

Ankara Üniversitesi

**Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama
Merkezi Dergisi**

OTAM

Sayı 51/Bahar 2022

**Journal of
The Center for Ottoman Studies,
Ankara University**

ANKARA - 2022

OTAM
Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

BAHAR 2022

SAYI: 51

MART

Yayın Sahibi: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi adına
Prof. Dr. Hamiyet SEZER FEYZİOĞLU (Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü)

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Prof. Dr. Hamiyet SEZER FEYZİOĞLU, Ankara Üniversitesi,
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi, Dil ve
Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakıncağ Tarihi Anabilim Dalı, Atatürk Bulvarı No: 45,
Kat: 1, No: 133, 06100 Sıhhiye-Ankara/TÜRKİYE.

Yayın İdâre Merkezi: Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
(OTAM) Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Ata-
türk Bulvarı No: 45, Kat: 1, No: 133, 06100 Sıhhiye-Ankara/TÜRKİYE.

Tel: +90 312 310 96 49; +312 310 32 80/ 1061, **Belgegeçer:** +90 312 3105713

E-posta: otam@ankara.edu.tr

İnternet Sitesi: www.otam.ankara.edu.tr **Bilgi Edinme Birimi:** botam@ankara.edu.tr

Yaygın Süreli Hakemli Yayın

Basım Yeri ve Tarihi: Ankara / 25/03/2022

Prof. Dr. Hamiyet Sezer Feyzioğlu(Başkan)
Prof.Dr.Hatice Oruç(Başkan Yardımcısı)
Doç.Dr.Tülay Ercoşkun(BaşkanYardımcısı)
Prof. Dr. Bekir Koç(Üye)

Prof. Dr. Hayal Şebnem Atakan(Üye)
Prof. Dr. İsmail Güven (Üye)
Prof. Dr. Jülide Akyüz Orat (Üye)

Danışma Kurulu Üyeleri

(Danışma Kurulu üyeleri aynı zamanda Hakemler Kurulu üyeleridir.)

Prof.Dr. Ali Akyıldız (İstanbul 29 Mayıs Üni.)
Prof. Dr. İdris Bostan (İstanbul Ün.)
Prof. Dr. Geza David (Macaristan)
Prof.Dr.Ayla Efe (Eskişehir Anadolu Üni.)
Prof. Dr. Feridun Emecen (İstanbul 29 Mayıs Ün.)
Prof.Dr. Pal Fador (Macaristan)
Prof. Dr. Yavuz Ercan (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Mehmet Akif Erdoğan (Ege Ün.)
Prof.Dr.Dragi Gjorgiev (Makedonya)
Prof.Dr. Aladin Husic (Bosna)
Prof. Dr. Mehmet İnbaşı (Erciyes Ün.)

Prof. Dr. Cemal Kafadar (Harvard Ün.)
Prof.Dr. Selda Kılıç (Ankara Üni.)
Prof. Dr. İlber Ortaylı (Galatasaray Ün.)
Prof. Dr. Mehmet Öz (Hacettepe Ün.)
Prof. Dr. Mustafa Öztürk (İzmir Demokrasi
Üni.)
Prof.Dr.Orlin Sabev ((Bulgaristan)
Prof. Dr. Tsutomu Sakamoto (Japonya, Keio Ün.)
Prof. Dr. Yusuf Sannay (IOBB ETÜ)
Prof..Dr. Giorgio Del Zanna (İtalya)

OTAM
Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

BAHAR 2022

SAYI: 51

MART

Bu sayı için Hakemler Kurulu Üyeleri

Prof. Dr. Necmettin Aygün (Aksaray Üni.)
Prof. Dr. Ayla Efe (Anadolu Üni.)
Prof. Dr. Hamiyet Sezer Feyzioğlu (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Ahmet Güneş (Hacı Bayram Veli Üni.)
Prof. Dr. Selda Kılıç (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Orhan Kılıç (Fırat Üni.)
Prof. Dr. Safiye Kıranlar (Sakarya Üni.)
Prof. Dr. Nevin Özkan (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Cenk Reyhan (Hacı Bayram Veli Üni.)
Prof. Dr. Serdar Sarısır (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Mehmet Seyitdanlıoğlu (Hacettepe Üni.)
Doç. Dr. Cumhuriyet Bekar (Samsun 19 Mayıs Üni.)
Doç. Dr. Güven Dinç (Akdeniz Üni.)
Doç. Dr. Şahin Doğan (Akdeniz Üni.)
Doç. Dr. Tülay Ercöşkun (Ankara Üni.)
Doç. Dr. Mehmet Güneş (Afyon Kocatepe Üni.)
Doç. Dr. Erdoğan Keleş (Muğla Sıtkı Koçman Üni.)

Yayın Sekreteri: Arş. Gör. Merve Cemile SÖNMEZ

Yazı İşleri:

ISSN: 1019-469X

OTAM, TURKOLOGISCHE ANZEIGER, INDEX ISLAMICUS ve tarafından
tanınmaktadır.

*OTAM' da yayınlanan yazılar Yayın Kurulu'ndan izin alınmaksızın başka yerde yayınlanamaz.
Yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.*

Kapak Resmi: 1908 Defterhane Binası İstanbul Sultanahmet Atmeydanı (Günümüzde Tapu ve
Kadastro Genel Müdürlüğü Binası)

OTAM
Journal of
The Center for Ottoman Studies
Ankara University

AUTUMN 2022

NUMBER: 51

SEPTEMBER

Owner: The Center for Ottoman Studies, Ankara University: Prof. Dr. Hamiyet SEZER FEYZİOĞLU (Faculty of Letters)

Managing Editor: Prof. Dr. Hamiyet SEZER FEYZİOĞLU, Ankara University, Faculty of Letters, History Department, Atatürk Bulvarı No: 45, Floor: 1, Room no: 133, 06100 Sıhhiye-Ankara/TURKEY.

Administrative Office: Ankara University, The Center for Ottoman Studies Directorate, Ankara University, Faculty of Letters, History Department, Atatürk Bulvarı No: 45, Floor: 1, Room no: 136, 06100 Sıhhiye-Ankara/TURKEY

Tel No: +90 312 310 96 49; 310 32 80 / 1061 **Fax No:**+90 312 310 57 13

E-mail: otam@ankara.edu.tr

Web: www.otam.ankara.edu.tr **Information:** botam@ankara.edu.tr

Semiannual Journal

Printed in: Ankara / 25/03/2022

Editorial Board

Prof. Dr. Hamiyet Sezer Feyzioğ-
lu(President)
Prof.Dr.Hatice Oruç(Vice President)
Doç.Dr.Tülay Ercoskun(Vice President)
Prof. Dr. Bekir Koç(Membership)

Prof. Dr. H. Şebnem Atakan(Membership)
Prof. Dr. İsmail Güven (Membership)
Prof. Dr. Jülide Akyüz Orat (Membership)

Advisory Board

(The members of the advisory Board are also members of the Board of Referees)

Prof.Dr. Ali Akyıldız (İstanbul 29 Mayıs Un.)
Prof. Dr. İdris Bostan (İstanbul Un..)
Prof. Dr. Geza David (Macaristan)
Prof.Dr.Ayla Efe (Eskişehir Anadolu Un.)
Prof. Dr. Feridun Emecen (İstanbul 29 Mayıs Un.)
Prof.Dr. Pal Fador (Macaristan)
Prof. Dr. Yavuz Ercan (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Mehmet Akif Erdoğan (Ege Ün.)
Prof.Dr.Dragi Gjorgiev (Makedonya)
Prof.Dr. Aladin Husic (Bosna)
Prof. Dr. Mehmet İnbaşı (Erciyes Un.)
Prof. Dr. Cemal Kafadar (Harvard Un.)

Prof.Dr. Selda Kılıç (Ankara Un.)
Prof. Dr. İlber Ortaylı (Galatasaray Un.)
Prof. Dr. Mehmet Öz (Hacettepe Un.)
Prof. Dr. Mustafa Öztürk (İzmir Demokrasi Un.)
Prof.Dr.Orlin Sabev ((Bulgaristan)
Prof. Dr. Tsutomu Sakamoto (Japonya, Keio Un.)
Prof. Dr. Yusuf Sannay (TOBB ETÜ)
Prof..Dr. Giorgio Del Zanna (İtalya)

Board of Referees for this volume

Prof. Dr. Necmettin Aygün (Aksaray Üni.)
Prof. Dr. Ayla Efe (Anadolu Üni.)
Prof. Dr. Hamiyet Sezer Feyzioğlu (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Ahmet Güneş (Hacı Bayram Veli Üni.)
Prof. Dr. Selda Kılıç (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Orhan Kılıç (Fırat Üni.)
Prof. Dr. Safiye Kıranlar (Sakarya Üni.)
Prof. Dr. Nevin Özkan (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Cenk Reyhan (Hacı Bayram Veli Üni.)
Prof. Dr. Serdar Sarısır (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Mehmet Seyitdanlıoğlu (Hacettepe Üni.)
Doç. Dr. Cumhuri Bekar (Samsun 19 Mayıs Üni.)
Doç. Dr. Güven Dinç (Akdeniz Üni.)
Doç. Dr. Şahin Doğan (Akdeniz Üni.)
Doç. Dr. Tülay Ercoskun (Ankara Üni.)
Doç. Dr. Mehmet Güneş (Afyon Kocatepe Üni.)
Doç. Dr. Erdoğan Keleş (Muğla Sıtkı Koçman Üni.)

Secretary of the Editorial Board: Res. Assist. Merve Cemile SÖNMEZ

Technical Editors:

ISSN: 1019- 469X

*OTAM is indexed/cited in TURKOLOGISCHE ANZEIGER, INDEX ISLAMICUS
An article published in OTAM may not be published elsewhere without the permission of the
Editorial Board. The responsibilities of the published articles rests with authors.*

Photo: Ottoman Registry Building in 1908-the Blue Mosque at Hippodrome in Istanbul (Today General Directorate of the Land Registry Cadastre)

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER / ARTICLES

ADITATAR, FUNDA

On Dokuzuncu Yüzyılda Aydın Vilayetinin Mülki Teşkilatı Ve Nüfusu/
Administrative Organization and Population of Aydın Province in the Nineteenth
Century..... 1

ÇAKMAK, AYDIN

Mütareke Dönemi İstanbul'unda Bir Hayır Kurumu: Aksaray/İstanbul
Fukaraperver Cemiyeti/ Charity in Armistice-Era Istanbul: Aksaray/Istanbul
Fukaraperver Society..... 49

ÇEKEN, MEHMET BATUHAN

1894 Sason İsyanı'nın İngiliz Basınına Yansımaları/ Reflections of 1894 Sason
Uprising to the British Press..... 75

ÇERİBAŞ, VOLKAN

Sultan İbrahim Döneminde Sadaretin İki Farklı Yüzü: Kemankeş Kara Mustafa
Paşa ve Hezarpare Ahmed Paşa / Two Different Faces of Grand Viziership in the
Period of Sultan Ibrahim: Kemankeş Kara Mustafa Pasha and Hezarpare Ahmed
Pasha 99

EREL ÇALAN, ZEYNEP GÜL-ERCOŞKUN, TÜLAY

The Times'a Göre Cesnola Kardeşlerin Kıbrıs'taki Arkeolojik Kazı Faaliyetleri/
Cesnola Brothers' Archeological Excavations in Cyprus According to The Times..... 127

GENCER, FATİH

Yakındoğu Yardım Komitesi'nin Faaliyetleri ve Türk-Amerikan İlişkilerine Etkileri/
The Activities of The Near East Relief Organization and Its Effects on Turkish-
American Relations 141

ÇEVİRİ

ÇİFTÇİ, SAİT EMRE

Ekonomi ve Jeopolitik Arasında: Kıbrıs Savaşı'nın Osmanlı Görünümü161

KARAGÖZ, SELİM

Cephedeki Osmanlı Yazmaları (St. Petersburg, Kiev Ve Moskova
Kütüphanelerindeki Trabzon El Yazmaları).....177

KİTAP TANITIMI/BOOK REVIEW

ORUÇ, HATİCE

Mehmet Yıldırım, Songül Kadioğlu, Sevgi Işık, *Türkiye Kadastrounun Tarihi. Kadastro
Tarihinin Kaynakları*, Ankara 2021, 284 s.193

ORUÇ, HATİCE

Mehmet Yıldırım, Songül Kadioğlu, Sevgi Işık, *Kadastro Mekteb-i Âlîsi (Kadastro Meslek
Okulunun Tarihçesi Ve Kaynakları)*, Ankara 2021, 237 S.197

ON DOKUZUNCU YÜZYILDA AYDIN VİLAYETİNİN MÜLKİ TEŞKİLATI VE NÜFUSU

Administrative Organization and Population of Aydın Province in the Nineteenth Century

Funda ADITATAR*

Özet

On dokuzuncu yüzyılda Aydın Vilayeti, artan iktisadi cazibesıyla büyüyen, nüfusu sürekli artış ve çeşitlilik gösteren gelişme içindedir. Vilayetin bu yüzyıldaki nüfusuna dair veri oluşturma aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin nüfus kayıt sisteminin anlaşılması ve mülki teşkilatlanmasının tespitiyle mümkündür. Modernleşme ve merkezleşme sürecinde olan Devletin yeni nüfus sistemi ve mülki teşkilatlanması dönemin siyasi, sosyal meseleleriyle şekillenerek değişken bir seyir izlemiş, kopuş ve yeniden yapılanmalarla ilerleyebilmiştir. Özellikle toprak kayıpları, muhacir ve aşiretlerin iskanı, göçler, savaşlar nüfus verilerinin değişken seyrinin en önemli sebepleridir. Bu durumun ortaya çıkardığı boşluk, siyasi ve taraflı olma ihtimalinden başka hazırlanma yöntemlerinin belirsizliği bakımından sorunlu olan seyahatnameler, misyoner raporları ve kilise kayıtları ile doldurulmuştur. Bu makalede söz konusu süreçte Aydın Vilayetinin mülki teşkilatlanmasının ve nüfusuna ilişkin Osmanlı Devleti'nin resmi verilerinden 1830 ve 1893 genel nüfus sayımları, Aydın Vilayetinin mevcut nüfus icmal defterleri esas alındı. Vergi mükelleflerini ve askerlerin sayısını belirlemek için hükümet tarafından hazırlanmış olmaları bu kayıtları daha objektif ve güvenilir kaynaklar kılar. Farklı kayıt sistemleri ve nüfus tasniflerinden kaynaklanan sonuçlar karşılaştırıldı. Aydın Vilayetinde ve İzmir'de Rumların Türk nüfusundan daha fazla olduğu iddiası sorgulandı. Rum nüfusunun yoğunluğu bakımından öne çıkan aynı zamanda vilayet merkezi olan İzmir şehri mercek altına alındı.

Anahtar Kelimeler: Aydın Vilayeti, Nüfus, Mülki teşkilatlanma, Rum nüfusu, İzmir

* Dr. Öğr. Üyesi, *İzmir Demokrasi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,*
funda.aditatar@idu.edu.tr ORCID:0000-0002-9718-5237.

Makale Geliş Tarihi: 22.10.2021 Makale Kabul Tarihi: 07.11.2021

Abstract

In the 19th century, Aydın Province, whose population was constantly increasing and diversified with its increasing economic attractiveness, was in a state of development. Creating data about the populace of the region in this century is possible by understanding the population registration system and determining the administrative organization of the Ottoman Empire. In the 19th century, when the Ottoman Empire was in the process of modernization and centralization, the population system and administrative organization were shaped according to the political and social problems of the period, followed a variable course, and progressed with rupture and restructuring. Especially land losses, resettlement of immigrants and tribes, migrations, and wars are the most important reasons for the variable course of population data. This gap has become filled by travel books, missionary reports, and church records, which are problematic in terms of the uncertainty of preparation methods apart from the possibility of being political and biased. In this article, Ottoman 1830 and 1893 censuses and existing icmal registers-which were drawn from detailed accounts- of Aydın province made used as primary sources. These records are more objective and reliable sources because they were prepared by the government to determine the number of taxpayers and soldiers. Varied results from different registration systems and different sorting are compared. The argument that the Greek populace in İzmir and Aydın provinces is more than Turks are challenged. The city of İzmir, which was the center of Aydın province and where the Greek population was dense, was examined more closely.

Key Words: Aydın Province, Population, Civil administration, Greek population, İzmir

Giriş

On dokuzuncu yüzyılda Aydın Vilayeti¹, İzmir, Saruhan, Aydın, Denizli ve Menteşe sancaklarından oluşuyordu ki günümüzde aşağı yukarı İzmir, Manisa,

¹ Klasik Dönem olarak adlandırılan on beş ve on altıncı yüzyıllarda taşra idaresinin ana birimi sancaktır. Rumeli'nin fethinden sonra yapılan düzenlemelerle sancaklar üzerinde denetleyici ve yönlendirici bir valinin yönettiği, askeri bir koordinasyon ünitesi şeklinde geniş Osmanlı eyaletleri ortaya çıkmıştır. Bkz. İlber Ortalı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s. 61. Bu dönemde Aydın Vilayeti mevcut değildir. Aydın veya Aydın-ili Sancağı, merkezi 1393'te Ankara, 1451'de Kütahya olan Aydın, Kütahya, Saruhan, Hüdavendigâr, Kastamonu, Menteşe, Bolu, Ankara, Kengiri, Karahisarı Sahip, Teke İli, Hamid, Sultanönü ve Balıkesir sancaklarını kapsayan Anadolu Eyaletine dahildir. Aydın sancağı; Birgi, Tire, Güzelhisar, Sultanhisar, Arpaz, Bozdoğan, Kestel, Yenişehir, Ayasuluk, İzmir, Çeşme, Alaşehir ve Sart kazalarından meydana gelmekteydi. Bkz. M. Çetin Varlık, "Anadolu Eyaleti", *TDV İslam Ansiklopedisi*, III (1991), s.143-144. On altıncı yüzyılın sonlarında, H. 981'de

Aydın, Denizli ve Muğla il sınırlarına karşılık gelir. Batı Anadolu’da Doğu Akdeniz sahillerini çevreleyen Aydın Vilayeti, aynı zamanda Büyük ve Küçük Menderes ile Gediz havzalarını kapsayan, yumuşak Akdeniz ikliminin bereketli topraklarla bulunduğu geniş bir bölgenin idari birimidir. Zirai ve sanayi üretimi ile elverişli limanları, ticaretin ve şehirleşmenin gelişmesine imkân sağlamıştır. Refah ve istihdama ulaşılan vilayette nüfus hem yoğunluk hem de dini ve veya etnik çeşitlilik göstermiştir. Özellikle İzmir’in on yedinci yüzyıldan itibaren doğudan Avrupa’ya akan malların geçiş noktası olarak gelişimi on dokuzuncu yüzyılda devam etmiştir.² Osmanlı İmparatorluğu’nun en büyük ihracat limanı olmasıyla İzmir ve art bölgesini oluşturan Aydın Vilayetinde sürekli artış seyri gösteren nüfus meydana gelmiştir. Nüfus artışı ve çeşitliği zamanla, bölgenin Türk hakimiyetine girdiği on dördüncü yüzyıldan beri oluşmuş nüfus yapısında değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Mesela ipeğin peşinden giden Ermeniler, İzmir mozağindeki yerlerini ilk kez on yedinci yüzyılda almış, Yahudi nüfusunda da artışlar meydana gelmiştir.³ Özellikle on sekizinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren zirai alanda ihtiyaç duyulan işgücü açığının kapatılması için çevre

(1573) sancağın sahil kesimindeki kazalardan Sığla veya Suğla adında yeni bir sancak oluşturularak ve *Kaptanpaşa* eyaletine (Cezâyir-i Bahr-i Sefid) bağlanmıştır. Sığla Sancağı, İzmir, Ayasuluk, Çeşme, Akçeşhir (Söke) kazaları ile Menteşe’ye (Muğla) bağlı iki kazadan (Balat ve Çine) meydana gelmiştir. On yedinci yüzyılda Aydın sancağındaki kazaların sayısı artmış; eski kazalara Bayındır, Balyambolu, Keles (Kiraz), Köşk, Amasya (Değirmenbükü köyü), İnegöl (Sarıgöl) kazaları eklenmiştir. Bkz. Feridun Emecen, “Aydın”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, IV (1991), s. 235-237.

² Bir liman şehri olarak İzmir’in gelişimi için bkz. Daniel Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya 1550-1650*, Çev. Aysen Anadol, Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995; Reşat Kasaba, “İzmir”, *Doğu Akdeniz Liman Kentleri (1800-1914)* içinde, Ed. Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren, Donald Quataert, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994; Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*, Savaş Yayınları, Ankara 1982; Tuncer Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi*, Akademi Kitabevi, İzmir 2001; Necmi Ülker, *The Rise of İzmir*, 1688-1740, Doktora Tezi, University of Michigan 1974; Elena Frangakis-Syrett, “Market Networks and Ottoman-European Commerce, C. 1700-1825”, *Oriente Moderno*, Yeni seri, Yıl 25 (86), Nr. 1, The Ottomans and Trade (2006), s. 109-128; Elena Frangakis-Syrett, *18. Yüzyılda İzmir’de Ticaret (1700-1820)*, Çev. Çiğdem Diken, İzmir Büyükşehir Yayınları, İzmir 2006; A. Mesud Küçükkalay, *Osmanlı İthalatı İzmir Gümrüğü 1818-1839*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007; Mübahat Kütükoğlu, “İzmir”, *İslam Ansiklopedisi*, XXIII (2001), s. 515-524; Sibel Zandi-Sayek, *Ottoman İzmir The Rise of a Cosmopolitan Port 1840-1880*, Minnesota University Press, Minneapolis ve Londra 2012. On dokuzuncu yüzyılda İzmir’in sosyal ve kültürel hayatı hakkında bkz. Rauf Beyru, *19. Yüzyılda İzmir Kenti*, Literatür Yayıncılık, İstanbul 2011.

³ Mübahat Kütükoğlu, *XV ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisadi Yapısı*, İzmir Büyükşehir Yayınları, İzmir 2000, ss.30-33; Gülcan Avşın, *16. Asrın İlk Yarısında Anadolu Eyaleti’nde Gayrimüslimler (Tabir Defterlerine Göre)*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006; Elena Frangakis-Syrett, *a.g.e.*, s. 95.

adalardan alınan göçle Rumların sayısında artış meydana gelmiş, Rumlar sadece şehir merkezlerinde değil köylerde de varlık göstermeye başlamıştır.⁴

İzmir ve çevresinde Rum nüfusunun artışı, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanma sürecinde özellikle Batılılar tarafından bölgenin bir Rum/Yunan yerleşimi olduğu iddiasına kaynaklık etmiştir. Bu iddia, I. Dünya Savaşı (1914-18) sonrasında bölgenin Yunanistan tarafından işgaline gerekçe olarak kabul edilmiştir.⁵ Kadifekale eteklerine yayılmış Türk mahallelerinden ayrı Avrupalı tüccarların liman civarındaki yerleşimlerine eklenen Rum ve Ermeni mahalleleriyle şekillenen İzmir'in "Müslüman" ve "Hıristiyan" ikili görünümü de bu amaca hizmet etmiştir.⁶ Denizyolu ulaşımının en fazla kullanıldığı bu dönemde körfezde demirleyen gemilerden şehri tasvir eden Batılı ziyaretçiler, İzmir'in bu ikili yapısını Avrupalıların zihinlerine naksettiler. Birkaçı istisna olmak üzere⁷ şehirde kaldığı zaman zarfında daha çok dilinden ve kültüründen anlayan Hıristiyan kesimi ile hemhal olan ziyaretçiler, İzmir ve çevresinin Rum nüfusuna

⁴ Tuncer Baykara, "Batı Anadolu'daki Rum Nüfusunun XIX. Yüzyıldaki Durumu Yeni Yunan Göçleri ve Yerli Hıristiyanların Yunanlaştırılması", *Üçüncü Askeri Tarih Semineri*, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1986, s. 407-428 ayrıca Tuncer Baykara, *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve On dokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, Akademi Kitabevi, İzmir 1992, s. 146-157; Tuncer Baykara, "XIX. Yüzyılda Urla Yarımadasında Nüfus Hareketleri", Ed. Osman Okyar ve Halil İnalcık, *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Meteksan, Ankara 1980, s. 279-286; ayrıca Tuncer Baykara, *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve On dokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, Akademi Kitabevi, İzmir 1992, s. 125-134; Yuzo Nagata, *Tarihte Ayanlar Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997; Georgios Nakracas, *Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni*, Kitabevi, İstanbul 2005, s. 57-99.

⁵ 1919 Paris Barış görüşmelerinde İzmir ve çevresinin Yunanistan'a verilmesi kararında bölgede Rum nüfusunun daha fazla olduğu iddiası etkili olmuştur. Bkz. Sina Akşin, "Paris Barış Konferansı'nın Yunanlıları İzmir'e Çıkarma Kararı", *Üçüncü Askeri Tarih Semineri*, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1986, s. 162-174; Eleutherios Venizelos, Greece Before the Georgia Kouta, *The London Greek Diaspora and National Politics The Anglo-Hellenic League and the Idea of Greece, 1913-1919*, Doktora Tezi, King's College, University of London, Londra 2015, s. 191; Hasan Demirhan, "Yunanistan'ın İzmir'i İşgalinde İngiltere'nin Rolü", *Gaziantepe University Journal of Social Sciences*, 18 (4), s. 1515-1536.

⁶ On dördüncü yüzyılın başlarında da benzer bir durum söz konusudur. 1317'de Aydınolu Beyi Mehmet tarafından ele geçirilen Yukarı Kale (Kadifekale) ile Ceneviz kontrolündeki Liman veya Aşağı Kale, şehri Müslüman ve Hıristiyan egemenliğinde iki ayrı yapıya bölmüş, bu durum 1402'de Emir Timur'un Aşağı Kale'yi almasına kadar devam etmiştir. Aşağı Kale'ye ithafen "Gavur İzmir" ifadesi bu dönemden kalmaz. Bkz. Tuncer Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi*, Akademi Kitabevi, İzmir 2001, s. 75.

⁷ Charles Texier, *Küçük Aya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, çev. Ali Suat, II. Cilt, Latin harflerine aktaran Kazım Yaşar Koprıman, sadeleştiren Musa Yıldız, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2002, s. 146.

dair abartılı rakamlar yazdılar.⁸ Basın yayın faaliyetlerinde sahip oldukları imkanlarla bu rakamları geniş kitlelere yaydılar. Mesela 1840'larda İzmir'e gelen Clinton Fynes, şehrin 150 bin civarında olan nüfusunun ancak yarısının Türk olduğu bilgisini vermiştir.⁹ İzmir'e Protestan misyonu için gelen Yunan asıllı Amerikalı Dr. Constantin, 1881'de İzmir'i bir Rum şehri olarak tanımlamıştır. Buna göre 200-250 bin civarındaki şehir nüfusunu en fazla Rumlar veya Yunanca konuşanlar oluştururken geriye kalan 80.000'i Türkler, 12.000 Yahudi, 10.000 Ermeni ve 15.000'den 1.000'i İngilizce konuşan Levantenlerdir.¹⁰ 1885'te İzmir'de bulunan misyoner Dr. Somerville de benzer bilgiler vermiş, İzmir'de 100.000 Rum, 60.000 Müslüman, 25.000 Yahudi, 10.000 Ermeni yaşadığını yazmıştır.¹¹ Dini bir misyon için İzmir'e gelip bir süre yaşayan Dr. Constantin ve Dr. Somerville, sadece temas ettiği İzmir'in bir kesimine bakarak herhangi bir art niyet taşımadan bu rakamı vermiş olabilirler. Ancak İzmir'den Amerika'daki cemaatlerine yazdıkları mektuplarda İzmir'in bir Rum şehri olduğu hatalı bilgisini Amerikan kamuoyuna aktardılar. Benzer örneklerin verilebileceği çokça seyyah, misyoner anlatısı bulmak mümkündür.¹² Nüfus istatistiklerinin hazırlanması ancak devlet gibi örgütlenmiş bir yapının baş edebileceği bir iş iken, doğruluğu ve hazırlanma yöntemleri bilinmeyen, başta kiliseler olmak üzere bazı kurum ve kişilerin sunduğu nüfus istatistikleri, iktisadi ve siyasi önceliklerine uygun bulunan çevrelerde kabul gördü.¹³

On dokuzuncu yüzyılda nüfus meselesi Aydın Vilayeti ile sınırlı bir mesele değildir. Nerdeyse tüm Osmanlı coğrafyasında karşılığı bulunan özellikle yüzyılın ikinci yarısında siyasi yönü ağır basan bir meseledir. İmparatorluktan kopma çabalarını kendi doğal seyri dışında değerlendiren, "imparatorluğun parçalanmasını stratejik ve siyasal-ekonomik nüfus alanı sorunu olarak gören Avrupalı devletlerin izlediği

⁸ İzmir'i ziyaret eden seyyahların listesi için bkz. Tuncer Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi*, s. 10-19; Rauf Beyru, *19. Yüzyılda İzmir Kenti*, Literatür Yayıncılık, İstanbul 2011; İlhan Pınar, *Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir 1608-1918 Yabancıların Gözüyle İzmir*, İzmir Yayıncılık, İzmir 2001.

⁹ Clinton C. F. Fynes, "A few Pages from my Journal in Greece, Turkey and the Danube", *Bentley's Miscellany*, XVI (1844), s. 246.

¹⁰ *The Eighty-Second Annual Report of the Religious Tract Society*, Pardon and Sons, Londra 1881, s. 99.

¹¹ Rev. Alexander Neil Somerville, *The Churches in Asia, extract from the home letters of A. N. Somerville*, Ed. W. F. Somerville, J. and R. Parlane, Paisley 1885, s. 18.

¹² Seyahatnamelerde verilen nüfus bilgileri hakkında toplu değerlendirme için bkz. Tuncer Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi*, s.75-82.

¹³ Justin McCarthy, "Greek Statistics on Ottoman Greek Population", *International Journal of Turkish Studies* I/2 (1980), s. 66-67; Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 41-43. Rum Patrikhanesinin hesaplamalarına göre hazırlanmış nüfus cetveli için bkz. Paskhalis M. Kitromilides-Alexis Alexandris, *Ethnic Survival, Nationalism, and Forced Migration*, *Bulletin of the Centre for Asia Minor Studies*, V (198-1985), s. 9-44.

politika"¹⁴ doğrultusunda değerlendirmek gerekir. Her iki sürecin hem siyasi hem iktisadi bakımdan daha rekabetçi bir döneme girdiği 1850'ler sonrasında hız kazanması tesadüf değildir. Kemal Karpat, çatışan milliyetçi emellerin savaş alanı haline getirdiği başlıca üç bölgeye; Makedonya, Doğu Anadolu ve bir dereceye kadar da Trakya ve Batı Anadolu'ya dikkat çeker. Bu bölgelerde oluşturulan nüfus istatistikleri, "*ileride silabla yürütülecek savaşların ilk silabıdır*".¹⁵ Bu yönüyle nüfus meselesi, endüstrileşmiş ve topraklarına saldırgan tutum sergileyen Batı dünyasına karşı Osmanlı Devleti'nin yeniden değerlendirmesi gereken bir konu oldu. Böylece yüzyılın ikinci yarısında, 1830 sayımda da etkileri devam eden, nüfus meselesini üretim, vergi ve askerlik kapsamında değerlendirilen geleneksel sayım anlayışı değişti. Uluslararası antlaşmalarda karşısına çıkarılan nüfus istatistiklerine dayanan bağımsızlık ve toprak taleplerine olduğu kadar tebaasının ulusal kilise, okul gibi diğer taleplerine cevap verebilmek için özellikle her Hristiyan topluluğun tam nüfusunu tespit etme gereğiyle hareket etti.¹⁶ Osmanlı Devleti tarafından oluşturulan nüfus verilerinin güvenilirliği ise tüm eksik yanlarına ve hata paylarına rağmen hem on dokuzuncu yüzyılda devlet işleyişine şahitlik eden ve bu verileri kullanan Avrupalı temsilciler¹⁷ hem de bu verileri bilimsel yöntemlerle değerlendirmeye tabi tutan araştırmacılarla teyit edilmiştir.¹⁸

Osmanlı Devleti'nde modern nüfus kayıt sistemi ile nüfus sayımlarının gerçekleştirilmesi, mülki teşkilatlanmayla birlikte ilerleyen ve tüm on dokuzuncu yüzyıla yayılan evrimsel bir süreçtir. Bu makalede yüzyılın başından sonuna kadar Aydın Vilayetinin tümünü içeren mevcut genel sayım ve nüfusu toplam veya özet olarak gösteren ve de yerel makamlarca hazırlanmış icmal defterleri temel alınarak sürecin anlaşılması hedeflendi. On dokuzuncu yüzyıl boyunca merkezi hükümet tarafından yayınlanmış 1830 ve 1893 yıllarına ait iki genel sayım sonucu ile Aydın Vilayetine ait mevcut dört nüfus icmal defteri değerlendirildi. Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde Aydın Vilayetine ait bu dört nüfus icmal defterinden üçü Rumi 1293-1295 (1877/78-1879/80)¹⁹ yıllarına ait birer yıllık aralıklarla

¹⁴ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2009, s. 60.

¹⁵ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 85.

¹⁶ Kemal Karpat, *a.g.e.*, s. 47

¹⁷ S. Stab, İzmir'den gönderdiği 27 Mayıs 1887 tarihli yazısında Aydın Vilayet Salnamesi (1887) hakkında, "hatasız olmasa da her durumda bireysel olarak muhtemelen sadece kulaktan dolma toplanabilecek herhangi bir veriden daha iyi bilgi veren bu kaynağın varlığından sevinç duyduğunu" ifade etmiştir. Bkz. S. Stab, "Statistics of the Province of Aidin or Smyrna", *Journal of the Society of Arts*, 15 Temmuz 1887, s. 811-812.

¹⁸ Kemal Karpat, *a.g.e.*, s. 43-49; Stanford J. Shaw, "The Ottoman Census System and Population, 1831-1914", *International Journal of Middle East Studies*, IX/3 (Ekim 1978), s. 325-338; Servet Mutlu, "Late Ottoman Population and its Ethnic Distribution", *Nüfusbilim Dergisi/Turkish Journal of Population Studies*, 25 (2003), s. 3-38.

¹⁹ Ciltli 1293, 1294, 1295 mali senelerine ait 10 yapraktan ibaret Aydın Vilayeti icmal nüfus defterleri BOA, Y.PRK.UM. 04.86 H. 30.12.1298.

hazırlanmış, biri de R. 1308 (1893)²⁰ yılına ait defterlerdir. Ayrıca Devlet ve Vilayet Salnameleri değerlendirildi. Aydın Vilayetinin on dokuzuncu yüzyıldaki nüfus bilgilerinin oluşturulması temelinde resmi verilerin çeşitliliği, aralarında çıkabilecek tutarsızlıkların tespit edilmesi yönünde bir gayret ortaya konuldu. Yüzyıllık süreçte yaşanan savaşlar, ayaklanmalar, salgın hastalıklar, göçler, konar göçerlerin iskanı ile mülki teşkilatlanmada sık sık gidilen düzenlemelerle değişikliğe uğrayan sınırlar sebebiyle Aydın Vilayeti gibi diğer vilayetler için de nüfus gelişimini gösteren tutarlı bir grafiğin elde edilemeyeceği gerçeğinin altı çizildi.²¹

Birinci Dönem: 1830 Nüfus Tahririnde Aydın, Saruhan, Menteşe, Suğla Sancakları

Osmanlı taşra idaresinde nihai yapısal değişim, merkezileşme ve modernleşme sürecine girilen on dokuzuncu yüzyılda meydana gelmiştir. Bu yüzyılda Osmanlı mülki teşkilatlanması ile nüfus verilerini, iki ana dönemde değerlendirmek mümkündür. Birinci dönem Sultan II. Mahmut Devrinde (1808-1839) özellikle Yeniçeri Ocağının kaldırılmasıyla (1826) başlayan kapsamlı reform dönemidir. Modern ordunun kurulmasıyla başlayan reformlar, imparatorluğun beşerî ve mali kaynaklarının seferber edilmesini, bu kaynakların tespiti için modern nüfus ve vergi kayıtlarının oluşturulmasını gerektirmiştir. Bu amaçla Osmanlı Devleti'nin "*ilk modern nüfus sayımı*" olarak nitelendirilen 1830 Nüfus Sayımı yapılmıştır.²² Genel nüfus sayımı olması bakımından önemli olan bu sayımda vergiye tabi ve askerlik hizmetleriyle yükümlü erkek nüfusun doğum, ölüm, göç ve nakil gibi nüfustaki değişimlerin takip edileceği bir kayıt sistemi oluşturulmuştur.²³ Bu sayıma ilişkin İmparatorluğun genelini kapsayan sonuçlar Enver Ziya Karal tarafından yayınlanmıştır.²⁴ On dokuzuncu yüzyılda Aydın Vilayetinin genel mülki teşkilatlanması ile nüfusuna dair bütüncül bir yaklaşım içinde bakıldığında 1830 tahriri önemli bir başlangıç teşkil eder.

²⁰ Ciltsiz 41x58 ebadında, toplam 6 sayfadan ibaret icmal defteridir. *BOA, NFS.d. 3189 H. 29.12.1308*

²¹ Bu duruma dikkat çeken kapsamlı çalışma için bkz. *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*, Tarihi İstatistikler Dizisi C.2, Ed. Cem Behar, T. C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1996.

²² Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1995, s. 10.

²³ Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 10-11; Kemal Karpat, *a.g.e.*, s. 44.

²⁴ Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, 1831 tarihli nüfus sayımı *Memalik-i Mabrusa-yı Şabanede 1247 Senesinde Mevcut Olan Nüfus Defteri*, (Derleyen: Said Muhib Efendi) İ.Ü. Kütüphanesi yazma no 886. Nuri Adıyeye, Enver Ziya Karal'ın bu tahriri yeni yazıya aktararak yayınladığını tespit etmiştir. Bkz. Nuri Adıyeye, "Temettuat Sayımları ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi) Dergisi*, 11 (2000), s. 769-823, s.771.

Klasik dönemde “*adli, mülki, mali örgütlenmenin temeli olan sancağın*”,²⁵ liva adını aldığı 1830’daki Osmanlı İmparatorluğu’nun mülki taksimatında; Aydın, Saruhan, Menteşe Anadolu Eyaletine, merkezi İzmir olan Suğla livası Cezayir- Bahr-i Sefid Eyaletine bağlıdır.²⁶ On beşinci yüzyılın sonunda şekillenen mevcut idari yapı devam etmiş görünse de modern ordunun redif teşkilatlanması, yeni bir idari teşkilatlanmanın habercisi olmuştur.²⁷ Tuncer Baykara, Aydın Eyaletinin teşekkülünü, 2 Haziran 1833’te Aydın Sancağı muhasıllığına²⁸ tayin edilen Karaosmanoğlu Yakup Paşa’nın aynı zamanda Menteşe, Saruhan ve Suğla sancaklarının valiliğine tayiniyle gerçekleştigiine işaret etmiştir.²⁹

Vergi ve asker mükelleflerini tespitiye yönelik bu sayımda kadınlar kaydedilmemiştir. Nüfus, Müslümanlar, Reaya, Kıpti, Yahudiler, Ermeniler olarak tasnif edilmiş, Ortodoks Rumlar, “reaya” adıyla kaydedilmiştir. Tüm sancaklarda Müslüman nüfusu açık ara öndedir. Müslümanlardan sonra çoğunluğu Rumlar teşkil eder. Diğer unsurlar toplam nüfus içinde küçük bir yüzdeye karşılık gelir. Bu bakımdan Müslüman ve Rum nüfusu arasındaki farkı göstermek önemlidir. Rumların en fazla sakin oldukları sancak, Suğla Sancağı, kaza da bu sancağın merkezi konumundaki İzmir’dir. İzmir’i yine aynı sancağa tabi Çeşme ve Urla kazaları takip eder. Vilayetteki Rum nüfusunun bu dağılımı ve yoğunluğunun genel olarak on dokuzuncu yüzyıl boyunca benzer bir görünüm içinde devam ettiği görülecektir. Rum nüfusunun İzmir ve çevresindeki artışı ile yüzyılın ikinci yarısında özellikle kıyı yerleşimlerinde öne geçişi, yukarıda ifade edildiği üzere on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında başlayan iktisadi gelişmeler sonucunda ortaya çıkan yeni bir durumdur. İzmir, aynı zamanda nüfus yapısındaki çeşitliliğiyle de vilayetin diğer şehirlerinden ayrılır.

Tablo I’de görüleceği üzere konar göçer hayat tarzını sürdüren topluluklar “aşiretler” başlığında ve muhacirler ayrıca kaydedilmiş, en son Müslüman

²⁵ İlber Ortalı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s. 61.

²⁶ Fazıla Akbal, “1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdari Taksimat ve Nüfus”, *Belleten*, XV/60 (Ekim 1951), s. 617-628 ve s. 620-21.

²⁷ Tuncer Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi*, 2001. s. 74.

²⁸ Muhassıl: Osmanlı Devleti’nde vergilerin tarh ve tahsilinde görevli kişidir. On yedi yüzyıl başlarında timar sisteminde meydana gelen değişimle bazı sancak gelirlerini toplamakla görevli olan memurlar muhassıl unvanıyla anılmaya ve aynı zamanda bu sancakların yönetiminden de sorumlu tutulmuştur. Bkz. Yücel Özkaya, Ali Akyıldız, “Muhassıl”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXI (2006), s. 18-20.

²⁹ Aydın Eyaletinin merkezi, Aydın Sancağının da merkezi olan Güzlhisar (Güzelhisar-ı Aydın) idi. Bazı valilerin merkezi İzmir’e taşımaya olan eğilimleri nihayet 1850’de son şeklini aldı ve Sultan Abdülmecit’in 23 Ocak 1850 tarihli, iradesiyle Vali Damat Halil R. Paşa 27 Şubat 1850’de eyalet merkezini İzmir’e nakletti. 1867 Vilayet-i Umumiye Nizamnamesine kadar resmi yazışmalarda görülen *İzmir Eyaleti* yerine *Aydın Vilayeti*, İmparatorluğun sonuna kadar geçerli oldu. Bkz. Tuncer Baykara, *XIX. Yüzyılda Aydın Eyaleti*, İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü Mezuniyet Tezi, İstanbul 1965-1966, s. 3-6.

nüfusun toplamına dahil edilmişlerdir. Her dört sancakta konar göçer nüfusu mevcuttur. Muhacirler, 1821 Yunan İsyanı sonrası kaybedilen Mora Yarımadası ve çevresinden göç etmek zorunda kalanlar ile 1830 yılında Fransız işgaline uğrayan Cezayir'den gelenlerdir. Muhacirler, Suğla Sancağında iskân edilmiştir.³⁰

Tablo I: 1831 Nüfus Sayımlarında Aydın, Saruhan, Menteşe ve Suğla Sancaklarının Erkek Nüfusuna Ait Veriler³¹

	Müslüman	Reaya	Kıpti	Yahudi	Ermeni	Toplam
Aydın Sancağı						
Güzelhisar	11252	1644		370	64	12730
Tire	11178	787		162	15	12142
Bayındır	7275	1017			73	8365
Ödemiş	8358	823			336	9517
Birgi	5713	213				5926
Kilas	1063	15			1	1079
Balyambolu	1709	11				1720
Sard ve Salihli	381	120				501
Dağmarmarası	609					609
Alaşehir	6374	911				7285
Kestel ve Nazilli	4687	277			47	4961
Yenişehir	6559	95				6654
Bozdoğan	4199	27				4226
Kuyucak	2683	15				2698
Arpaz	2876	16				2892
İnegöl	2802	26				28228
Atça	2332	92				2424
Sultanhisar	1718	29				1747
Amasya	858	3				861
Beypazarı	2050	13			7	2040
Köşkdereci	2050	110				2160
Köşk	385	49				434
Dalıca	1177	3				1180
Vakıf	1617	2				1619
Ayasuluğ	69	698				767
Aşiretler	10313					10313
Toplam	100257	6346	0	532	543	107678

³⁰ BOA, NFS. d. 2908 (1246) ve 2909 (1259).

³¹ Bkz. Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 125-141; Kemal Karpat, *a.g.e.*, s. 151-152.

Saruhan Sancağı ³²					
Toplam	73984	13400			87384
Aşiretler	8405				8405
Toplam	82389	13400			95789
Menteşe Sancağı					
Muğla	2981				2981
Tavas	6835				6835
Yarengüme	2987				2987
Geremis ³³	767				767
Üzümlü	404				404
Ağırdos	1241				1241
Döğür	985				885
Eşen	1721				1721
Megri/Mekri	1706				1706
Dadya	1282				1282
Tirahiye ³⁴	942				942
Ula	1261				1261
Dalaman	1633				1633
Gereme ³⁵	779				779
Köyceğiz	3343				3343
Gökabad	472				472
Karaova	790				790
Mandalyat	2076				2076
Bodrum	1190				1190
Sravalos ³⁶	1354				1354
Eskihisar	331				331
Sobuca ³⁷	3373				3373
Mazun ³⁸	989				989
Bozöyük	2321				2321

³² Enver Ziya Karal tarafından çevrilen ve değerlendirilen 1831 nüfus sayımına ait icmal defterinde Saruhan Sancağına bağlı kazalar belirtilmemiş, toplam nüfusu verilmiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivinde Saruhan Sancağının 1831 nüfus sayımına ait kayıtlara göre Saruhan Sancağı; Manisa, Güzelhisar-ı Menemen, Foçateyn, Menemen, Nif, Adala, Kayacık, Ilıca, Borlu, Gördük, Gördüs, Akhisar, Demirci, Mendehorya olmak üzere toplam 14 kazadan müteşekkil olduğu tespit edildi. *BOA. NFS.d. 2811-12-13.*

³³ Gebranes okunmuştur bkz. Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 118; Kemal Karpat, *a.g.e.*, s. 152.

³⁴ Tarahya okunmuştur bkz. Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 119; Kemal Karpat, *a.g.e.*, s. 152.

³⁵ Kerme okunmuştur bkz. Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 119; Kemal Karpat, *a.g.e.*, s.152.

³⁶ Troloz okunmuştur bkz. Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 120; Kemal Karpat, *a.g.e.*, s. 152.

³⁷ Subice okunmuştur bkz. Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 120; Kemal Karpat, *a.g.e.*, s. 152.

³⁸ Mazon okunmuştur bkz. Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 120; Kemal Karpat, *a.g.e.*, s. 152.

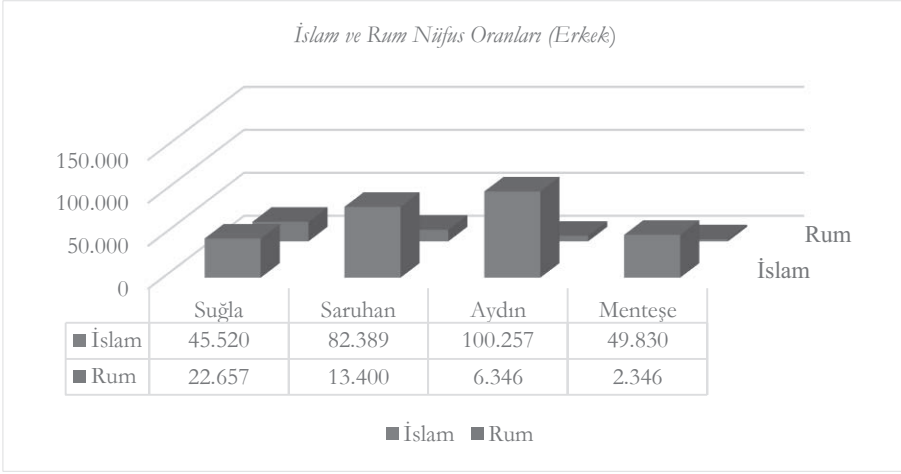
Yerkesiği ³⁹	740					740
Mesevli	1250					1250
Milas	5104					5104
Milas aşiretler	505					505
Yabancılar	468	52				520
Gayrimüslimler		2294	196	36	52	2578
Toplam	49830	2346	196	36	52	52460
Suğla⁴⁰ Sancağı⁴¹						
İzmir	9430	6637	35	3530	2205	21837
Urla	1806	2647	29	50		4532
Ayasefid	882	108				998
Birunabad	1475	1205	21	11	30	2742
Tiryanda	1248	1260	11			2519
Cumaabad	892	87	22			1001
Karaburun	2240	1027	55		4	3326
Çeşme	1196	5560	23	49	5	6833
Seferihisar	2105	219	31		1	2356
Kuşadası	2698	674		66	32	3470
Söke	1381	1124			74	2579
Mandıçe	1618	358	17			1993
Balat	1144	538	29			1711
Karpuzlu	1684	8				1692
Çine	3951	54				4008
Şahme	930	30				960
Dalama ⁴²	2454	23	75			2552
İncebad	1786	213	73			2072
Kızılhisar	590	38	99			727
Muhacirler	1278					1278
Aşiretler	4732					4732
Yabancılar		847				847
Toplam	45520	22657	520	3706	2354	74757

³⁹ Yereski okunmuştur bkz. Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 120; Kemal Karpat, *a.g.e.*, s. 152.

⁴⁰ Suğla, Muğla şeklinde okunmuştur bkz. Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 133; Kemal Karpat, *a.g.e.*, s. 151. Bu hata tekrarlanmaktadır mesela bkz. Haval Şimşek Özel, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İzmir'de Eğitim Yapıları*, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018, s. 67.

⁴¹ Aydın, Saruhan ve Menteşe sancakları Anadolu Eyaletine, Suğla Sancağı ise Cezair-i Bahr-i Sefid Eyaletine tabidir bkz. Fazıla Akbal, *a.g.m.*, s. 620-21.

⁴² Talme şeklinde okunmuştur bkz. Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 134, 135, 136 ve 141; Kemal Karpat, *a.g.e.*, s. 152.

Grafik I İslam ve Rum Nüfus Oranları (Erkek)

1830 tahriri ile bir kayıt sistemi oluşturulmuştur. Mevcut tahrir kayıtlarına ölüm, doğum, ayrılma veya askerlik hizmetleri gibi nüfus hareketlerinin kaydedildiği yoklama defterleri ortaya çıkmıştır. Bu nüfus yoklama defterlerinden başka “temettuat tahrir defterleri” veya “temettü defterleri”⁴³ ile nüfus bilgileri içeren birtakım mali kayıtlar arşivde mevcuttur. Ancak bu parçalı ve henüz değerlendirmesi tamamlanmamış bilgilerden, vilayetin nüfusunu tespit etmek güçtür. İlki 1263 (1847) tarihli olan Devlet Salnameleri mülki teşkilatlanma hususunda ortaya çıkan boşlukların doldurulmasına imkân sağlamıştır.⁴⁴ 1263

⁴³ Tanzimat reformlarıyla uygulanan sayımlarla, toplam vergi yükünün bölgeler ve kişiler arasında adil dağılımını sağlamak için kişilerin gerçek vergi ödeme gücünü ölçmek ve bu sayımlara dayanarak gerekli ayarlamaları yapmak amacıyla düzenlenmiş defterlerdir. Bkz. Tevfik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998, s.126; Halil İncelik, sayısı on binleri aşan bu defterlerin istatistik araştırmaları için olağanüstü öneme sahip olduğunu, Tanzimat (1839) sonrası dönemde imparatorluğun büyük bölümünde vergi matrahı olarak köylünün sahip olduğu malların sayımını içerdiğini ifade etmiştir. Bkz. *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yılığ 1897*, Tarihi İstatistikler Dizisi V, Ed. Tevfik Güran, T. C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1997, s. X.

⁴⁴ Devlet Salnameleri veya salnameler, imparatorluk yıllıklarıdır ve düzenli olarak 1847'den itibaren yayımlanmıştır. İlk kez 1283/1866'da Bosna Eyalet Salnamesi yayımlanmıştır. Vilayet salnameleri, içerik bakımından yayımlandıkları vilayetlere göre farklılıklar gösterse de genellikle mülki teşkilatı, memurları, tarihi, eski eserleri, coğrafyası, ulaşım, üretim faaliyetleri, ticaret ve nüfusu hakkında bilgiler içermekle sosyal ve ekonomi tarihine ilişkin değerli bilgiler verirler. Kemal Karpat, *a.g.e.*, s. 44-dipnot 13; Bilgin Aydın, “Salnâme”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXVI (2009), s.51-54; Hasan Duman, *Osmanlı Yıllıkları (Salnameler ve Nevşaller)*, İslam Tarihi Sanat v Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul, 1982 ve *Osmanlı Salnâmeleri ve Nevşalleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu I-II*, Enformasyon

(1848) tarihli Devlet Salnamesinde Aydın ve Saruhan ayrı eyalet başlığı altındadır.⁴⁵ Saruhan Eyaleti, Karesi, Ayvalık ve Suğla livalarını, Aydın Eyaleti de Denizli ve Menteşe Livalarını kapsamıştır. 1264/1848 tarihli Devlet Salnamesinde bu durum değişmiştir. Aydın Eyaleti altında, Suğla, Saruhan, Denizli ve Menteşe livaları toplanmıştır.⁴⁶ 1271/1855 Devlet Salnamesinde livalara bağlı kaza ve nahiyelere yer verilmiştir. Devlet Salnameleri, mülki teşkilatlanmada sık sık değişikliklere gidildiğini gösteriyor. Bu durum en önemli sebebi, izleri on dördüncü yüzyıldaki beylikler döneminin sınırlarına giden mevcut idari taksimatın, on dokuzuncu yüzyılda devletin merkezileşme ve modernleşme yapılanmasına, özellikle doğal ulaşım ve haberleşme ihtiyaçlarına cevap vermemesidir. Bu bağlamda 1867 Vilayet-i Umumiye Nizamnamesi,⁴⁷ coğrafi ve idari ihtiyaçları dikkate alan vilayetlerin idari yapılanmasında önemli değişiklikleri başlatmıştır.⁴⁸ Sürecin tamamlanması yönünde önemli gelişmeler, 1874 Vilayet Nizamnamesi ile devam etmiştir. 1874 sonrası hem mülki teşkilatlanmada hem de nüfusa dair bilgilerin oluşturulmasında yeni bir dönemin başladığını ifade etmek mümkündür.

Mülki teşkilatlanmadaki yapılanmada emlak ve nüfus müdürlüğü, aynı zamanda 1830'dan beri devam eden nüfus kayıtlarının oluşturulmasına yönelik kurumsal gelişmenin taşradaki uzantısı olarak önem kazanmıştır. Aynı zamanda genel bir nüfus sayımı için 1874'te nüfus sayım yöntemleri, nüfus kayıtlarının tutulacağı defterler (Esas Defter, İcmal Defteri ve Yevmiye Vukuat Defteri) ve nüfus memurlarının atanmasıyla ilgili üç farklı nizamname hazırlanmıştır. Bu gelişmeler diğer taraftan 1830 genel nüfus tahriri ve sayım düzeninin devam etmediğini gösterir. Kemal Karpat, hemen hemen sorunsuz işleyen bu düzenin devam edememesinde Kırım Savaşı (1854-1856) ile yaşanan büyük muhacir

ve Döküasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2000; Justin McCarthy and J. Dennis Hyde, "Ottoman Imperial and Provincial Salnames", *Middle East Studies Association Bulletin*, XIII/2 (Aralık 1979), s. 10-29.

⁴⁵ 1263 Devlet Salnamesi, s. 84-85

⁴⁶ 1264 Devlet Salnamesi, s. 116.

⁴⁷ Balkanlarda, Suriye ve Lübnan'da meydana gelen ayaklanmalarla artan dış baskılar, taşra idaresinde yeni düzenlemelere geçilmesini gerekli kılmıştır. 1861 Lübnan Nizamnamesi ile 1864 Tuna Vilayet Nizamnamesi yeni düzenlemelerin öncüleridir. Mithat Paşa'nın Tuna Valiliği döneminde (1864-1868) uygulanan 1864 Tuna Vilayet Nizamnamesinin başarısı, devamında 1867'de çıkarılan Vilayet-i Umumiye Nizamnamesinin tüm imparatorluğu kapsayacak biçimde genişletilmesiyle sonuçlanmıştır. Bundan sonra II. Meşrutiyet dönemine kadar yürürlükte kalacak daha kapsayıcı 1871 İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi ile merkezîyetçi eğilimin belirgin hale geldiği bir taşra idaresi ortaya çıkmıştır⁴⁷. Vilayet, liva (sancak), kaza, nahie ve köy yönetiminin tanımlandığı bu nizamnamede, ilk kez vali muavinliği olmak üzere yönetimde iş bölümünü getirilmiş, mülki amirlerin görev ve sorumlulukları belirlenmiş, merkezi hükümetin kontrolü de artmıştır. Bkz. İlber Ortaylı, *a.g.e.*, s. 63.

⁴⁸ Tuncer Baykara, XIX. *Yüzyılda Aydın Eyaleti.*, s. 3-6.

göçünün etkili olduğunu ifade etmiştir.⁴⁹ Kırım Savaşı'nın yol açtığı muhacir meselesine ilaveten özellikle 1856 Islahat Fermanı akabinde Balkanlarda, Suriye ve Lübnan'da meydana gelen ayaklanmalarla Avrupa Devletlerinin bu bölgelerdeki müdahaleleri, ayrıca 1856 Islahat Fermanı ile gayrimüslim tebaaya ulusal kilise ve okulların kurulması yönünde başlayan reformlar da etkili olmuştur. Bu bağlamda ikinci dönem, devam eden modernleşme ve merkezileşme programının yanı sıra özellikle 1856 yılı itibariyle devletin içinde bulunduğu iç ve dış siyasi, iktisadi, sosyal meselelerin artan baskısı ile şekillenmiştir.

İkinci Dönem: 1874-1893

Rumi 1293 (1877/78), 1294 (1878/79) ve 1295 (1879/80) yıllarına ait nüfus vukuat icmal defterleri Mithat Paşa'nın İzmir Valiliğine atanması (4 Ağustos 1880) akabinde hazırlanmıştır. Vilayetin nüfus hareketlerinin tespiti yönünde hazırlanan bu defterler, Hicri 1299'da (1880/81) merkeze gönderilmiştir.⁵⁰ Paşa'nın Tuna Valiliği dönemindeki bilgi ve tecrübelerinin, talep edilen bilgi ve belgelerin düzenlenmesindeki olumlu etkisi dikkate alınmalıdır.⁵¹

Bu nüfus vukuat icmal defterlerine göre Aydın Vilayeti, İzmir, Saruhan, Aydın ve Menteşe olmak üzere 4 sancaktan ibarettir. İzmir Sancağı İzmir, Foçateyn, Ödemiş, Urla, Çeşme, Tire, Bayındır, Kuşadası ve Menemen olmak üzere 9; Saruhan Sancağı Manisa, Kasaba, Akhisar, Adala ile Salihli, Kula, Gelenbe ile Kırkağaç, Eşme, Gördes, Demirci, İnegöl ile Alaşehir, Bergama olmak üzere 11; Aydın Sancağı Aydın, Nazilli, Denizli, Buldan, Bozdoğan, Kara Söke olmak üzere 6; Menteşe Sancağı Muğla, Ula, Milas, Bozüyük, Bodrum, Marmaris, Dadya, Köyceğiz, Mekri, Tavas olmak üzere 10 kazadan müteşekkildir.

Defterlere, dört sancağın söz konusu yıllarda on iki ayda erkek nüfusunda meydana gelen ölüm ve doğumlar kaydedilmiştir. Böylece aylık kayıtlardan o yıla ait toplam erkek nüfus sayısı ortaya çıkmıştır. Kayıplar “tenzili”, artışlar “zammı”, önceki yıla ait veriler “aslı” ve hazırlanan yıla ait veriler de “safı” şeklinde ifade edilen bir sistemle kaydedilmiştir. Yani mevcut nüfustan kayıpların çıkarılması, yeni katılanların eklenmesi ile elde edilen net sayı, o yılın erkek nüfusu olarak ortaya çıkmıştır. Sonunda da aynı sistemle sancakların ve vilayetin toplam erkek nüfusu oluşturulmuştur. Nüfus; İslam, Rum, Ermeni, Yahudi, Katolik ve Kıpti

⁴⁹ Kemal Karpat, *a.g.e.*, s. 58.

⁵⁰ BOA, Y.EE., 40/97, (18 Ağustos 1296) (30 Ağustos 1880); 147/52, 18 Ağustos 1296 (30 Ağustos 1880) alıntı Adem Korkmaz, “Aydın Vilayeti'nde Meydana Gelen Adli Vakalar”, *Tarih Dergisi*, 65 (2017/1), İstanbul, s. 119-130, ss. 121-122.

⁵¹ Mithat Paşa'nın Tuna Valiliği ve hakkında bkz. Selda Kılıç, “1864 Vilayet Nizamnamesinin Tuna Vilayetinde Uygulanması ve Mithat Paşa”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24 (37), s. 99-111; Mehmet Çelik, *Balkanlar'da Tanzimat: Mithat Paşa'nın Tuna Vilayeti Valiliği 1864-1868*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 2010.

olarak tasnif edilmiştir. Aydın Vilayeti ve buna bağlı sancakların toplam erkek nüfusuna ait bilgilere yer verilen defterlerde, ayrıca her yılın sonuna, sancaklara bağlı kazalarda sakin sadece Müslüman Kıpti erkek nüfusunu gösteren bir cetvel eklenmiştir ki bu sayede sancaklara bağlı kazaları görmek mümkün olmuştur. Vilayetteki Kıpti nüfusu Tablo II'de verilmiştir. Sadece Müslüman Kıpti nüfusunun kaza temelinde kaydedilmesi, bu tarihlerde konar göçer aşiretlerin askere alınmasıyla ilgili olabilir. Aşiretlerin askerlikten kaçmak için kendilerini Kıpti olarak kaydettirdikleri, özellikle Aydın Vilayetinde de bulunan Tahtacı aşiretlerinin bu yönde nüfus kaydı oluşturduklarına dair bilgiler mevcuttur.⁵² Konar göçer aşiretlerin asker alınmasına yönelik muhalif davranışları, devleti, Kıptilerin nüfusu konusunda daha ayrıntılı bilgi sahibi olmaya sevk etmiş olmalıdır.

1831 tahririnde Rumlar, “reaya” başlığı altında kaydedilmişti. 1870’lerde artık reaya,⁵³ ifadesi terkedilmiştir. 1839 Tanzimat Fermanı başlayan “eşitlik” ilkesi ve tebaadan ziyade Osmanlı vatandaşlığı vurgusunun yapıldığı bu reform dönemde nüfus kayıt sisteminde hâlâ din temelli tasnife devam edilmesi bizzat reformlarla ilgilidir. Özellikle 1856 Islahat Fermanının gayrimüslim tebaaya ulusal kilise ve okulların kurulması yönünde vadettiği reformlar, sağlıklı ve doğru nüfus bilgilerine olan ihtiyacı artırmıştı. Modern devletin gereği olarak hem vatandaşına hizmet sunmak hem de kiliseler arasındaki çatışmalarla yabancı okul ve misyonerlerin yıkıcı faaliyetlerini engellemenin yollarından biri de söz konusu taleplerin sağlanmasıydı.⁵⁴ Diğer önemli etken de yukarıda ifade edildiği üzere

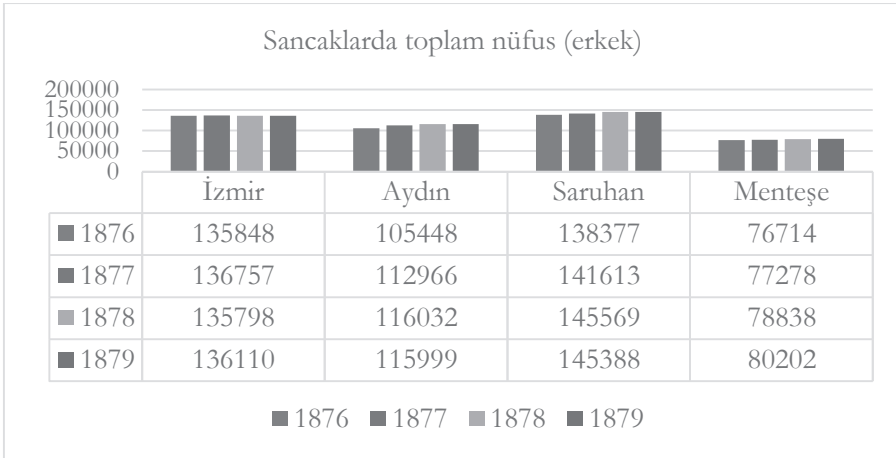
⁵² Yusuf Ziya Yörükân, *Anadolu’da Aleviler ve Tahtacılar*, eklerle yayına haz. Turhan Yörükân, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s.145 ve 182.

⁵³ Klasik Dönemde reaya, askeri veya ilmi sınıfa mensup olmayan Müslüman veya gayrimüslim tüm tebaaya verilen genel isimdir. Bkz. Mehmet Öz, “Reâyâ”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXIV (2007), s. 490-493.

⁵⁴ Tanzimat (1839) reformlarıyla eşitlikçi, yöneten yönetilen ilişkisinde tebaadan vatandaşlığa geçiş anlayışının yerleştiği bir dönemde, nüfus kayıt sisteminde din temelli bir tasnif çelişkili görülür. Bu tasnif, nüfus kayıtlarının tutulmasında geleneksel anlayışın ve uygulamanın devam ettiğini gösteren bir ibare olarak da değerlendirilebilir. Zira Osmanlı millet sistemi, *segregasyon*, *asimilasyon*, *entegrasyon* olarak tasnif edilen üç farklı toplum modellerinden “segregasyon” ile örtüşür. Bu model, farklılık üzerine kurgulanan, hâkim unsura tabii ve eşitsizliğe razı olmak karşılığında diğer toplulukların varlıklarını devam ettirdikleri toplumsal düzendir. “*Asimilasyon ötekini tamamen yok etmeye ve farklılıkları ortadan kaldırmaya yönelik iken entegrasyon, çoğulculuğun kutsandığı, bireye farklılıklarıyla eşitlik sağlayan toplum modelidir*”. Bkz. Nuri Adıyke, “Osmanlı Millet Sistemine Dair Tartışmalar ve Siyasal Bir Uzlaşma Modeli Olarak Osmanlı Millet Sistemi”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, IV, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2014, s.345-357, s.346-347. Ayrıca Osmanlı millet sistemi hakkında bkz. İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, IV, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 996-1001; İlber Ortaylı, “Osmanlı’da Azınlıklar ve Millet Sistemi”, *Üç Katada Osmanlılar (Osmanlı’yı Yeniden Keşfetmek 3)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2007, s. 59-68.

uluslaşma ve imparatorluktan kopma eğiliminde, nüfus verileri üzerinden Osmanlı Devleti'ne uygulanan baskıyı bertaraf etme isteğidir.

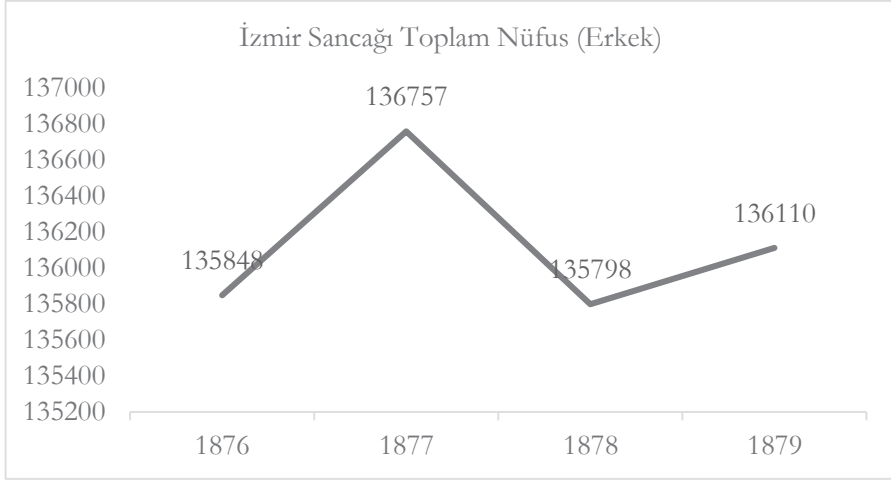
Vilayette nüfus yoğunluğu bakımından Saruhan sancağı öndedir. Onu sırasıyla İzmir, Aydın ve Mentеше takip eder. Aydın Vilayetinde Tanzimat reformları kapsamında 1850'lerden itibaren özellikle 1870-1880 döneminde konar göçer aşiretlerin iskânı söz konusudur.⁵⁵ Ancak bu dönemle sınırlı kalmayıp sonraki yıllarda hatta Cumhuriyet Döneminde de devam etmiştir.⁵⁶ Konar göçerlerin iskânı kuşkusuz mülki teşkilatlanmada ve nüfus yapısında değişikliğe yol açmıştır. Ancak iskân sürecinin tamamlanması ve vergi muafiyeti gibi meseleler, konar göçerlerin genel nüfus içindeki varlığının ve etkisinin anlaşılmasında engel teşkil eder. Genel olarak İzmir dışında tüm sancaklarda nüfus artış eğilimindedir. İzmir Sancağında 1878 yılında %0,70'lik bir düşüş görülür. Bunun sebebi Osmanlı-Rus Savaşı (1877-1878) olmalıdır. 1879 yılında artış eğilimi görülse de 1877'deki sayının altındadır, yani mevcut durumuna gelememiştir. Bu düşüş İzmir'deki İslam nüfusunda daha belirgindir. Vilayet genelinde 1831 sayımında olduğu gibi bir hayli geride olmakla birlikte İslam nüfusundan sonra yoğun olan nüfus, Rum nüfusudur.

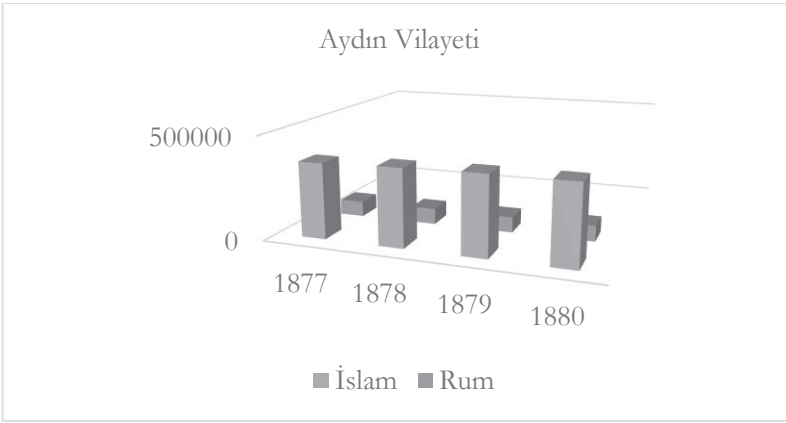
Grafik II: Toplam Nüfus (Erkek) 1876-1879

⁵⁵ Erdoğan Keleş, "Aydın Vilayetinde Aşiretlerin İskânı ve Sorunlar (19. Yüzyılın İkinci Yarısı)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (SUTAD)*, 48 (Nisan 2020), s. 211-242; Tuncer Baykara, *XIX. Yüzyılda Aydın Eyaleti.*, s. 17.

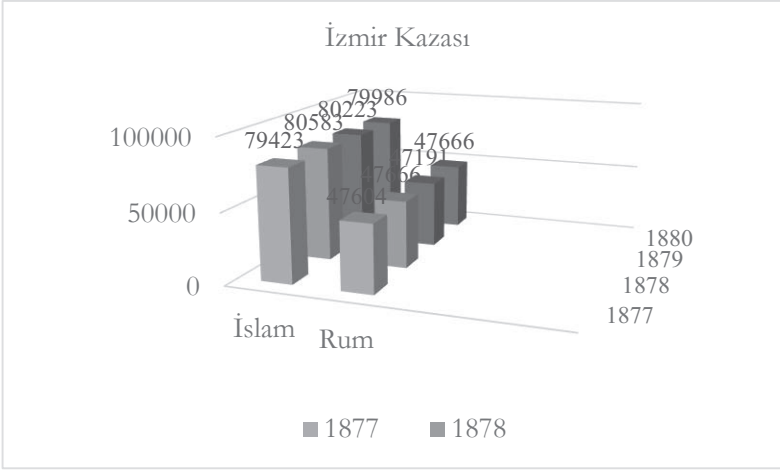
⁵⁶ BOA. 271-0 12 Mubacirin 62/181/1 (19.03.1929).

Grafik III: İzmir Sancağı Toplam Nüfusu (Erkek)

Grafik IV: Aydın Vilayeti İslam-Rum Nüfus Mukayesesi

Grafik V: İzmir Kazası İslam ve Rum Nüfusu Mukayesesi

Aynı yıllara ait Devlet Salnamelerinde neredeyse her yıl değişik bir mülki teşkilatlanma söz konusudur ve icmal defterleriyle uyumsuzdur. H.1294 Devlet Salnamesinde ilk kez nüfus ve emlak miktarı hakkında bilgilere yer verilmiştir. Buna göre İzmir Sancağı nüfusu 155.000, Aydın Sancağı 110.000, Saruhan Sancağı 84.522, Mentеше Sancağı 22.500'dür.⁵⁷ H. 1295 tarihli salnamede İzmir Sancağının nüfusu aynı kalırken Aydın Sancağında 125.000, Saruhan'da 114.522, Mentеше'de 42.600 olarak kaydedilmiştir.⁵⁸ Dolayısıyla Devlet Salnamelerine daha ihtiyatlı yaklaşmak gerekir.

1893 Tarihli Aydın Nüfus İcmal Defteri ve 1881/82-1893 Genel Sayım Sonuçları

Başbakanlık Osmanlı Arşivinde, 1870'lerin sonlarındaki Aydın Vilayeti Nüfus Vukuat İcmal Defterlerinden yaklaşık yirmi yıl sonrasına ait 1893 tarihli Aydın Vilayeti Nüfus İcmal Defteri mevcuttur.⁵⁹ Bu nüfus icmal defteri, 18 Kânunusani 1308'de (30 Ocak 1893) vilayete bağlı birimlerden alınan bilgiler esas alınarak hazırlanmış ve 8 Şubat 1308'de (20 Şubat 1893) Aydın Vilayeti vergi idaresi tarafından onaylanarak merkeze iletilmiştir. Diğer taraftan 1893 yılı, Osmanlı Devleti'nin nüfus verileri bakımından dönüm noktası kabul edilen bir tarihtir. Mülki teşkilatlanma ve nüfus kayıt sisteminde 1870'lerde başlatılan yapılanma ve amaçlanan genel nüfus sayımı, karşılaşılan sorunlardan dolayı hemen hayata geçirilememiştir. Zira 1875'te Balkanlarda başlayan ayaklanmalar,

⁵⁷ 1294 Devlet Salnamesi, s.461-463; ayrıca Kemal Karpat, *a.g.e.*, s. 159.

⁵⁸ 1295 Devlet Salnamesi, s. 358-361.

⁵⁹ BOA, NFS.d. 3189 (29.12.1308)

Sultan Abdülaziz'in tahtan çekilmesi ve ölümü, siyasi, ekonomik krizler ve nihayet büyük kayıplarla sonuçlanan Osmanlı-Rus Savaşı (1877-1878), yeni bir nüfus sayımının yapılmasına engel oluşturmuştu. Savaş sonrası imparatorluk topraklarına akın eden Müslüman muhacirlerin iskânı meselesi, ayrıca nüfus kayıt işlerinin ertelenmesine yol açmıştı. Sorunların sönümlenmesi üzerine tümüyle yeni bir sistemine geçmeye karar veren Sultan II. Abdülhamid (1876-1909), Fransız uzman M. Bolland'ı görevlendirmiş,⁶⁰ 1881/82 yılında başlatılan yeni sayım ancak 1893'te tamamlanmıştır.⁶¹ Sonuçların 1893 yılında Padişaha ayrıntılı raporla sunulması sebebiyle 1881/82-1893 sayımı da denen bu kayıtlar, "Osmanlı Devleti'nin çağdaş anlamda ilk genel nüfus sayımı" kabul edilmiştir. Bu sayımda sadece vergilendirme ve askerlik gibi amaçlar gözetilmemiş, kadınlar da ilk kez sayıma dâhil edilmiştir.⁶² Yemen, Hicaz, Trablus, Bingazi gibi eyaletlerde hiç sayım gerçekleşmemiş, bazı sancak ve kazalarda eksiklikler olsa da imparatorluk genelini kapsamış, standart yöntem ve formlar kullanılmış, sayımın güncel tutulması için düzenlemeler yapılmıştır.⁶³ Kemal Karpat, 1881/82-1893 nüfus sayımını, Osmanlı İmparatorluğu'nda on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında başlayarak evrimsel bir gelişme seyreden nüfus sayım ve kayıt sistemi sürecinin doruk noktasını temsil ettiğini ifade eder.⁶⁴ Ayrıca İlki H. 1296 tarihli olan Aydın Vilayet Salnamelerinde Devlet Salnamelerine göre daha detaylı ve tutarlı nüfus bilgileri mevcuttur. Ancak nüfusun tasnifinde yerli ve yabancı ayrımı yapılmıştır. Bu ayrım, sadece kozmopolit yapısıyla öne çıkan İzmir'de değil tüm sancaklarda ve gayrimüslimlerde olduğu gibi Müslümanlar için de söz konusudur. Dolayısıyla icmal defterlerinde uygulanmayan tasniflerin varlığından dolayı bu makalede Vilayet Salnamelerindeki nüfus bilgilerine başvurulmamıştır.

⁶⁰ Stanford J. Shaw, *a.g.m.*, s. 330.

⁶¹ Bu sayımın sonuçları, toplu halde Sultan II. Abdülhamid'e (1876-1909) arz edilmiştir, *BOA. Y.E.UM. 44/8 5* (17.2.1311-Ağustos 1893). Bu rapor, Kemal Karpat tarafından değerlendirilmiş ve yayınlanmıştır, bkz. Kemal Karpat, *a.g.e.*, s. 161-190. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde bu nüfus sayımına ait verileri içeren matbu bir cetvel mevcuttur. Tarihsiz olan bu cetveldeki veriler ile rapordaki verilerin bazı eksiklikleri ve hataları olmasına rağmen 1881/82-1893 sayımına ait olduğu açıktır, bkz. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar 4807, s. 8-9. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TY/nekty00947.pdf> erişim tarihi: 21.02.2021; Stanford Shaw bu kitapçıkta yer alan verilerin 1303/1885-1886 sayımına ait olduğunu iddia etmiştir, bk. Stanford J. Shaw, *a.g.m.*, s. 332 dipnot 13.

⁶² Ancak yeni çalışmalar, 1881-1893 kayıtlarında ilk kez uygulandığı ileri sürülen kadın nüfusunun sayımına ait daha eski bir uygulamayı ortaya çıkarmıştır. Bkz. Hasan Yüksel, "Osmanlı'da Modern Anlamda Yapılan İlk Nüfus Sayımına göre Divriği'nin Demografik Yapısı", *Nüfusbilim Dergisi*, 28-29 (2006-2007), s. 73-89.

⁶³ Stanford J. Shaw, *a.g.m.*, s.328; Cem Behar, "Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 Sonrası Modernleşmesi", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Der. Halil İnalcık-Şevket Pamuk, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000, s. 69.

⁶⁴ Kemal Karpat, *a.g.e.*, s. 73.

1893 Aydın Vilayeti Nüfus İcmal Defteri ve 1893 Raporu

1893 yılı Aydın Vilayeti Nüfus İcmal Defteri, Padişah'a sunulan rapordan 7-8 ay evvel oluşturulmuştur. Her iki cetvelde nüfus verileri genel olarak din temelli bir tasnif ile kaydedilmeye devam etmiştir. Müslümanlar, İslam başlığı altında yazılmıştır. Hıristiyanlar ise etnik veya mezhepsel farklılıklarına göre Rum, Latin, Ermeni, Katolik ve Marunî olarak ayrı ayrı kaydedilmiştir. Raporda İmparatorluğun tümüne hitap etmesinden olsa gerek Bulgar, Protestan ve Süryani başlığında ayrı bir tasnif mevcuttur. Hıristiyanlardan başka imparatorluğun diğer önemli gayrimüslim unsurlarından Yahudiler yer almıştır. İcmal defterinde Kıpti nüfusuna yönelik, *Kıptiyan-ı Müslim* ve *Kıptiyan-ı gayrimüslim* şeklinde, genel İslam veya diğer Hıristiyan unsurlardan ayrı kayıt uygulaması devam etmiştir. Raporda ise sadece gayrimüslim Kıpti nüfusu yer almıştır. Bu durum 1870'lerde Müslüman Kıptilerin askere alınmaya başlaması ve resmi kayıt sisteminde ayrı başlık altında yapılagelen kayıtların Müslüman birliğine aykırı görülmesiyle ilgilidir.⁶⁵ Ancak İcmal Defteri, Müslüman Kıpti nüfusun ayrı başlık altında kaydedildiğinin yerel ölçekte devam ettiğini göstermiştir. Raporda farklı olarak vilayette sakin yabancı nüfusa da yer verilmiştir. Bundan başka önemli bir farklılık ise kadınlara ait nüfus bilgisidir. Raporda kadın nüfusu mevcutken İcmal Defterinde mevcut değildir. Dolayısıyla her iki verinin mukayesesinde erkek nüfusuna ait veriler esas alınması icap eder. İcmal Defterinde idari olarak sırasıyla İzmir, Saruhan, Aydın, Menteşe ve Denizli sancakları ile bunlara bağlı 39 kaza ve 111 nahiyenin nüfus bilgileri mevcuttur. Raporda nahiyelere dair veriler mevcut değildir.

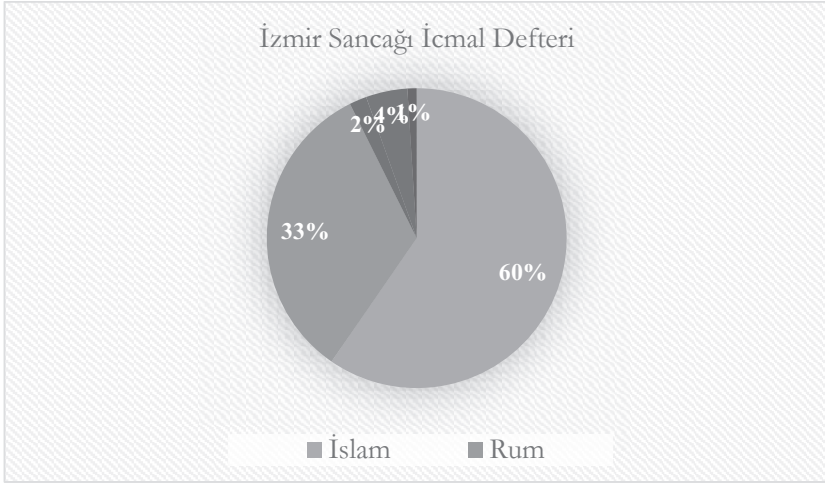
1890'lara gelindiğinde idari taksimatta da değişiklikler meydana gelmiştir. Saruhan sancağına bağlı olan Bergama kazası, İzmir sancağına bağlanmıştır. Aydın sancağına tabi Denizli kazası müstakil bir sancak olmuş, Aydın ve Menteşe sancaklarından bazı kazalar bu yeni sancağın idari mıntukasına dahil edilmiştir.

İzmir Sancağı: Vilayetin en büyük sancağı olmaya devam etmiştir. Merkezle birlikte Bergama, Ödemiş, Kuşadası, Foçateyn, Çeşme, Menemen, Seferihisar, Bayındır, Urla ve Tire olmak üzere 11 kazaya ayrılmıştır. İzmir Sancağının nüfus dağılımında her iki cetvelde de İslam nüfusu diğer unsurlara göre yüksektir. İcmal defterinde toplam nüfusun %59,7'si İslam, %33,2'si Rum'dur. Bunları, %4,3 ile Yahudiler, %1,8 ile Ermeniler, %0,2 ile Latinler, daha küçük oranlarla Katolikler, Müslüman ve gayrimüslim Kıptiler takip etmiştir. Bu durum Raporda %1'lik bir farkla aynıdır.

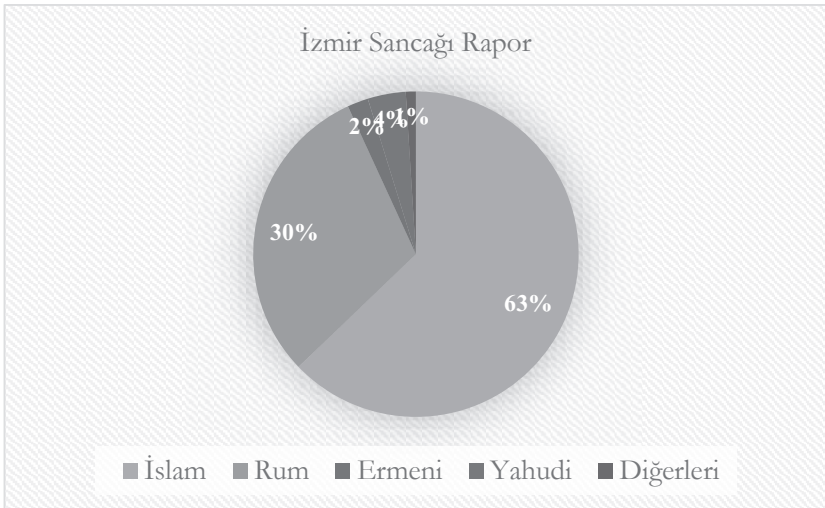
Bergama Kazasının Kozak, Ödemiş Kazasının Balyanbolu ve Kilas nahiyelerinde hiç Rum nüfusu bulunmamaktadır. Buna mukabil, İzmir Sancağının bazı nahiyelerinde Rum nüfusu öndedir. Rumlar, İzmir Kazası

⁶⁵ Egemen Yılmaz, "Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve "Çingeneler": Vergi, Askerlik ve Adlandırma Meseleleri", *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi (MSGSÜ) Sosyal Bilimler Dergisi*, II/18 (2018), s. 267-302, s. 281.

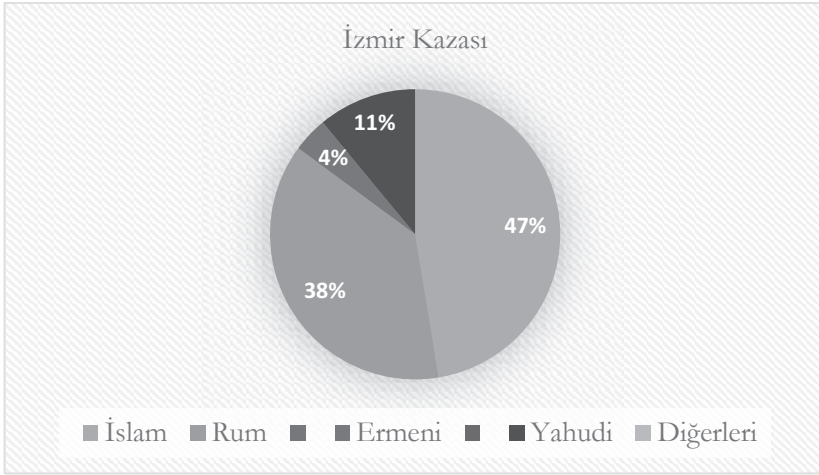
nahiyelerinden Buca'da %89,6, Bornova'da 61,5, Karaburun'da 54,9; Eski Foça'da %76,8, Yeni Foça'da 69,6; Çeşme'de yüzde 83,5, Alaçatı'da 97,1 ve Urla kazasında %62,4 oranındadır. Ayrıca, Kuşadası Kazasına bağlı Ayasuluğ Nahiyesi ile İzmir Körfezindeki küçük Kösten adalarında nüfusun tamamı Rum'dur.

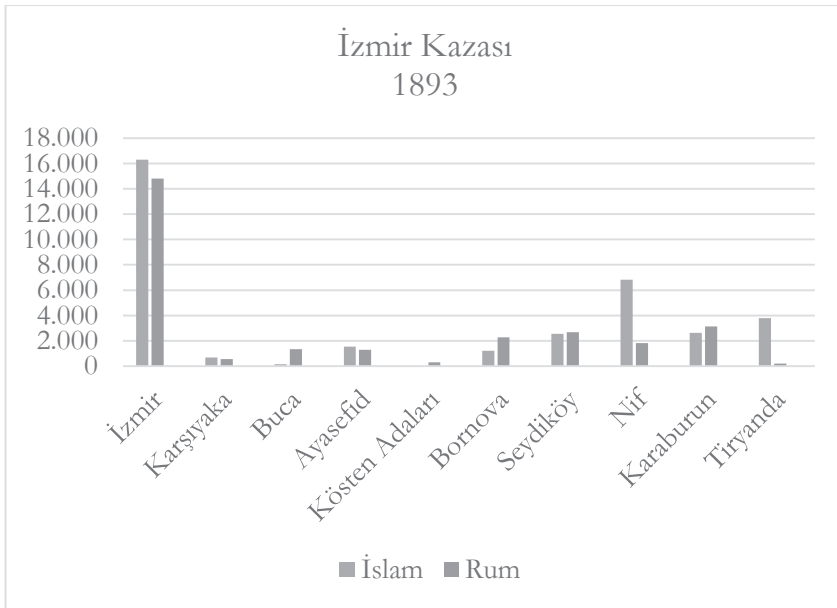
Grafik VI: İzmir Sancağı Nüfus Dağılımı (Nüfus İcmal Defteri, 1893)

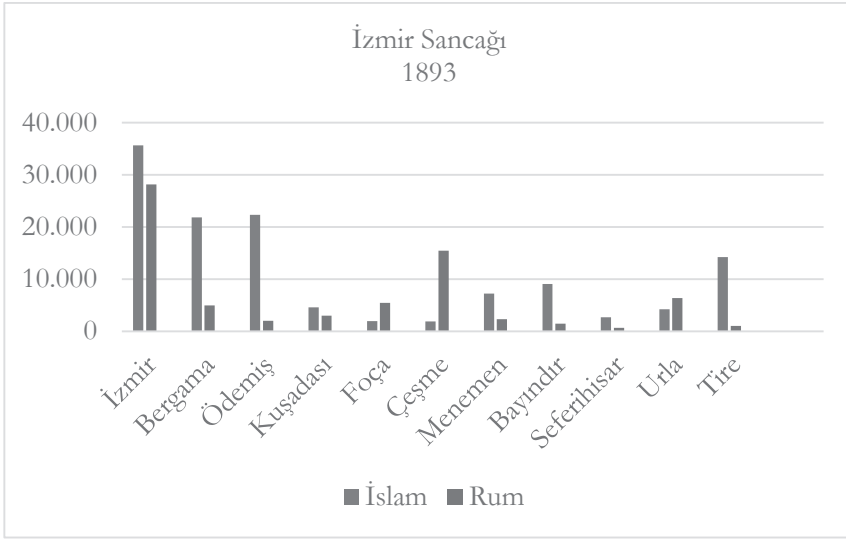
Grafik VII: İzmir Sancağı Nüfus Dağılımı (Rapor 1893)

Grafik VIII: İzmir Kazası Nüfus Dağılımı (Nüfus İcmal Defteri, 1893)

Grafik IX: İzmir Kazası İslam Rum Nüfusu (Nüfus İcmal Defteri, 1893)

Grafik X: İzmir Sancağı İslam Rum Nüfusu (Nüfus İcmal Defteri, 1893)

Saruhan Sancağı: Saruhan sancağı, İzmir'den sonra Aydın Vilayetinin ikinci büyük sancağıdır. Sancak merkezi Manisa ile Kasaba, Salihli, Alaşehir, Eşeme, Kula, Demirci, Gördes, Akhisar, Soma ve Kırkağaç olmak üzere 11 kazaya ayrılmıştır. İslam nüfusu toplam nüfusun yüzde 87,6'sını, Rumlar yüzde 10,1'ni oluşturur. Yund Dağı, Dağ Marmara, İnegöl, Eşme, İnay, Küre (Serge), Selendi, Ortapare, Karataş, Aşağı, Borlu, Gördük nahiyelerinde hiç Rum nüfusu yer almamıştır. Rumlar, en fazla nüfusunun yüzde 36,8'lik oranıyla Akhisar'da ve 27.5'lik oranıyla Belen'de mevcuttur.

Katolik, Latin ve gayrimüslim Kıpti'nin yaşamadığı Saruhan sancağında, Ermeniler yüzde 1,16'lık bir oran oluşturur. En fazla 1.212 erkek nüfusuyla Manisa nahiyesinde, sonra da sırasıyla Kırkağaç, Kasaba ve Akhisar'da yer alırlar. Toplam nüfus içinde Yahudilerin oranı 0.75, Müslüman Kıptilerinki ise 0,27'dir. Yahudiler, Manisa, Kasaba ve Karaağaç nahiyelerinde bulunmakta; Müslüman Kıptiler de Manisa, Kasaba ve Salihli kazalarına dağılmış durumdadır.

Aydın Sancağı: Merkezi Aydın kazasıyla birlikte Nazilli, Bozdoğan, Söke ve Çine olmak üzere 5 kazadan oluşur. İcmal Defterine göre bir yıllık sürede Nazilli kazasında nüfus azalmıştır. 25.953 olan erkek nüfusu, 25.763'e düşmüştür. Karacasu ve İncehisarı'nda azalma, diğer nahiyelerde ise çok küçük artışlar gerçekleşmiştir. Aynı şekilde Rum nüfusunun yüzde 0,1'de kaldığı Bozdoğan nahiyesinde nüfus durağandır ve azalış yönündedir. 13.863'ten 13.835'e düşmüştür. Aydın merkez, Söke ve Çine'de ise artış gözlenir.

Aydın Sancağında Yahudiler, İslam ve Rum nüfusundan sonra üçüncü sıradadır. Sancak nüfusun yüzde 1'ni oluşturan Yahudiler, Aydın ve Nazilli nahiyelerinde mevcuttur. Nüfusun yüzde 0,92'sini oluşturan Müslüman Kıpıtlar de Köşk Nahiyesi dışında hemen tüm Aydın kazasında, Nazilli merkezinde, az miktarda da Söke kazasının Mandıca ve Balat nahiyelerine dağılmış durumdadır. Aydın sancağında nüfusun yüzde 0,29'nu oluşturan Ermeniler, Aydın, Nazilli ve Söke nahiyelerinde mevcuttur. 156 erkek nüfusuyla en kalabalık oldukları Nazilli merkezidir.

Menteşe Sancağı: Merkezi Muğla kazası olan sancak toplam 6 kazaya ayrılmıştır bunlar, Marmaris, Bodrum, Mekri, Köyceğiz, Milas'tır. Mentese sancağında nüfusun yüzde 91,7'sini İslam nüfusu oluşturur. Ancak, nüfus azalma eğilimindedir. Söz konusu azalma, özellikle Mekri (daha sonra Fethiye) ve Köyceğiz'de görülür. Mekri'de 1.228, Köyceğiz'de 1.905 kişilik kayıp vardır. Bu durum, sancak genelindeki İslam erkek nüfusuna bir yıllık sürede 2.399 azalış ile yansır. Muğla kazasında 1892 ile 1893 yılına ait kayıtlardaki veriler aynıdır. Diğer kazalarda küçük artışlar görülür.

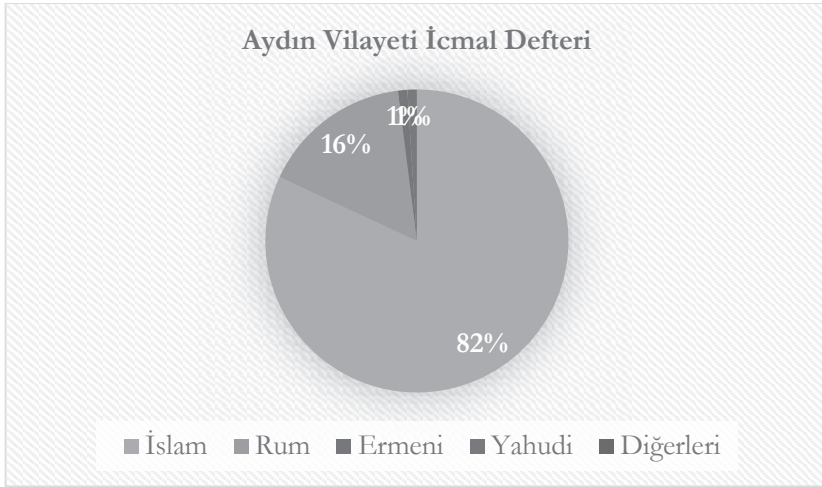
Menteşe Sancağında Rumlar, her iki cetvelde de %7,2'lik bir orandadır. En kalabalık oldukları kaza yaklaşık 2000 bin kadar buldukları Mekri'dir. Sancak genelinde İslam ve Rum nüfusundan sonra Müslüman Kıpıtlar sancak nüfusunun yüzde 0,94'nü oluşturur. Müslüman Kıpıtlar en fazla Mekri ve Milas'da mevcuttur. Ermeni nüfusunun bulunmadığı Mentese Sancağında büyük çoğunluğu Milas'ta olmak üzere toplam içinde 0.31 paya karşılık gelen 233 Yahudi erkek nüfusu mevcuttur.

Denizli Sancağı: Merkezi Denizli kazasıyla birlikte, Tavas, Garbi Karaağaç (Acıpayam), Çal, Buldan, Saray olmak üzere toplam 6 kazaya ayrılmıştır. Denizli sancağında nüfus, durağan bir görünümündedir. Tavas, Garbi Karaağaç, Çal ve Buldan kazalarında nüfusun tamamı İslam'dır. Bu durum, sancak genelinde aynı oranda yansımıştır. Toplam nüfusun yüzde 98,6'sı İslam, yüzde 1,1'i Rum'dur. Rumlar sadece Denizli ve Saray kazalarında mevcuttur. Ayrıca sancakta sadece Denizli merkezinde nüfusun 0.24'ne denk gelen 240 Ermeni erkek nüfusu bulunur.

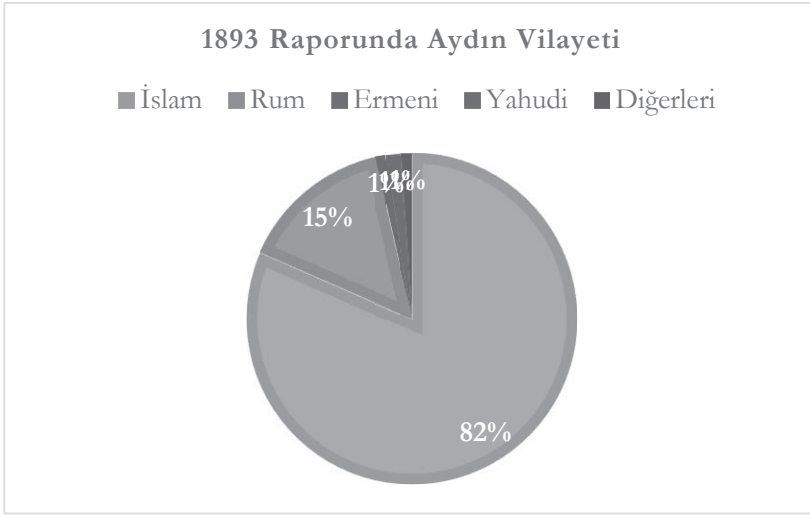
Her iki cetvele göre sancaklarda ve vilayet genelindeki nüfus dağılımının yüzdelik oranları, yoğunluk bakımından önem arz eden İslam, Rum, Ermeni ve Yahudiler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo VII: 1893 İcmal Defteri ve Raporunda nüfus dağılımı oranlarının mukayesesi

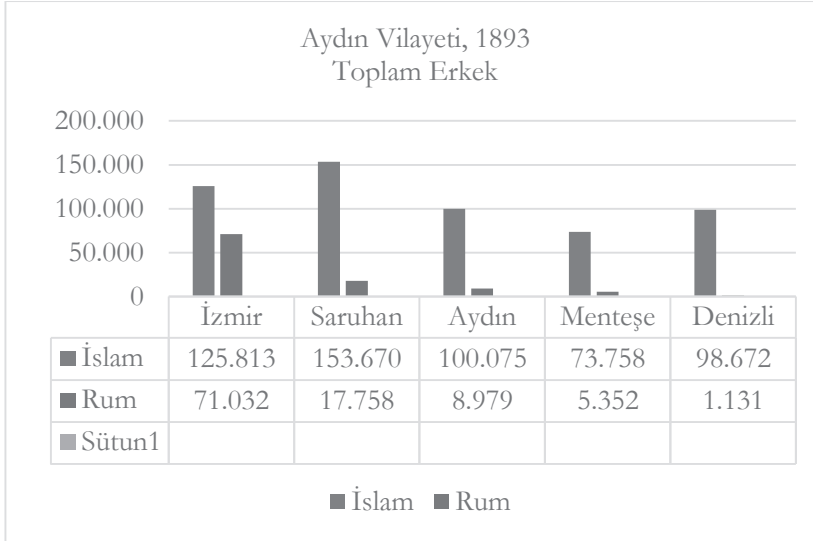
	İzmir		Saruhan		Aydın		Denizli		Menteşe		Vilayet	
	İcmal Defteri	Rapor	İcmal Defteri	Rapor	İcmal Defteri	Rapor	İcmal Defteri	Rapor	İcmal Defteri	Rapor	İcmal Defteri	Rapor
İslam	59,9	63	87,95	88,2	89,75	90,5	98,6	98,4	92,42	92,3	81,06	82,1
Rum	33,2	30,4	10,13	9,93	8,9	8	1,14	1,32	7,2	7,2	15,94	14,9
Ermeni	1,88	2,09	1,16	9,15	0,29	0,3	0,2	0,2	-	-	1	1
Yahudi	4,5	3,79	0,75	0,69	1	1	-	-	0,31	0,37	1,81	1,64

Grafik XI: Aydın Vilayeti Nüfus Dağılımı (Nüfus İcmal Defteri, 1893)

Grafik XII: *Aydın Vilayeti Nüfus Dağılımı (Rapor, 1893)*

Grafik XIII: *Aydın Vilayeti İslam Rum Nüfusu (Nüfus İcmal Defteri, 1893)*

Sonuç

Bu makalede on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu'daki nüfus ve iktisadi hacminin büyüklüğü bakımından en önemli vilayetlerinden Aydın Vilayetinin idari yapılanmasıyla birlikte demografik yapısının anlaşılması amaçlandı. Yüzyıllık sürece İmparatorluğun merkezileşme ve modernleşmeyle yeniden yapılandığı ama aynı zamanda iç ve dış dinamiklerin baskısı altında parçalanmasına yol açan savaş ve ayaklanmaların şekillendirdiği gelişmeler eşlik etti. Dolayısıyla kesintiler ve yeniden yapılanmaların yaşandığı süreçte yüzyıllık bir nüfus değişim grafiğinin elde edilmesi mümkün olmadı. Buna rağmen bu makalede, Osmanlı Devleti'nin resmi kayıtları esas alarak Aydın Vilayetinin on dokuzuncu yüzyıl boyunca idari yapısıyla nüfus verilerini kronolojik olarak bir araya getirilerek değerlendirildi. Resmi kayıtların çeşitliliğine ve farklı nüfus tasniflerin uygulanmasından kaynaklanan sorunlara dikkat çekildi. Özellikle mülki teşkilatlanma ve nüfus kayıtlarının oluşturulmasında evrimsel sürecin doruk noktası kabul edilen 1893 yılına ait iki farklı nüfus cetvelinin varlığı tespit edilerek bunların mukayesesi gerçekleştirildi. On dokuzuncu yüzyıl boyunca Aydın Vilayetinde genel olarak bir nüfus artışı tespit edildi. Anadolu'da Rum nüfusunun fazlalığıyla dikkat çeken Aydın Vilayetinde Rumların yüzyıl boyunca genel nüfus içinde Müslüman nüfusun gerisinde kaldığı görüldü. Vilayette Rum nüfusunun yoğunluğu bakımından öne çıkan İzmir Kazası ile aynı zamanda vilayet ve kaza merkezi olan İzmir şehri mercek altına alındı. Buna göre kaza ve şehir genelinde Rum nüfusunun Müslüman nüfusun gerisinde kaldığı, ancak bazı nahiyelerde, özellikle kıyı şeridinde Rum nüfusunun ciddi farklılıklarla öne çıktığı tespit edildi.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

BOA, Y.PRK.UM. 04/86 (30.12.1298).

BOA, Y.E.UM. 44/85 (17.2.1311).

BOA, Y.EE., 40/97, 18 Ağustos 1296 (30 Ağustos 1880); 147/52, 18 Ağustos 1296 (30 Ağustos 1880).

BOA, NFS.d. 3189 (1308); 2908 (1246); 2909 (1259).

BOA. 271-0—12/Muhacirin 62/181/1 (19.03.1929).

II. Resmi Yayınlar

Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye H. 1294 (1877).

III. Kitap ve Makaleler

- ADIYEKE, Nuri, “Temettuat Sayımları ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri”, OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi) Dergisi, S.11, Ankara, s. 769-823.
- AKBAL, Fazıla, “1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdari Taksimat ve Nüfus”, Belleten, C.XV, S.60, (Ekim 1951), s. 617-628.
- AYDIN, Bilgin, “Salnâme”, TDV İslam Ansiklopedisi, C.36, TDV, İstanbul, 2009, s. 51-54.
- BEHAR, Cem, “Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 Sonrası Modernleşmesi”, Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik, Der. Halil İnalçık-Şevket Pamuk, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2000.
- BAYKARA, Tuncer, İzmir Şehri ve Tarihi, Akademi Kitabevi, İzmir, 2001.
- _____, XIX. Yüzyılda Aydın Eyaleti, İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü Mezuniyet Tezi, İstanbul, 1965-1966.
- EMECEN, Feridun, “Aydın”, TDV İslam Ansiklopedisi, C.4, TDV, İstanbul, 1991, s. 235-237.
- FYNES, Clinton C. F. “A few Pages from my Journal in Greece, Turkey and the Danube”, Bentley’s Miscellany, 16 (1844).
- GÜRAN, Tevfik, 19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1998.
- KARAL, Enver Ziya, Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1995.
- KARPAT, Kemal, Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.
- KELEŞ, Erdoğan, “Aydın Vilayetinde Aşiretlerin İskanı ve Sorunlar (19. Yüzyılın İkinci Yarısı)”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (SUTAD), S.48, (Nisan 2020), s. 211-242.
- KORKMAZ, Adem, “Aydın Vilayeti’nde Meydana Gelen Adli Vakalar”, Tarih Dergisi, S.65 (2017/1), İstanbul, 2017, s. 119-130, s. 121-122.
- McCARTHY, Justin, “Greek Statistics on Ottoman Greek Population”, International Journal of Turkish Studies I, S.2 (1980), s. 66-67.
- MUTLU, Servet, “Late Ottoman Population and its Ethnic Distribution”, Nüfusbilim Dergisi/Turkish Journal of Population Studies, S.25, (2003), s. 3-38.
- ORTAYLI İlber, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009.
- _____, “Osmanlı’da Azınlıklar ve Millet Sistemi”, Üç Kıtada Osmanlılar (Osmanlı’yı Yeniden Keşfetmek 3), Timaş Yayınları, İstanbul 2007, s. 59-68.
- _____, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, C.4, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 996-1001.

- Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927, Tarihi İstatistikler Dizisi C.2, Ed. Cem Behar, T. C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1996.
- Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yılığ 1897, Tarihi İstatistikler Dizisi C.5, Ed. Tevfik Güran, T. C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1997.
- ÖZ, Mehmet, "Reâyâ", TDV İslam Ansiklopedisi, C.34, TDV, İstanbul, 2007, s. 490-493.
- ÖZKAYA, Yücel- AKYILDIZ, Ali, "Muhassıl", TDV İslam Ansiklopedisi, C.31, TDV, İstanbul 2006, s. 18-20.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri, C.III, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1993.
- SEZEN, Tahir, Osmanlı Yer Adları, T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2017.
- SOMERVILLE, Rev. Alexander Neil The Churches in Asia, extract from the home letters of A. N. Somerville, Ed. W. F. Somerville, J. and R. Parlane, Paisley, 1885.
- STAB, S. "Statistics of the Province of Aidin or Smyrna", Journal of the Society of Arts, 15 Temmuz 1887, s. 811-812.
- SHAW, Stanford J. "The Ottoman Census Sysem and Population, 1831-1914", International Journal of Middle East Studies, C.9, S.3 (Ekim 1978), s. 325-338.
- The Eighty-Second Annual Report of the Religious Tract Society, Pardon and Sons, Londra, 1881.
- VARLIK, M. Çetin, "Anadolu Eyaleti", TDV İslam Ansiklopedisi, C.3, Türkiye Diyanet Vakfı (TDV), İstanbul, 1991, s. 143-144.
- YILGÜR, Egemen "Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve "Çingeneler": Vergi, Askerlik ve Adlandırma Meseleleri", Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi (MSGSÜ) Sosyal Bilimler Dergisi, C.2, S.18, (2018), s. 267-302.
- YÖRÜKÂN, Yusuf Ziya, Anadolu'da Aleviler ve Tahtacılar, eklerle yayına haz. Turhan Yörükân, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.
- YÜKSEL, Hasan, "Osmanlı'da Modern Anlamda Yapılan İlk Nüfus Sayımına göre Divriği'nin Demografik Yapısı", Nüfusbilim Dergisi, 28-29 (2006-2007), s. 73-89.

IV. İnternet Kaynakları

- İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar 4807.
<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TY/nekty00947.pdf> erişim tarihi:
21.02.2021.

EKLER

Tablo II.- *Aydın Vilayeti R. 1293 (M. 1877/78), 1294 (M. 1878/79) ve 1295 (M. 1879/80) Nüfus İcmal Defterleri BO-A, Y.PRK.UM. 04.86*

	1293						1294						1295						
	Aydın	Sarıhan	Menteşe	Vilayet	İzmir	Aydın	Sarıhan	Menteşe	Vilayet	İzmir	Aydın	Sarıhan	Menteşe	Vilayet	İzmir	Aydın	Sarıhan	Menteşe	Vilayet
İcmal-i Nüfus	Aşh	135848	138377	76714	456387	136757	141613	77278	468614	135798	116032	145569	78838	476237					
	Tenzili	4623	2588	1249	12531	3082	2114	1164	9073	2414	1643	1826	1048	6936					
	Zamnu	5332	10106	7307	24738	2123	5180	2724	16696	2731	1610	1645	2412	8398					
	Safi	136757	112966	141613	468614	135798	116032	145569	476237	136110	115999	145388	80202	477699					
Millet-i İslam	Aşh	79423	96360	118186	72901	80583	103041	120471	73378	377473	80223	124089	74812	385237					
	Tenzili	2171	2112	3763	1156	1612	2516	1021	6664	1853	1462	1300	807	5422					
	Zamnu	3331	8793	6048	19805	1155	4684	6134	14428	1616	1424	1361	1923	6324					
	Safi	80583	103041	120471	73378	377473	80223	116013	74812	385237	79986	106075	75928	386139					
Millet-i Rum	Aşh	47604	7429	16619	3338	74990	8160	17504	76722	47191	8147	17811	3518	76667					
	Tenzili	1315	272	205	80	1879	1234	283	130	143	93	413	202	1184					
	Zamnu	1377	1003	1090	141	3611	759	270	437	269	1735	231	460	1731					
	Safi	47666	8160	17504	3392	76722	47191	8147	17811	3518	76667	47666	8143	17629	3776	77214			
Millet-i Ermeni	Aşh	2461	446	2068	-	4974	2875	512	2142	-	510	2183	-	5514					
	Tenzili	142	18	58	-	218	102	22	47	-	101	70	-	118					
	Zamnu	556	84	133	-	773	48	20	88	-	156	34	-	83					
	Safi	2875	512	2142	-	5529	2821	510	2182	-	5514	2837	495	2147	5479				
Millet-i Katolik	Aşh		57				60							59					
	Tenzili		1				4							4					
	Zamnu		4				3							3					
	Safi		60				59							59					53
Millet-i Yahudi	Aşh	5772	764	1327	212	8075	5062	780	1308	207	7357	4983	780	1298	207	7268			
	Tenzili	941	166	42	6	1155	224	167	20	411	51	24	43	31	149				
	Zamnu	231	182	23	1	437	145	167	10	322	91	48	19	19	177				
	Safi	5062	780	1308	208	7357	4983	780	1298	207	7268	5023	804	1274	195	7296			
Millet-i Kipti	Aşh	588	392	178	263	1421	571	413	188	301	1473	530	423	188	301	1492			
	Tenzili	54	19	3	-	76	7	26	3	33	15	28	8	51					
	Zamnu	37	40	13	38	128	17	36	34	52	33	34	-	10	77				
	Safi	571	413	188	301	1473	580	423	188	301	1492	598	429	188	303	1518			

Tablo IV: Aydın Vilayeti Nüfus İmal Defteri BOA, Y.PRKUM. 04.86

Sancak	Kaza	Nahiye	Hane		Kıptıyan Gmüslim		Kıptıyan Müslim		Yahudi		Katolik ve Maruni vs.		Ermeni		Latin		Rum		İslam		İcmali Nüfus-u Zülkar			
			1892	1893	1892	1893	1892	1893	1892	1893	1892	1893	1892	1893	1892	1893	1892	1893	1892	1893	1892	1893	1892	1893
İZMİR	İzmir	İzmir	18150	18150	0	0	0	0	0	0	8424	8399	387	400	2967	2971	617	625	14806	15222	16293	16597	43494	44214
		Karşıyaka	845	842	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	560	610	677	677	1.237	1.287
		Buca	760	760	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1335	1340	152	154	1.487	1.494
		Ayasefid	911	911	2	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1128	1.163	1.552	1.569	2.682	2.734
		Kösten Adaları	121	121	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	311	340	0	0	311	340
		Bornova	2322	2340	0	2	2	62	56	56	33	33	0	0	0	0	0	0	2214	2.229	1.213	1.240	3.580	3.622
		Seydiköy	2369	2371	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2676	2.846	2.350	2.986	5.226	5.832
		Nif	3915	3977	0	6	6	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1.820	1.898	6.826	6.869	8.652	8.773
		Karaburun	3095	3109	0	0	0	7	7	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3.130	3.218	2.627	2.627	5.767	5.855
		Tıyanda	1824	1877	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	214	214	3.780	3.805	3.994	4.019
Yekün		34312	34458	2	8	8493	8468	443	456	3303	3007	617	625	28194	29080	35670	36524	76430	78170	6657	6701	6464	6546	
Bergama	Bergama	3551	3558	35	34	53	53	204	206	0	0	101	93	0	0	0	0	2388	2439	3876	3876	6657	6701	
	Bergama	3654	3656	0	0	18	18	0	0	0	0	251	250	0	0	0	0	847	905	5348	5373	6464	6546	
	İlca	1992	2020	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	182	184	3955	3930	4137	4114	
	Dikili	953	958	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	78	79	1595	1595	1679	1680	
	Kilis	787	792	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	375	384	1174	1170	1549	1554	
Ayazmend	1335	1354	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1015	1107	1354	1328	2369	2435		
Çandırlı	1214	1225	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	80	91	2103	2085	2183	2176		
Kozak	1429	1434	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2459	2459	2459	2459	

Yekün	14914	14997	35	34	77	77	204	206	0	0	352	343	0	0	4965	5189	21864	21816	27497	27665
	Ödemiş	5397	5447	0	0	65	65	0	0	0	547	592	0	0	1679	1729	9036	10949	11327	13335
	Parşa	5209	5224	0	0	26	26	0	0	0	0	0	0	0	364	373	7902	9554	8292	9953
	Balırbolu	1217	1219	0	0	14	14	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2416	2866	2430	2880
	Kilas	1367	1370	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2978	4188	2978	4188
Yekün	13190	13260	0	0	105	105	0	0	0	0	547	592	0	0	2043	2102	22332	27557	25027	30356
	Kuşadası	2993	2972	0	0	0	66	69	0	0	40	42	0	0	1624	1678	4584	4623	6314	6412
	Ayasulug	783	797	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1356	1399	0	0	1356	1399
Yekün	3776	3769	0	0	0	66	69	0	0	0	40	42	0	0	2980	3077	4584	4623	7670	7811
	Foçatlı	1723	1743	0	0	0	28	0	0	18	0	0	0	0	3059	3225	922	927	3981	4198
	Foçatlı	1336	1347	0	0	0	0	20	0	6	6	0	0	0	2427	2482	1045	1053	3478	3561
Yekün	3059	3090	0	0	0	0	48	0	0	6	24	0	0	0	5486	5707	1967	1980	7459	7759
	Çeşme	5169	5205	0	0	0	71	75	0	0	0	0	0	0	9205	9350	1752	1760	11028	11185
	Alaçatı	2800	2810	0	0	12	14	0	0	0	0	0	0	0	6278	6343	175	174	6465	6531
Yekün	7969	8015	0	0	12	14	71	75	0	0	0	0	0	0	15483	15693	1927	1934	17493	17716
	Menemen	4739	4754	0	0	26	25	105	102	0	58	56	0	0	2310	2288	7209	7224	9708	9695
	Bayındır	5205	5224	0	0	6	6	0	1	11	98	107	0	0	1500	1523	9098	9234	10703	10871
	Sefehisar	1625	1625	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	681	687	2719	2751	3400	3438
	Urla	4395	4608	0	0	37	37	145	148	0	0	0	0	0	6359	7107	4218	4097	10759	11389
	Tire	8736	8768	0	0	127	130	472	492	0	0	0	0	0	1031	996	14225	14276	15855	15894
Yekün	101920	102568	37	36	398	402	9556	9608	457	444	4104	4171	617	625	71032	73449	125813	132016	212001	220764
	Manisa	7688	7710	0	0	143	143	668	780	0	1161	1212	0	0	2868	2887	10700	10785	15540	15807
	Belen	9981	9981	0	0	96	96	0	0	0	9	9	0	0	4572	4683	12083	12209	16760	16997
	Yunus Döğü	3216	3216	0	0	3	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6964	7042	6967	7045
	Palamut	2182	2182	0	0	37	37	0	0	0	0	0	0	0	661	661	4583	4688	5281	5386

Yekûn	23067	23089	0	0	279	279	668	780	0	0	1170	1221	0	0	8101	8231	34330	34724	44548	45235
Kasaba	3784	3817	0	0	0	392	391	0	0	250	193	0	0	1280	1287	6545	6567	8467	8438	
Altmedî	744	744	0	0	66	67	0	0	0	0	0	0	0	237	235	2918	2871	3221	3173	
Dağ	507	507	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1477	1485	1477	1485	
Maarmara	5035	5068	0	0	66	67	392	391	0	250	193	0	0	1517	1522	10940	10923	13165	13096	
Salıhî	1927	1949	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	156	163	4829	4811	4985	5004	
Adalı	3363	3363	0	0	122	127	0	0	0	0	0	0	0	169	180	7557	7572	7848	7879	
Yekûn	5290	5312	0	0	122	127	0	0	0	0	0	0	0	325	343	12386	12413	12883	12883	
Alaşehir	4636	4636	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	12545	1281	9570	9583	10815	10864	
Ineğöl	1924	1930	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3712	3712	3712	3712	
Yekûn	6560	6566	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1245	1281	13282	13295	14527	14576	
Eğme	1352	1363	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3749	3758	3749	3758	
Inay	1345	1354	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3190	3230	3190	3230	
Küre Mae	1333	1350	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3997	4034	3997	4034	
Serge	4030	4067	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	10936	11022	10936	11022	
Yekûn	4006	4010	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1556	1590	8348	8390	9904	9980	
Kıla	1400	1400	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	29	22	2300	2318	2329	2340	
Mandehura	914	914	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2693	2713	2693	2713	
Selendi	6320	6324	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1585	1612	13341	13421	14926	15033	
Yekûn	3175	3175	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	23	13	6485	6400	6508	6413	
Demirci	1650	1661	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3861	3821	3861	3821	
Ornapare	2810	2812	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6873	6752	6873	6752	
Kanatış	7635	7650	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	23	13	17219	16973	17242	16986	
Yekûn	1093	1131	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	289	272	1448	1445	1737	1717	
Gördes	2797	2806	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4750	4745	4750	4745	
Aşağ	1466	1474	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	67	65	3296	3308	3363	3373	
Kayacak	1586	1601	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4162	4141	4162	4141	
Borlu			0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0					

SARUHAN

Yekün	6942	7012	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	356	337	13656	13639	14012	13976	
Akhisar	3034	3033	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	181	187	0	0	0	0	0	0	0	2153	2094	3274	3303	5711	5683
Akhisar	Gördük	2336	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4744	4806	4744	4806	
	Marmaracak	827	829	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	210	221	1268	1299	1478	1520	
Yekün	6166	6198	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	181	187	0	0	0	0	0	0	2363	2315	9286	9408	11933	12009	
Soma	5018	5008	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	592	638	9644	9681	10236	10319	
Kırkağaç	3625	3632	0	0	0	0	49	53	0	0	0	0	414	435	0	0	0	0	0	0	1132	1144	5468	5408	7063	7040	
	Gelenbe	1494	1500	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	313	322	2770	2763	3083	3085	
Yekün	5119	5132	0	0	0	0	49	53	0	0	0	0	414	435	0	0	0	0	0	1445	1466	8238	8171	10146	10125		
Yekün	81185	81429	0	473	479	1206	1317	0	0	2015	2036	0	108	107	0	1589	1596	14111	14145	17552	17758	153258	153670	174504	175260		
	Aydın	9415	9323	0	0	497	501	918	916	40	108	107	0	0	0	0	0	0	0	0	344	373	6000	6050	6344	6453	
	İncedüz	3548	3570	0	0	30	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	356	360	3879	3882	4307	4315	
	Sobuca	2468	2478	0	0	72	73	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3272	3280	3410	3421
Aydın	Karahayit	1610	1611	0	0	138	141	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	29	29	3619	3627	3658	3666	
	Köşk	2030	2033	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2328	2368	30881	30984	34982	35160	
Yekün	19071	19015	0	0	707	745	918	916	40	108	107	0	155	156	0	691	700	8390	8396	9431	67	65	6623	6412	6690	6477	
	Nazilli	5218	5228	0	0	108	106	87	98	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4637	4638	4637	
	Karacasu	3967	3892	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2522	2526	2526	
	Kuyucak	2775	2775	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2565	2673	2666	
Nazilli	Sultanhisar	1244	1247	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	108	111	2565	2555	2673	2666	
	İncehisar	1341	1345	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
Yekün	14545	14487	0	108	106	87	98	0	0	155	156	0	0	0	0	866	876	24737	24527	25953	25763						
	Bozdoğan	2193	2202	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	7	8	4171	4159	4178	4167						
	Arpaç	2272	2284	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	5560	5529	5529	
Bozdoğan	Yenipazar	1596	1602	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	12	12	4113	4127	4125	4137						

AYDIN

Yekün	6061	6088	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	19	20	13844	13815	13863	13835
	Söke	1324	1339	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3569	3655	3172	3255	6778	6940
	Mandıca	1288	1288	0	0	14	14	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	504	499	2510	2566	3028	3079
	Balat	1200	1200	0	0	66	66	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1411	1452	2023	2065	3500	3583
Yekün	Çine	5812	5827	0	0	80	80	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	5484	5606	7705	7886	13306	13602
	Karpuzlu	2843	2894	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	109	109	6501	6582	6610	6691
	Şahne	1160	1163	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2649	2670	2649	2670
	Mazun	662	665	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1926	1930	1926	1930
		495	495	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1080	1099	1080	1099
Yekün		5160	5217	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	109	109	12156	12281	12265	12390
		50649	50634	0	0	895	931	1005	1014	40	300	293	0	0	0	0	0	0	0	8806	8979	89323	89493	100369	100750
	Mıgla	4107	4281	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	414	414	10541	10541	10955	10955
	Bozörük	2913	2953	0	0	39	39	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	222	222	6502	6502	6763	6763
	Ula	2330	2345	0	0	39	39	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	5323	5323	5362	5362
Yekün		9350	9579	0	0	78	78	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	636	636	22366	22366	23080	23080
	Mekri	7904	8049	0	0	147	317	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2156	2182	12675	11447	14973	13948
	Bodrum	2727	2749	0	0	0	0	36	36	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1092	1163	5852	5887	6980	7086
	Körçeğiz	3397	3389	0	0	120	114	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	92	92	10347	8719	10560	8925
	Marmaris	1593	1598	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	124	127	3529	3545	3653	3672
	Dadva	1126	1156	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	136	151	2134	2172	2270	2323
Yekün		2519	2554	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	260	278	5663	5717	5923	5995
	Milas	7001	7131	0	0	183	188	197	195	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	938	1001	13172	13340	14490	14724
Yekün		32898	33451	0	0	523	697	233	233	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	5175	5352	70075	67476	76006	73658
	Denizli	6978	6935	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	654	675	10134	10076	11023	10991
	Horaz	2082	2080	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	194	199	3827	3827	4021	4026
Yekün		9061	9016	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	848	874	13961	13903	15044	15017

Tablo V: Genel Nüfus Sayımı sonuçlarını bavi defterin padişaha takdim edilen raporları Aydın Vilayetine ait veriler⁶⁶ BOA, Y.PRK.UM. 04.86

	Yabancılar		Kıptiş ⁶⁷			Süryani			Latin			Protestan			Yahudi			Katolik			Bulgar			Ermeni			Rum			İslam			Yekûn			İcmal				
	K	E	K	E	K	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E							
Izmir	26.295	25.225							464	586	63	65	7.175	7734	372	365	20	3.151	3.659	24.028	29.058	34.566	44.722	96.083	96.114	111.434	96.083	44.722	111.434	111.434	441.465									
Bergama	24	52											252	243			116	142	410	4.676	5.574	25.574	28.230	31.041	31.041	31.041	31.041	28.230	34.651	31.041	34.651	34.651								
Seferhisar																		2	6	632	660	2.779	2.842	3.413	3.404	3.413	3.404	2.842	3.508	3.413	3.508	3.508								
Foçateyn	1374	1399											53	44			1	45	34	5.023	5.573	1.703	2.059	8.167	8.167	9.154	6.793	2.059	9.154	8.167	9.154	9.154	7.755							
Urda													142	140					9	5.919	6.135	3.973	4.143	10.041	10.041	10.427	4.143	10.427	10.427	10.427	10.427	10.427	10.427	10.427	44.826					
Menemen	30	50											128	101					57	2.209	2.213	6.869	7.661	9.285	9.285	10.082	7.661	10.082	9.285	10.082	10.082	10.082	10.082	10.082	10.082	10.082				
Çeşme	33	43											54	69						12.981	13.845	1.770	1.907	14.838	14.838	15.864	1.907	15.864	14.838	15.864	15.864	15.864	15.864	15.864	15.864	15.864	15.864			

⁶⁶ Raporlarda hatalı toplamaların üstü çizilmiştir, burada aynı şekilde gösterildi.

⁶⁷ Gayrimüslim

Çal										1			18	139	21.335	20.823	21.353	20.963
Buldan														4	12.660	12.855	12.660	12.859
Saray								271						343	8.680	9.225	8.951 8.942	9.568
Garbikaraağaç															18.459	19.058	18.459	19.058 18-058
Denizli Sarcağı Toplam							251							1416		104939		106623
Muğla													545	607	21.135	21.277	21.682	21.885
Milas													833	1.012	13.522	13.466	14.576 14-126	14.716 14-706
Bodrum													1.112	1.133	5.732	5.819	6.892	6.992
Marmaris													304	330	6.221	6.114	6.525	6.462
Köyceğiz													135	113	10.466	10.585	10.603	10.745
Mekri													1.938	2.110	10.174	10.696	12.122	12.822
Toplam										2	34	250	6.013	6.721	171.716	172.896	178.270	180.245 177-839 180-209
Aydın Vilayeti Yekün										290	138	7.419	92.894	103.664	547.696	571.627	687.181	723.243 686317 722-070 1-408387
										288	6-521	7-419	92-507	102-924	5-47-368	571128		

Tablo VI: 1893 Aydın Vilayeti Nüfus İmal Defteri ve 1893 Raporunun Karşılaştırması

İslem	Rum						Yekân																		
	1892	1893	Fark	%	1892	1893	Fark	%	1892	1893	Fark	%	ID	R	Fark	%									
İzmir	35670	36524	850	2,38	36524	44722	8198	22,4	28194	29080	886	3,1	29080	29058	-22	-0,1	76430	78170	1740	2,27	78170	111434	33264	42,2	
Bergama	21864	21816	-48	-0,2	21816	28230	6414	29,4	4965	5189	224	4,5	5189	5574	385	7,4	27497	27665	168	0,6	27665	34651	6986	25,5	
Sefehisar	2719	2751	32	1,62	2751	2842	91	3,3	681	687	6	0,8	687	660	-27	-3,9	3400	3438	38	1,1	3438	3508	70	2	
Foçağın	1967	1980	13	0,66	1980	2059	79	3,9	5486	5707	221	4	5707	5573	-134	-2,4	7459	7759	300	4	7759	9154	1395	17,9	
Uda	4218	4097	-121	-2,8	4097	4143	46	1,1	6359	7107	748	11,7	7107	6135	-972	-13	10759	11389	630	5,8	11389	10427	-962	-8,4	
Menemen	7209	7224	15	0,2	7224	7661	437	6	2310	2288	-22	0,9	2288	2213	-75	-3,2	9708	9695	-13	-0,1	9695	10082	387	3,9	
Çeşme	1927	1934	7	0,36	1934	1907	-27	-1,3	15483	15693	210	1,3	15693	13845	-1848	-11	17493	17716	223	1,2	17716	15864	-1852	-10,4	
Kaşadası	4584	4623	39	0,85	4623	4526	-97	-2	2980	3077	97	3,2	3077	2942	-135	-4,3	7670	7811	141	1,8	7811	7527	-284	-3,6	
Tire	14225	14276	51	0,35	14276	15118	842	5,8	1031	996	-35	-3,3	996	1190	194	19,4	15855	15894	39	0,2	15894	16861	967	6	
Ödemiş	22332	27557	5225	23,3	27557	26984	-573	-2	2043	2102	59	2,8	2102	1997	-105	-4,9	25027	30356	5329	21,2	30356	29562	-794	-2,6	
Bayındır	9098	9234	136	1,49	9234	9052	-182	-1,9	1500	1523	23	1,5	1523	1690	167	10,9	10703	10871	168	1,5	10871	10857	-14	-0,1	
İzmir Sancağı	125813	132016	6206	4,9	132016	147244	15228	11,5	71032	73449	2417	3,4	73449	70877	-2572	-3,5	212001	220764	8763	4,1	220764	259927	39163	17,7	
Saruhan Sancağı																									
Manisa	34330	34724	394	1,1	34724	34629	-95	-0,2	8101	8231	130	1,6	8231	8268	37	0,4	44548	45235	687	1,5	45235	45528	293	0,6	
Kasaba	10940	10923	-17	-0,1	10923	11074	151	1,3	1517	1522	5	0,3	1522	1511	-11	-0,7	13165	13096	-69	-0,5	13096	13226	130	0,9	
Sahli	12386	12413	27	0,2	12413	12396	-17	-0,1	325	343	18	5,5	343	385	42	12,2	12883	12883	0	-	12883	12781	-102	-0,8	
Gordes	13656	13639	-17	-0,1	13639	15394	1755	12,8	356	337	-19	-5,3	337	314	-23	-6,8	14012	13976	-36	-0,2	13976	15708	1732	12	
Demirci	17219	16973	-246	-3,4	16973	17266	293	1,7	23	13	-10	-43	13	72	59	453	17242	16986	-256	-1,4	16986	17346	360	2,1	
Kula	13341	13421	80	0,5	13421	13355	-66	-0,4	1585	1612	27	1,7	1612	1588	-24	-1,4	14926	15033	107	0,7	15033	14943	-90	-0,5	
Eşme	10936	11022	86	0,7	11022	9341	-1681	-15	-	-	-	-	-	-	-	-	10936	11022	86	0,7	11022	9341	-1681	-15	

Muğla	22366	22366	0	-	22366	21277	-1089	-1,1	636	636	0	-	636	607	-29	-4,5	23080	23080	0	-	23080	21885	-1195	-5
Miلاس	13172	13340	168	1,27	13340	13466	126	1	938	1001	63	6,7	1001	1012	11	1,1	14490	14724	234	1,6	14724	14716	-8	-0,05
Bodrum	5852	5887	35	0,6	5887	5819	-68	-1,1	1092	1163	-29	-2,6	1063	1133	70	6,5	6980	7086	106	1,5	7086	6992	-94	-1,3
Marmaris	5663	5717	54	1	5717	6114	397	7	260	278	18	7	278	330	52	18	5923	5995	72	1,2	5995	6462	467	7,7
Koycegiz	10347	8719	-	-16	8719	10585	1866	21	92	92	0	-	92	113	21	22	10560	8925	-1635	-15	8925	10745	1820	20
Mekri	12675	11447	-	-10	11447	10696	-751	-6,5	2156	2182	26	1,2	2182	2110	-72	-3,2	14973	13948	-1025	-7	13948	12822	-1226	-8,7
Yekün	70075	67476	-	-3,7	67476	67957	481	0,7	5175	5352	177	3,4	5252	5305	53	1	76006	73758	-2248	-3	73758	73622	-136	-0,18
Vilayet Yekün	535648	539956	4.308	0,8	539956	571.627	31671	6	103669	106669	3000	3	106569	103.664	-	-2,7	661398	669204	37806	1,18	669204	723243	54039	8

Tablo VIII: Aydın Vilayeti Nüfusunu 1893 İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar 4807, s. 8-9.
<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TY/nektr00947.pdf> 21.02.2021

Sancağ	Yabancılar		Kıpti ⁶⁶		Süryani		Latin		Protestan		Yahudi		Katolik		Bulgar		Ermeni		Rum		İslam		Yekûn		İçmeal		
	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E			
Merkez Sancağı																											
İzmir	26295	25225					464	586	63	65	7175	7734	372	365	116	142	399	410	4.676	5.574	29058	34566	44722	96083	111465		
Bergama	24	52									252	243					2	6	632	660	25.593	28.230	31.060	34.651			
Seferhisar											53	44			1	45	13	34	5.023	5.573	1.703	2.059	6.793	7.755			
Foçateyn											142	140					7	9	5919	6979	3.979	4.143	11.415	11.826			
Urda	1374	1399									128	101					49	57	2209	2213	6869	7661	9255	10032			
Menemen											54	69							12981	13845	1770	1907	14835	15871			
Çeşme	30	50																	17	45	42	3179	2942	4296	4526	7628	7631
Kuşadası	33	43									514	515			19	31	5	7	1075	1190	15183	15118	16196	16861			
Tire																			512	581	1773	1997	26833	26984	29118	29592	
Odemiş																			1	87	90	1499	1690	8840	9052	10398	10858
Bayındır									14	11	18	13		1	1	1	1	87	90	1499	1690	8840	9052	10398	10858		
Yekûn	27756	26769					464	586	77	76	8380	8926	372	366	136	256	4270	4895	62548	70178	132487	147245	236490	258997			
Saruhan Sancağı																											
Manisa	122	813									652	693							1102	1125	8130	8268	33557	34629	42563	45528	
Kasaba											340	391							230	250	1343	1511	10320	11074	12233	13226	
Salıhli																			280	385	11313	12396	11593	12781			
Göçdes																			310	314	15426	15394	15736	15708			
Demirci																			1	5	17	72	16415	17266	16433	17346	
Kula		3																	1556	1588	12612	13355	14168	14943			
Eşme																						8586	9341	8586	9341		

MÜTAREKE DÖNEMİ İSTANBUL'UNDA BİR HAYIR KURUMU: AKSARAY/İSTANBUL FUKARAPERVER CEMİYETİ

A Charity in Armistice-Era Istanbul: Aksaray/Istanbul Fukaraperver Society

Aydın Çakmak*

Özet

Ekim 1919'da kurulan Aksaray Fukaraperver Cemiyeti, Mütareke dönemi İstanbul'unda faaliyet gösteren bir hayır kurumudur. Kuruluşunun temel amacı ihtiyaç sahiplerine yardım etmek olarak açıklanabilir. Başlangıçta daha çok Aksaray ve çevresinde etkinlik gösteren cemiyet, ileriki dönemde faaliyet alanını genişleterek şehrin muhtelif yerlerindeki ihtiyaç sahiplerine yardım etmeye başlamıştır. Bu bakımdan Kasım 1920'de isim değişikliğine giderek İstanbul Fukaraperver Cemiyet-i Hayriyesi unvanını almıştır.

Cemiyet ele alınan dönemde yoksulluk, muhaceret ve yangın gibi sebeplerle yardıma muhtaç durumda olan kişilere gıyecek ve yiyecek yardımı yapma, iş imkânı sağlama, eğitim-öğretim faaliyetlerine destek olma, sağlık muayenesi ve ilaç temininde bulunma gibi çalışmalar yürütmüştür. Basın organlarına ilanlar vererek faaliyetleri hakkında bilgilendirmede bulunmuştur. Faaliyet süreci içerisinde çeşitli kurum ve kuruluşlarla ilişkiler tesis eden cemiyetin doğrudan yardımda bulunmanın yanı sıra üretici olma yönünde bazı çalışmalar yaptığını da belirtmek gerekir. Adı geçen cemiyeti ilk defa müstakil ve ayrıntılı olarak ele almayı amaçlayan bu çalışmada arşiv belgeleri, süreli yayınlar, hatırat ve telif eserlerden faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, Aksaray, fukaraperver cemiyeti, Sakıb Bey.

* Öğr. Gör., Dr., İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, Türkiye. e.mail: aydin.cakmak@istanbul.edu.tr; (ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-2413-7760>).

Abstract

Aksaray Fukaraperver Society, founded in October 1919, is a charitable organization operating in Istanbul during the Armistice period. The main purpose of its foundation can be explained as helping the needy. The society, which was initially active mostly in and around Aksaray, later expanded its field of activity and started to help the needy in various parts of the city. In this regard, it changed its name in November 1920 and received the title of Istanbul Fukaraperver Society.

In the period under consideration, the society carried out activities such as providing clothing and food aid to people in need of help due to reasons such as poverty, immigration and fire, providing job opportunities, supporting education, providing health examinations and medicine supply. It informed the press about its activities by advertisement. It should be noted that the society, which has established relations with various institutions and organizations during its activity process, has done some work towards becoming a manufacturer in addition to providing direct assistance. Archival documents, periodicals, memoirs and monographs were used in this study, which aims to discuss with aforementioned society independently and in detail for the first time.

Keywords: Istanbul, Aksaray, Society for helping poor people, Mr. Sakib.

Giriş

Temellerini Osmanlı vakıf sisteminden alıp II. Abdülhamid devrinde şekillenen ve II. Meşrutiyet'ten sonra modern bir görünüme bürünmeye başlayan içtima-i muavenet, sosyal yardımın karşılığı olarak kullanılan bir terimdir. Günümüzdeki sosyal yardım anlayışıyla önemli farklılıklar gösteren geçmiş dönem uygulamaları arasındaki ortak nokta, çeşitli kişi veya resmî, yarı resmî ve gönüllü kuruluşlarca ihtiyaç sahiplerine maddi ve manevi yardımlarda bulunmak olarak açıklanabilir.¹ Bu anlamda bakıldığında, Osmanlı Devleti'nin son dönemi modern devletin teşkili sürecinde yeni sosyal kurum ve uygulamaların hayata geçirildiği bir süreç olurken², sosyal yardım kavramının gittikçe yer edinmesiyle beraber geleneksel olanın yanında modern örgütlenmeler de ortaya çıkmış ve

¹ Safiye Kıranlar, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Sosyal Yardım ve Kurumları", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, Cilt: IV, Ed. Coşkun Yılmaz, İBB. Kültür AŞ., İstanbul 2015, s.444.

² İzi Karakaş Özbayrak, *II. Abdülhamid Döneminde Uygulanan Sosyal Yardım Politikaları (1876-1909)-Fiziksel Engelliler, Kazazede ve Depremzedeler*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 2011, s.83-84, 101-104.

bunun yansıması cemiyetler olmuştur.³ Teşkil olunan sosyal yardım cemiyetleri, toplumsal yardımlaşma ve dayanışmanın bir yönünü oluşturduğu gibi yardım toplanması ve dağıtılması açısından bireysel faaliyetlerle resmî çalışmalarını artırma, tamamlama ve organize etme gibi işlevler görmüşlerdir.

II. Abdülhamid devri içerisinde örnekleri görülen sosyal yardım ve bağış cemiyetleri yönünden II. Meşrutiyet döneminde önemli bir yaygınlaşma meydana gelmiştir. Bunlar arasında da Osmanlı Fukaraperver Cemiyeti'nin önemli bir yeri vardır.⁴ Özellikle başta derneğin bir şubesi olarak kurulan Topkapı Fukaraperver Cemiyeti, 1913 yılında bağımsız bir teşekkül haline gelmiş ve günümüze kadar varlığını sürdürmüştür.⁵ Cemiyetleşme hareketleri içerisinde ayrı bir mevkiî haiz olan bu gibi fukaraperver cemiyetleri, ihtiyaç sahiplerine yardım etme amacıyla oluşturulan gönüllü hayır kurumları niteliğinde olup⁶, dönemin ilk yıllarında İstanbul'da ve özellikle buldukları semt halkına yönelik önemli sosyal yardım işlevleri yerine getirmişlerdir.⁷

Bu dönemde arka arkaya yaşanan savaşlar, pek çok sosyal, iktisadi ve sıhhi sorunu beraberinde getirmiştir. Yerli halkın yaşadığı sorunlara ilaveten muhacir ve mülteci akınına uğrayan İstanbul, Birinci Dünya Savaşı sonrasında çok sayıda dul, yetim, felaketzede ve acezenin barındığı bir şehir hüviyetine bürünmüştür.⁸ Üstelik önce fiili daha sonra da resmi olarak işgale uğramış bir başkenttir.⁹ İnsanlar evsizlik, işsizlik, salgın hastalıklar, anarşi ve yiyecek kıtlığı gibi sorunlarla karşı karşıya kalmış¹⁰; açlık, sefalet ve toplumsal uçurum yüksek boyutlara ulaşmıştır.¹¹

³ Yeliz Usta, *Meşrutiyet Döneminde Sosyal Yardım Cemiyetleri ve Faaliyetleri (1908-1918)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dan. Mahir Aydın, İstanbul 2016, s.7.

⁴ Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet-Siyaset, İktidar ve Meşrutiyet (1876-1914)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2020, s.263-264, 278-279.

⁵ *Topkapı Fukara Perver Cemiyeti-Topkapı Fakirlere Yardım Yurdu Çocuk Bakımevi 1908-1968 Tarihçesi-Hizmetleri-Tasarımları*, Haz. Said Kesler, İskender Matbaası, İstanbul 1968, s.3-9. Konu hakkında ayrıca bkz. Cengiz Mutlu, "Yeni Belgeler Işığında Topkapı Fukaraperver Cemiyeti", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, CXVI/228 (2017), s.46-49.

⁶ Safiye Kıranlar, *Savaş Yıllarında Türkiye'de Sosyal Yardım Faaliyetleri (1914-1923)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s.283.

⁷ N. Özbek, *Sosyal Devlet*, s.289-290.

⁸ Safiye Kıranlar, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e", s.446.

⁹ Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul 1918-1923*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, s.14.

¹⁰ Mehmet Temel, *İşgal Yıllarında İstanbul'un Sosyal Durumu*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, s.278.

¹¹ Mümin Yıldıztaş, "İşgal İstanbul'u Yardım Kuruluşları", *Toplumsal Tarih*, 159 (2007), s.55.

Öte yandan siyasi belirsizliğin hüküm sürdüğü Mondros Mütarekesi ve hemen ardından gelen süreçte cemiyetleşme yönünden ciddi bir artış yaşanmıştır. Bu konuda yapılan bir çalışmaya göre 1919 yılında kurulan dernek sayısı 118'dir. Bunlardan 24 tanesi ise sosyal yardım hüviyetini haizdir.¹² İşte bu sırada teşkil olunan sosyal yardım kurumlarından bir tanesi de Aksaray Fukaraperver Cemiyeti olmuştur.

1. Aksaray Fukaraperver Cemiyeti Dönemi:

1919 yılı sonlarında kurulan Aksaray Fukaraperver Cemiyeti, Dahiliye Nezareti'nden ilmühaber almış bir gönüllü hayır kurumu olup, geçici merkezi Nur-ı Osmaniye'de Türkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti binasında yer alan bir dairedir.¹³ Kuruluş tarihi 21 Ekim 1919 olan cemiyet, önce Hobyar Muvakkithanesi bitişiğinde hususi bir daireyi, daha sonra da Cerrahpaşa'da Koca Mustafapaşa Caddesi'ndeki kasap karşı sokağında bulunan 72 numaralı haneyi merkez itihaz etmişti. İdare Heyeti; Ömer Sakıb Bey (Reis), Mehmed Aziz Bey (Muhasib-i Umumi), Cemil Mahir Bey (Umumi Kâtip) ve Rıfkı Mustafa Bey'den (Murahhas-ı Mesul) müteşekkildi. Kuruluş amacı ise cins ve mezhep ayırmaksızın ihtiyaç sahibi kesime iş bulma, nakdi yardım temini ve ihtiyaçlarını hafifletmeye yardımcı vasıtaları hazırlama gibi hususlardan ibaretti.¹⁴ Bir başka deyişle fakirlere yardım etmek olarak da özetlenebilir.¹⁵

Yukarıda ifade edildiği üzere, Mütareke İstanbul'unda yaşanan ekonomik sorunlar yüksek boyutlara ulaşmış, hayat pahalılığı ve fiyat artışları toplumun büyük kesimini olumsuz yönde etkilemişti. Hükümetin önlem amaçlı uygulamalarından bir tanesi ise uygun fiyatla ihtiyaç malzemesi temini için İstanbul'un çeşitli yerlerinde satış barakaları kurulması olmuştu.¹⁶ Bu noktada

¹² Mehmet Ö. Alkan, "1856-1945 İstanbul'da Sivil Toplum Kurumları-Toplumsal Örgütlenmesinin Gelişimi (Devlet-Toplum İlişkisi Açısından Bir Tarihçe Denemesi)", *Tanzimattan Günümüze İstanbul'da Sivil Toplum Kuruluşları*, Yay. Haz. Osman Köker, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s.115-117.

¹³ BOA, DH.HMŞ., 4-1/4-94. Dahiliye Nezareti'nden Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne yazılan 23 Teşrin-i Evvel 1335/1919 tarihli derkenar.

¹⁴ BOA, DH.EUM.5.Şb., 79/30, lef.1. Cemiyetle ilgili hülasa kaydı. Söz konusu resmi kayıta kuruluş tarihi 21 Ekim olarak gösterilmesine karşın, ileriki dönemde yayımlanan bazı gazetelerde 20 Ekim tarihine de tesadüf edilmektedir. Karşılaştırmak için bkz. "Aksaray Fukaraperver Cemiyeti", *Vakit*, S.953, 2 Ağustos 1336/1920, s.3; "Aksaray Fukaraperver Cemiyeti ve Mesaisi", *İleri*, S.920, 7 Ağustos 1336/1920, s.2.

¹⁵ "Aksaray Fukaraperver Cemiyeti", *Tarik*, S.91, 24 Teşrin-i Evvel 1335/1919, s.2; "Aksaray Fukaraperver Cemiyeti", *Peyam*, S.82-324, 25 Teşrin-i Evvel 1335/1919, s.4.

¹⁶ Arzu Terzi, "Mütareke Dönemi İstanbul'unda Rekabet Piyasası (Amerikan-Fransız Satış Barakalarının Açılması)", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, III/6, 2004, s.89-92. Bu konu hakkında ayrıca bkz. Arzu T. Terzi, "İstanbul Piyasasında Pahalılığa Karşı Alınan

Amerika Şark-ı Karib Muavenet Heyeti tarafından Çapa'daki Gureba Hastanesi'nde açılan satış barakasında, Aksaray Fukaraperver ile Hilal-i Ahmer cemiyetleri tarafından verilen muhtacın ve aşhane vesikalalarıyla birlikte başvuran ihtiyaç sahiplerine erzak ve eşya verildiğini görmekteyiz.¹⁷

Cemiyetin Aksaray ve çevresinde yürüttüğü faaliyetleri, umumi kâtiplik tarafından neşredilen bir tebliğde ayrıntılı olarak görmek mümkündür. Nitekim Sirkeci Yangını'ndan ötürü binaları harap olmuş ve perişan bir halde kalan Baytar Mekteb-i Âlisi öğrencilerine yardımda bulunmak amacıyla Moralızade Ömer Sakıb Bey'in riyaseti altında üç kişiden mürekkep bir encümen kurulmuştu. İlk toplantısını genel merkezde akdeden encümen bir yardım defteri açılmasına karar vermişti. Yardımda bulunmak isteyen kişiler, isimlerini deftere kaydetmek üzere, her gün öğleden sonra birden üçe kadar Nur-ı Osmaniye'deki encümen riyasetine veya sabahtan akşama değin muvakkithanedeki hususi memura başvurabilecekti. *İkdam* gazetesindeki tebliğin devamında, “küçük bir teşebbüsle vücuda gelen” diye nitelendirilen cemiyetin bir aylık faaliyetleri de sıralanmıştı. Buna göre Cerrahpaşa'da açılan depodan 1.300 fakir durumdaki kişi ve yangınzedeğe kıyyesi on guruştan ekmek dağıtılmıştı. Yine aynı sayıdaki ihtiyaç sahibinin Çapa'da açılmış olan barakadan alımda bulunması sağlanmıştı. 100 fakir ve kimsesiz çocuğa ücretsiz ve ayrıca 75 fakire de ucuz fiyatla süt verilmişti. Pertevniyal Valide Sultan Vakıf Mektebi'ne devam edip kitaplarını tedarikte aciz kalan 25 öğrenciye kitap ve üzerleri pejmürde bir halde bulunan 5 talebeye çamaşır verilirken, bunun haricindeki 32 çocuğa daha çamaşır temin edilmişti. Ayrıca çeşitli camilerde ikamet eden 40 yangınzede aileye düzenli olarak fasulye dağıtılmış, 175 kişi fahri doktorlar tarafından muayene olunmuş ve doksan beşine parasız olarak ilaç verilmişti.¹⁸

İkdam gazetesinin sonraki sayısında da cemiyetle ilgili bir yazı yayımlanmıştı. Yazıya göre cemiyetin bir aylık faaliyeti, hayır cemiyetlerinin muhtaç durumdaki

Önlemlerden Biri: Numûne Bakkallar Modeli”, *Tarih Dergisi*, Prof. Dr. Işın Demirkent Hatıra Sayısı-2005, 42 (2007), s.195-205.

¹⁷ “Amerika Satış Barakaları-Numune Bakkalları”, *Tasvir-i Efkar*, S.2922, 5 Kanun-ı Evvel 1335/1919, s.2; Kenan Özkan, *Mondros Müttarekesi'nden Lozan Barış Konferansı'na Milli Mücadele Dönemi Türkiye-ABD İlişkileri (1918-1923)*, Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul 2016, s.314.

¹⁸ “Aksaray Fukaraperver Cemiyeti ve Baytar Mektebi Talebesine Yardımı”, *İkdam*, S.8239, 19 Kanun-ı Sani 1336/1920, s.3. Bu konu bir gün sonraki *Alemdar* gazetesinde iki ayrı haber halinde yayımlanmıştı. İlk kısımda “sessiz faaliyeti sayesinde pek çok bîvâye-gânın imdadına yetişen” cemiyetin bir aylık faaliyetleri sıralandıktan sonra, “muhitimizi tehdit eden mesaihin pek azim olması ve buna mukabil vesait-i mücadelenin mefkudiyeti son ay zarfında cemiyetimizin yukarıda tasrih olduğu kadar bir faaliyet gösterebilmesini intaç etmiştir” şeklinde bir açıklama yer almıştı. Bkz. “Aksaray Fukaraperver Cemiyeti”, “Fukaraya Muavenet”, *Alemdar*, S.401-2701, 22 Kanun-ı Sani 1336/1920, s.4.

kişilere düzenli ve etkili yardımda bulunmak kabiliyetine sahip olduğunu göstermişti. Bundan dolayı söz konusu kurumların faydalarını ve hizmetlerinin önemini kabul ederek yaygınlaşmalarına çalışmak lazımdı. Hâlihazırda Osmanlı topraklarında yardıma muhtaç pek çok kişi olup, sayıları diğer ülkelerden fazlaydı. Zira savaş kurbanları yanında yangınzedelerle yurtları saldırıya ve kendileri zulme uğramış çok sayıda muhacir de mevcuttu. Bu yüzden bireysel yardımların bir araya toplanıp, belirli bir usul ve düzen dâhilinde, belli bir gaye adına sarfı lazım gelirdi. Bir başka deyişle, “münferid muavenet” kuvvetlerini bir teşkilata bağlamak ve mücadele etmek gerekirdi.

İşte Aksaray Fukaraperver Cemiyeti bu mahiyette bir yapıya sahipti. Yardımlarının tarz ve şekline dikkat edildiğinde, düzenli bir usulle belli bir gayeye yardımcı olduğu derhal anlaşılırdı. Gelir kaynakları, bazı hayırsever kişilerin yardım ve fedakârlığından ibaretti. Bununla birlikte cemiyet yararına tiyatro ve sinema temsilleri yapmak, konserler ve piyangolar düzenlemek, vasiyetler ve bağışlar kabul etmek, devlet-vilayet ve belediye bütçelerinden iane almak, Evkaf bütçesinden tahsisat ayırmak da mümkündü. Bunlar şahısların tek başına yapamayacağı ve münhasıran kurumların temin edeceği menfaatlerdi. Sayılan sebeplerden ötürü, Aksaray Fukaraperver Cemiyeti ile ona benzer olmak üzere şehrin birkaç yerindeki diğer derneklerin kuvvetlenip hizmetlerinin yaygınlaşması ve onlara uyararak daha pek çoğunun kurulması temenni edilmişti.¹⁹

1920 yılı ortalarına gelindiğinde, cemiyetin faaliyetlerinde yeni bir hareketlilik göze çarpar. Bu meyanda Ramazan Bayramı dolayısıyla yetim ve öksüz çocuklar için giyim eşyası teminine yönelik bazı hazırlıklara girişilmiş ve Diş Tabibi Aşçızade Nihad Azmi Bey tarafından bu amaçla 200 guruş bağışta bulunulmuştu.²⁰ Burada da görüldüğü üzere dini ve milli bayramlarla özel günlerin dayanışma ve yardımlaşma düşüncesi açısından önemini dikkate alan cemiyet, bu dönemlerde faaliyetini daha da artırmıştı. Nitekim kuruluşundan beri ihtiyaç sahiplerine yardım hususunda mühim girişimlerde bulunan cemiyet, Sultan Vahideddin’in cülus tarihi olan 4 Temmuz gününü “Fukara Bayramı [Fakirler Bayramı Günü]” olarak kabul edip bu kararını saraya arz etmişti. Aynı gün Haseki’deki Turan Mektebi bahçesinde verilecek müsamerenin himayesini üstlenen Şehzade Şerafeddin Efendi, bu etkinlik için belli bir miktar yardımda da bulunmuştu.²¹

¹⁹ “Aksaray Fukaraperver Cemiyeti”, *İkdam*, S.8240, 20 Kanun-ı Sani 1336/1920, s.2.

²⁰ “Teşekkür-Aksaray Fukaraperver Cemiyeti’nden”, *Alemdar*, S.524-2824, 27 Mayıs 1336/1920, s.2.

²¹ “Aksaray Fukaraperver Cemiyeti 4 Temmuz’da Bir Müsamere Veriyor”, *İleri*, S.878, 25 Haziran 1336/1920, s.2. Adı geçen gazetede cemiyetin 4 Temmuz gününü “Fukara Bayramı olarak kabul etmiş” olduğu belirtilmekle beraber, dönemin bir başka gazetesinde “cemiyetin taht-ı himayesinde bulunan fakir çocuklar için Fakirler Bayramı Günü olarak”

4 Temmuz günü gerçekleştirilen müsamere pek parlak bir surette icra edilmişti. Saat iki buçukta refakatinde cemiyetten seçilmiş bir heyet bulunduğu halde etkinliğe gelen Şehzade Şerafeddin Efendi, sünnet edilecek erkek ve cemiyet tarafından kendilerine elbise hediye edilmiş kız çocukları tarafından karşılanmıştı. Kapıdan içeri girerken babası Birinci Dünya Savaşı'nda şehit olmuş küçük bir çocuk Şehzade'ye kıymetli bir buket takdim etmişti.

Program ayakta dinlenen Marş-ı Sultani ile başlamış ve cemiyet idare üyesi Aziz Bey'in beyan-ı hoş-amedî yolunda söylediği uzun bir nutku Mabeyn-i Hümayun İncesaz Takımı'nın konseri izlemişti. Ardından Sıhhiye Mezunlar Cemiyeti tarafından elli üç şehit çocuğunun sünnetleri icra ve Hafız Cemal Efendi tarafından huşu ile dinlenen bir mevlid-i şerif kıraat olunmuştu. Cemiyet tarafından şehit çocuklarına birer çift çorap, sandal, çamaşır, gömlek ve takke hediye edilmişti. Daha sonra yenilen öğle yemeğinde çorba, etli patates, pilav ve zerde yer almış; Ömer Sakıb Bey'in teşekkür amaçlı kısa bir hitabesiyle de müsamere son bulmuştu. Şehzade Şerafeddin Efendi, sünnet edilenlerin tek tek hatırlarını sorduktan sonra çocukların isimlerini içeren defteri imzalamış ve cemiyetin himayesini üstlenmişti. Ayrıca müsamere için verdiği ianeden başka elli lira bağışta bulunmuştu. Aynı gün Hobyar'da açılan iki numaralı erzak deposunda dul ve kimsesiz ailelere yiyecek ve giyecek eşyası dağıtılmıştı.²² Müsamere sonrası basına ilan veren cemiyet, Şehzade Şerafeddin Efendi ile Sıhhiye Mezunlar Cemiyeti yanında gümrük memurlarından Sami, Turan Mektebi Müdürü Hamdi, İstanbul Evkaf Müdüriyeti veznedarlarından Nafiz, İstanbul Telgraf Başkâtibi Şerif, Adliye kâtiplerinden Asım, eski komiser muavinlerinden Hakkı ve muallim Hulusi beylere yardımlarından ötürü teşekkür etmişti.²³

Diğer taraftan, aynı günlerde Amerika Şark-ı Karib Muavenet Heyeti Reisi şerefine bir çay ziyafeti verilmiş ve bu vesileyle yardımseverler tarafından bir hayli bağışta bulunulmuştu.²⁴ Bu noktada bir süredir Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren heyetin, ileriki dönemde cemiyete çeşitli yardımlarda bulunduğunu da

addettiği şekilde daha farklı bir ifade yer almıştı. Bkz. "Fakir Çocuklar İçin", *Alemdar*, S.549-2849, 26 Haziran 1336/1920, s.3.

²² "Fakirler Bayramı Günü", *Alemdar*, S.559-2859, 6 Temmuz 1336/1920, s. 3.

²³ "Beyan-ı Teşekkür", *Alemdar*, S.562-2862, 7 Temmuz 1336/1920, s.3. Bu arada müsamere hasılatı toplamda 20.692 guruşa ulaşmıştı. Bkz. "Teşekkür", *Dersaadet*, S.7, 14 Temmuz 1336/1920, s.4; Mesude Yürsa Arslan, *İşgal Yıllarında Bir İstanbul Gazetesi: Dersaadet (Fihrist-Transkripsiyon-Değerlendirme)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dan. Ercüment Balcı, İstanbul 2010, s.126.

²⁴ "Aksaray Fukaraperver Cemiyeti'nde-Amerikalılara Ziyafet Keşidesi", *İleri*, S.889, 6 Temmuz 1336/1920, s.2.

belirtmek gerekir.²⁵ Yine daha Temmuz ayında kış mevsimi için hazırlıklara başlayan Aksaray Fukaraperver Cemiyeti, ihtiyaç sahiplerine dağıtılmak üzere 15.000 kıyye kömür alımı yapma kararı almıştı.²⁶

Faaliyetleri içerisinde eğitim-öğretim konusunun önemli bir yer tutmakta olduğu cemiyet, öğrencilere yardımda bulunma, bazı okulların ihtiyaçlarını karşılama ve mekteple atölyeler açma gibi çalışmalar gerçekleştirmişti. Yeni eğitim yılında açılmasına karar verilen fakirler mektebi masraflarına karşılık olmak üzere rozet dağıtımına başlayan kurum, toplanacak yardımlarla çocukların tahsilleri yanında bir darüssınaa tesisini kararlaştırmıştı.²⁷ İhtiyaç sahibi hanımların görev yapacağı ve dokuma evi olarak nitelendirilen merkezde çalışmak isteyip de bu konuda eğitimi olmayanlara cemiyetçe belirlenecek yerlerde dokumacılık ve çıkıncılık öğretilecekti.²⁸ Böylece hem meslek sahibi hem de ihtiyaçlarını temin etme imkânı sağlanmış olacaktı.

1920 yılının Kurban Bayramı'nda dahi bir hitan merasimi gerçekleştirme kararı alan cemiyet, sünnet edilecek 60 şehit ve yetim çocukla beraber evladını sünnet ettirmek isteyenlerin Hobyar'daki merkez deposuna başvurmaları çağrısında bulunmuştu.²⁹ Sünnet edilecek fakir çocuklar için 75 çift sandal alımı yapılacağı, ücretsiz olarak muayene olmak ve ilaç almak üzere yapılacak müracaatların eskisi gibi dikkate alınacağı da duyurulmuştu.³⁰

Vakit gazetesinde neşredilen bir yazıda, 3.000 ailenin cemiyetin yardımıyla erzak aldığı ve bir senede 5.000 okka kömürü parasız dağıttığı gibi bilgilere yer verilmişti. İstanbul'un en yoksul bir semtinde oluşturulan muntazam bir teşkilatın az zamanda ne kadar yararlı hizmetlerde bulunduğu ifade edilmişti. Aksaray, Yusufpaşa, Cerrahpaşa, Hobyar, Etyemez, Silivrikapı, Kürkçübaşı, Samatya ve Koca Mustafapaşa gibi orta halli ailelerin yaşadığı mahallelerin ihtiyaç sahibi halkıyla derinden ilgilenen ve hatta çalışmalarını daha uzak semtlere kadar yayabilen bu faaliyet ağı, fakir hastalara ilaç, açlara yiyecek, yetimlere okul ve çalışabilenlere iş bulmaktaydı. Yine yazıya göre bu “şayan-ı şükran muavenet ve insaniyetiyle muhterem ve mutena bir mevki kazanan müessese” Aksaray

²⁵ Amerika Şark-ı Karib Muavenet Heyeti hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. S. Kıranlar, *Savaş Yıllarında*, s.302-323. Heyetin İstanbul'da teşrik-i mesai içerisinde olduğu cemiyet ve kurumlar için ayrıca bkz. “Amerika Şark-ı Karib Muavenet Heyeti- Son Zamanlarda Şehrimizdeki Faaliyetine Dair İstatistik”, *İkdam*, S.8939, 2 Şubat 1338/1922, s.4.

²⁶ “Fukaraya Kömür Mubayaa Olunacak”, *Alemdar*, S.562-2862, 7 Temmuz 1336/1920, s.3.

²⁷ “Hayırlı Teşebbüsler”, *Dersaadet*, S.17, 24 Temmuz 1336/1920, s.3; M. Y. Arslan, *Dersaadet*, s.141.

²⁸ “Fukara Kadınlar İçin”, *Alemdar*, S.584-2884, 30 Temmuz 1336/1920, s.3.

²⁹ “Hitan Cemiyeti”, *Alemdar*, S.584-2884, 30 Temmuz 1336/1920, s.3.

³⁰ “Aksaray Fukaraperver Cemiyeti'nden”, *Vakit*, S.958, 7 Ağustos 1336/1920, s.4.

Fukaraperver Cemiyeti olup, henüz bir yılı bile geçmeyen kısa mazisi içinde az parayla çok faydalı işler görmek için çalışmış ve başarılı olmuştur.

Burada cemiyet tarafından neşredilen “Fakirler ve Yoksullar Arasında” isimli bir risale de konu edilmişti. Risalede cemiyetin gayesi, icraatı ve yaptığı yardımlar yanında Şehzade Şerafeddin Efendi, Doktor Galib Hakkı Bey, Sami Bey ve Amerika Şark-ı Karib Muavenet Heyeti Reisi gibi kişilere ait fotoğraflarla çeşitli resimler mevcuttu. Sonuç olarak cemiyetin toplumsal sorunlara geçici ve günlük çözümler bulmakla yetinmeyip, gelecek için üretici, muktedir ve azimkâr bir nesil yetiştirmek için çalıştığı belirtilmişti.³¹

İleri gazetesinde yayımlanan bir yazıda da tafsilatlı malumat verilmişti. Yazıdaki bilgilere nazaran müteşebbis gençlerden Hulusi, Aziz, Cemil ve Rıfki beylerin girişimleriyle tesis olunan cemiyet, son zamanlarda yaşanan yangın, muhaceret ve sefalet durumları üzerine halleri daha da sıkıntılı olan kesimlere her türlü yardımı yapmaktan geri kalmıyordu. Mevcut 89 üyeden tahsil edilen küçük bir kaynağı artırıp her türlü ticari ve umumi kuruma başvurarak hayırseverlerin yardımıyla pek kıymetli yararlılıklar göstermekteydi. Burada önceki yazıdan farklı olarak halen iki binden fazla kişiye yardımda bulunduğu bilgisi de verilmişti. Yardımda bulunulanların tümü, savaştan önce sosyal bir mevkiye sahip olup birbirini ardına gelen felaketler üzerine sefaletle uğramış kişilerdi. 1.381 kişiye düşük fiyatla ekmek, gıda ve giyim eşyası temin eden kurum, aynı zamanda mesken temini, çocukları mektebe sevk ve lüzumu olanlarına nakdi yardımda bulunuyordu. 100 kadar kadın ve malul durumdaki kişinin sanayi ve ticaret kuruluşlarında çalışmasına aracılık edilmişti. Ayrıca 1.120 ihtiyaç sahibine her hafta ekmek, fasulye, süt, mum, sabun, zeytinyağı ve soğan ücretsiz olarak dağıtılıyordu. Cemiyetin himayesi altına alınanlar düzenli sağlık muayenesine tabi tutulmakta, hasta olanların evlerine doktor gönderilmekte ve ilaçları tedarik edilmekte idi.³²

Cemiyetin yakın ilişki içerisinde olduğu kuruluşlardan birisi Himaye-i Etfal Cemiyeti idi. Nitekim harp yüzünden sefaletle uğramış çocuklara yardım amacıyla Cenevre’de kurulan *Beynelmilal Etfale Muavenet Cemiyet-i Müttahidesi*’ne Türkiye’nin de katılımının teklif edildiği süreçte³³, Himaye-i Etfal ve fukaraperver cemiyetleri yetkililerinden oluşan bir heyet toplantı yapmıştı. Müzakere neticesinde; her cemiyetin himayesi altında bulundurduğu fakir ve yetim çocukların sayısı ile geçimlerinin ne şekilde sağlandığına dair bir cetvel hazırlaması ve bu istatistikler üzerinde görüşülüp karar alınmak üzere genel kurula sunması kararlaştırılmıştı. Bunun dışında Aksaray Fukaraperver Cemiyeti Reisi Sakıb Bey’in teklifi üzerine, aynı gaye uğrunda çalışan cemiyetlerin bu gibi esaslı meseleler karşısında kesin ve

³¹ “Aksaray Fukaraperver Cemiyeti”, *Vakit*, S.953, 2 Ağustos 1336/1920, s.3.

³² “Aksaray Fukaraperver Cemiyeti ve Mesaisi”, *İleri*, S.920, 7 Ağustos 1336/1920, s.2.

³³ “Çocuklar ve Sefalet”, *İleri*, S.929, 16 Ağustos 1336/1920, s.2; S. Kıranlar, *a.g.e.*, s.265.

toplu kararlar verebilmek üzere Hayırperver Cemiyetleri Bloğu oluşturulması da gündeme gelmişti.³⁴

Bu sırada cemiyetin yardım çalışmaları da sürmekteydi. Zaruret içerisindeki kişilere ücretsiz dağıtılmak için satın alınacak yiyecek ve yakacak bedellerine karşılık olmak üzere toplanan yardım miktarının masraflar düşüldükten sonra 36.552,5 guruşa ulaştığı ilan olunmuştu.³⁵ Üstelik cemiyet, halkın yoksul kesimi dışında memurlarla ahaliye de kolaylıklar sağlamaya başlamıştı. Mesela Hobyar deposunda ucuz ve kaliteli malzeme dağıtımını yapıyordu. Ayrıca Kurban Bayramı'nın ikinci, üçüncü ve dördüncü günleri için bir sünnet müsameresi tertip etmişti.³⁶ Selçuk Hatun İnas Sultanisi bahçesinde icra olunan etkinliğin hasılatı 74,735 guruş ve masrafları 32,057,5 guruş civarında olmuştu.³⁷

Ele alınan dönemde, vilayetin mali sıkıntı içerisinde olması sebebiyle İstanbul'daki bazı ilkokulların kapanması ihtimali karşısında özel okula dönüştürülmesi gündeme gelmişti. Bu gelişme üzerine harekete geçen Aksaray Fukaraperver Cemiyeti vilayete başvuru yapanlar arasında yer almıştı.³⁸ Zaten cemiyet de daha önce belirtildiği üzere Aksaray civarında bir okul açmayı kararlaştırmıştı. Okulun ismi, anlamlı bir şekilde *Yeni Hayat Mektebi* olacaktı. Maarif Nezareti bu girişimi kabul ederken, valilik ise mektebin kuruluşu için her türlü kolaylığı sağlamayı vaat etmişti.³⁹ Bunun dışında Mahmudiye Vakıf Mektebi'nde tahsil görmekte olup cemiyetin himayesi altında bulunan fakir çocuklara elbise ve kitap dağıtımını yapıldığı gibi benzer bir yardımın Davutpaşa İnas Numune Mektebi'nde de gerçekleştirileceği haberi basına yansımıştı.⁴⁰

Aksaray Fukaraperver Cemiyeti, Yunan işgali altındaki yerlerden İstanbul'a göç eden muhacir ailelerine yardımlarda bulunmuştu. Cerrahpaşa Camii'ne yerleştirilen muhacirlere bir miktar erzakla çamaşır ve gömlek⁴¹, Haseki imarethanesinde iskân edilenlere birkaç kat elbise ve çamaşır dağıtmıştı. Aksaray civarındaki camilerde meskûn olanlara her gün sıcak yemek dağıtımını için de

³⁴ "Himaye-i Etfal İçin Cemiyât-ı Hayriyenin İçtimarı", *İleri*, S.929, 16 Ağustos 1336/1920, s.2; S. Kıranlar, *a.g.e.*, s.265. Ayrıca bkz. "Cemiyât-ı Hayriyenin İçtimarı", *Vakit*, S.967, 16 Ağustos 1336/1920, s.2.

³⁵ "Aksaray Fukaraperver Cemiyeti İanesi", *İleri*, S.934, 21 Ağustos 1336/1920, s.2.

³⁶ "Aksaray Fukaraperver Cemiyeti", *Dersaadet*, S.43, 24 Ağustos 1336/1920, s.3.

³⁷ "Aksaray Fukaraperver Cemiyeti Hasılatı", *Dersaadet*, S.77, 30 Eylül 1336/1920, s.3; M. Y. Arslan, *a.g.t.*, s.232. Müsamere gelirinden alınması talep edilen Darülaceze aidatı için bkz. *BOA*, DH.UMVM., 117/5, lef.4-2.

³⁸ "İbtidai Mektepleri", *Vakit*, S.985, 6 Eylül 1336/1920, s.2; Zeki Sarıhan, *Millî Mücadelede Maarif Ordusu*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2013, s.506.

³⁹ "Aksaray'da Bir Mektep", *Dersaadet*, S.69, 22 Eylül 1336/1920, s.3.

⁴⁰ "Fakir Çocuklara Yardım", *Vakit*, Sayı 1013, 4 Teşrin-i Evvel 1336/1920, s.2.

⁴¹ "Aksaray Fukaraperver Cemiyeti", *İkdam*, S.8475, 10 Teşrin-i Evvel 1336/1920, s.3.

hazırlıklara başlamıştı. Ömer Sakıb Bey ise Eyüp'teki muhacirlerin yaşadıkları yerleri gezerek ekmek dağıtımında bulunmuştu.⁴²

Son olarak Hobyar semtindeki imarethanenin cemiyetin kullanımına tahsis edildiğini görmekteyiz.⁴³ Haseki'deki imarethane içinde kurulan aşhanenin açılış merasimi 22 Ekim günü saat dörtte gerçekleştirilmişti.⁴⁴ Merasime İstanbul İaşe Müdürü Muzafferredin Bey, bazı cemiyet erkânı ve komşu mahalleler eşrafı katılmış; Hafız Mustafa Efendi tarafından dualar edildikten sonra dağıtımına başlanmıştı.⁴⁵ Bu noktada seksen kadarı Rum olmak üzere 450'den fazla muhacir ve 200 kadar ihtiyaç sahibine zerde dağıtılmıştı.⁴⁶

2. İstanbul Fukaraperver Cemiyet-i Hayriyesi Dönemi:

Aksaray Fukaraperver Cemiyeti yıllık kongresi 29 Ekim 1920 Cuma günü akdedilmiş ve eski idare heyeti tarafından bir sene zarfındaki işlem ve hesaplara yönelik açıklamalarda bulunulmuştu. Söz konusu izahat umumi heyet tarafından kabul edildikten sonra isim değişikliği gündeme gelerek yetkililer nezdinde girişimde bulunulması kararlaştırılmıştı. Ayrıca cemiyet işlemlerindeki artış dikkate alınarak Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi, Heyet-i Murakabe ve Divan-ı Haysiyet gibi yapıların teşkili üzerinde durulmuştu. Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi oluşturulup yeni idare heyeti belirlendikten sonra da diğer kurullardaki üyelerin seçimi için umumi heyetin Kasım ayının on beşinde toplanması kararı alınmıştı.⁴⁷

Netice itibarıyla yaklaşık bir yıllık yoğun ve mühim bir çalışma döneminin ardından 30 Ekim günü isim değişikliğe giden kurum, *İstanbul Fukaraperver Cemiyet-i Hayriyesi* adını almıştı.⁴⁸ Lakin bu isimlendirme daha çok İstanbul Fukaraperver Cemiyeti şeklinde kullanılmıştı. Bir süredir faaliyet gösterdiği alan ve kesim açısından yaşanan genişleme, yani yardım sahasının bütün İstanbul'u kapsamaması bu dönüşümdeki başlıca amil olmuştu.⁴⁹ Üstelik bu dönemde yaşanan çeşitli gelişmeler, ülkenin başkentinde yardıma ihtiyaç duyan kişi sayısını da oldukça artırmıştı.

⁴² "Aksaray Fukaraperver Cemiyeti'nin Muavenetleri", *Vakit*, S.1024, 15 Teşrin-i Evvel 1336/1920, s.2.

⁴³ "Muhacirlere Yardım", *Vakit*, S.1031, 22 Teşrin-i Evvel 1336/1920, s.2.

⁴⁴ "Aşhane Tesisi", *İkdam*, S.8488, 23 Teşrin-i Evvel 1336/1920, s.3.

⁴⁵ "Muhacirine Aşhane Küşadı", *Vakit*, S.1033, 24 Teşrin-i Evvel 1336/1920, s.2; S. Kıranlar, *a.g.e.*, s.291.

⁴⁶ "Aşhane Küşadı", *Dersaadet*, S.101, 24 Teşrin-i Evvel 1336/1920, s.3. Söz konusu haberde, muhtemelen dizgi hatası olarak aşhanenin Hasköy'de bulunduğu kaydedilmiştir.

⁴⁷ "İstanbul Fukaraperver Cemiyeti", *Dersaadet*, S.108, 31 Teşrin-i Evvel 1336/1920, s.2; M. Y. Arslan, *a.g.t.*, s.279.

⁴⁸ BOA, DH.EUM.5.Şb., 79/30, lef.2-12. Cemiyetle ilgili hülasa kaydı.

⁴⁹ "Aksaray Fukaraperver Cemiyeti-İstanbul Fukaraperver Cemiyeti", *İleri*, S.1001, 31 Teşrin-i Evvel 1336/1920, s.2.

İsim değişikliği sonrasında aynı hızla çalışmalarına devam eden cemiyet, Haseki'deki imarethanede muhacirlere düzenli olarak sıcak yemek ve ekmek, şehre ilk karın yağdığı gün Aksaray civarındaki göçmenlere kömür dağıtımını yapmıştı. Cerrahpaşa Camii ve Aksaray çevresinde bulunan muhacirlerle cemiyeti ziyaret eden Amerika Şark-ı Karib Muavenet Heyeti Müfettişi Miss İstling, kurumun faaliyetlerinin şükranına layık olduğunu belirtmişti.⁵⁰ Daha sonra yine cemiyet merkeziyle aşhaneye gelen Müfettiş, gerçekleştirilen düzenli ve etkili çalışmaları takdir ederek yardım vaadinde bulunmuştu.⁵¹ Mülkiye Müfettişi Emin Bey ise cemiyetin işlem ve hesaplarını teftişe memur edilmişti. Bir süre devam eden inceleme neticesinde Dahiliye Nezareti'ne verilen raporda, faaliyet süreci içerisinde herhangi bir olumsuz duruma tesadüf olunmadığı kaydedilmişti.⁵²

Aynı günlerde cemiyet merkezine bir ziyarette bulunan Yakup Kadri [Karaosmanoğlu] Bey, bizzat şahit olduğu bir yardım dağıtım gününü hikaye etmişti. “Küçük, çıplak bir odadayız; dışarıda, sofada muhacir kadınlarından, muhacir çocuklarından mürekkep sefil ve uğultulu bir kalabalık var. Evin sokak kapısından itibaren medhal, merdivenler, köşe ve bucaklar hep bu kalabalıkla doludur, tıkalıdır” şeklinde betimlemede bulunan yazar, bir idare heyeti azasının kurumsal işleyiş ve çalışmalar hakkında verdiği bilgileri aktarmıştı. Daha sonra genel bir değerlendirme yaptığı yazısında, mübarek olarak nitelediği müessese ile tevazu ve azim içerisinde hayatlarını buna vakfeden faziletli gençlerin zor şartlardaki çalışmalarını yansıtmıştı. Son olarak da bütün toplumsal bağların çözüldüğü, yardımlaşma ve dayanışma hislerinin olumsuz anlaşıldığı böyle sıkıntılı bir dönemde Aksaray Fukaraperver Cemiyeti'nin bu azimli gençlerinin “İstanbul'daki varlığımızın son müdafileri” gibi görüldüğünü ifade etmişti.⁵³

10 Aralık Cuma günü, Hobyar'daki genel merkezde, vefat eden ihtiyaç sahibi ve muhacirlerle şehitlerin ruhlarına ithaf olunan bir mevlit kıraat edilmişti. Diğer taraftan cemiyetin himayesi altında olup çeşitli okullarda eğitim gören öğrencilere yapılan yardıma da devam edilmekteydi. Çocukları himaye gayesine matuf olan bu yardımlar, yaş küçük olanlara süt, diğerlerine elbise, ayakkabı ve eğitim malzemesi temini suretiyle yapılmaktaydı.⁵⁴ Hatta Davutpaşa İnas Numune

⁵⁰ “Muhacirlere Muavenet”, *Vakit*, S.1044, 4 Teşrin-i Sani 1336/1920, s.3; Hatice Yıldırım, *Mütareke Döneminde Göç ve İskân (1918-1923)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s.156.

⁵¹ “İstanbul Fukaraperver Cemiyeti”; *Dersaadet*, S.116, 13 Teşrin-i Sani 1336/1920, s.3; M. Y. Arslan, *a.g.t.*, s.294.

⁵² “İstanbul Fukaraperver Cemiyeti”, *Vakit*, S.1069, 1 Kanun-ı Evvel 1336/1920, s.2.

⁵³ Yakup Kadri, “Aksaray Fukaraperver Cemiyeti'nde”, *İkdam*, S.8526, 2 Kanun-ı Evvel 1336/1920, s.2; Niyazi Akı, *Yakup Kadri Karaosmanoğlu, İnsan-Eser-Fikir-Üslup*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1960, s.295.

⁵⁴ “Fukara ve Muhacirine Yapılan Yardım”, *Vakit*, S.1084, 16 Kanun-ı Evvel 1336/1920, s.3.

Mektebi Müdüriyeti, ihtiyaç sahibi öğrencilere ayakkabı, çamaşır, çorba, yemek ve ekmeğe yardım yapan cemiyete teşekkürde bulunmuştu.⁵⁵

İstanbul Fukaraperver Cemiyeti, Aralık ayı zarfında 1.334 kişiye elbise ve çamaşır benzeri eşya dağıtmıştı. Bunun dışında belirli günlerde sıcak yemek dağıtımını yaptığı gibi başvuran hastaları ücretsiz muayene ettirip kendilerine ilaç sağlamıştı. Gelir kaynakları ise toplanan ianelerle Amerika Şark-ı Karib Muavenet Heyeti'nin yardımlarına münhasırdı. Son dönemde, yardım yapılan sahanın genişletilmesi için daha ziyade çalışmalara başlamıştı. Bu cümleden olarak Cerrahpaşa'da bulunan merkezde kese kâğıdı, kutu ve hasır imalathaneleriyle bir fotoğrafhaneye açmıştı. İmalathanelerde ihtiyaç sahibi kadınlar çalışmakta olup, böylece kendilerine hem iş imkânı hem de gelir kaynağı sağlanmakta idi. Fotoğrafhanede ise şimdilik erkekler çalışmaktaydı. İleride burasının genişletilip kadınların da çalışması ve bir çamaşırhane açılması planlanmaktaydı. Ayrıca beş yük arabası imal ettirilerek olup, bu arabalar cemiyet hesabına taşımacılık yapacaklardı.⁵⁶

Alemdar gazetesinde, bir cemiyet yetkilisinin açıklamalarını temel alıp kurumun çalışmaları hakkında önemli bilgiler veren bir yazı neşredilmişti. Buna göre cemiyet, yalnız Aksaray civarı değil, İstanbul'un diğer bölgelerinde yaşayan zor durumdaki insanların da sıkıntılarının hafifletilmesini sağlayacak yardımlar yapmaktaydı. Mesela on beş çocuğun çalıştığı kâğıt atölyesinde, günde elli okka kese kâğıdı imal olunabilmekte ve bunlar piyasada kullanılan her türü içermekte idi. Hasır atölyesi Davutpaşa İnas Numune Mektebi'nin ucuz fiyatla teminini vaat ettiği siparişleri tamamlamakla meşguldü. Müesseselerin biraz daha geliştirilmesi sayesinde hayatını bunların kazancıyla idame ettirmesi kuvvetle muhtemeldi. Bu suretle cemiyet, üretici ve yararlı bir uzuv haline dönüşmekle beraber, halka yük olmaması da sağlanmış olacaktı.

Son iki aydan beri en esaslı yardımı sıcak yemek dağıtmaya yoğunlaştıran kurum, halen 600-700 kişiye yemek dağıtmaktaydı. Fahri doktorları olan Vahid, Kuddusi İzzet ve Rifat Abdülbari beyler tarafından her gün hasta muayeneleri yapılmaktaydı. İki ayda 550 kişinin muayeneye gönderildiği, 350 kişiye Necib ve İsmail eczanelerinden ilaç temin edildiği merkez müdüriyeti kayıtlarından anlaşılmaktaydı. Ayrıca 1920 yılı Aralık ayı zarfında çeşitli semtlerde ikamet eden muhacir ve ihtiyaç sahiplerine külliyetli miktarda giyim eşyası dağıtılmıştı. Himaye-i Etfal Cemiyeti toplantısında hazır bulunmak üzere temsilci gönderen İstanbul Fukaraperver Cemiyeti, çocuklara yardım konusundaki görüşünü açıkça ifade etmişti. Bu çerçevede küçük çocuklara süt dağıtımında bulunduğu gibi

⁵⁵ "Aksaray Fukaraperver Cemiyeti'nin Gayreti", *İkdam*, S.8539, 16 Kanun-ı Evvel 1336/1920, s.3.

⁵⁶ "İstanbul Fukaraperver Cemiyeti-Saha-i Muavenetini Tevsi'e Çalışıyor", *İkdam*, S.8565, 15 Kanun-ı Sani 1337/1921, s.3.

müzayaka içerisinde olan öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılamaya yardımcı olacak girişimler de yapmaktaydı. Mesela Davutpaşa'daki okulda eğitim gören fakir kızlara ve Dilsiz Mektebi'ndeki çocuklara sıcak yemek verilip giyim eşyası dağıtılmaktaydı.⁵⁷

Merkez heyeti Şubat ayının ilk haftasında bir toplantı yapmıştı. Toplantıda, idare heyeti tarafından hazırlanan dâhili nizamnamenin merkez heyetince seçilmiş üç kişiden oluşan bir encümenle incelenmesi ve cemiyetin kamu yararına hizmet eden kurumlardan olduğunun tasdiki için nizamname-i esasinin Şura-yı Devlet'e takdimi kararı alınmıştı. Ayrıca maddi ve manevi hizmetlerde bulunan üyelerden Belkıs Hanım ile Ziver Paşazade Asaf Bey'e müessislik, yani kuruculuk sıfatının tevcihi hakkındaki teklif kabul edilmişti.⁵⁸

Belkıs Hanım, yukarıda görüldüğü üzere cemiyete önemli yardımları dokunan kişilerden birisiydi. Eşi Refik Ahmed [Sevengil] Bey'in de benzer şekilde çalışmalar yaptığını görmekteyiz.⁵⁹ Cemiyet mensuplarından Mustafa Nuri [Anıl] Bey ise dördüncü ders yılı başlayınca kadar Aksaray'daki Mekteb-i Mülkiye binasında kaldığını belirttiği anılarında, bu suretle o bölgede bulunan İstanbul Fukaraperver Cemiyeti'nin müdürlük görevine atanma fırsatı elde ettiğini ve yeni öğrencilerin okula geldiği gün biraz ötedeki dernek binasına taşındığını dile getirmişti.⁶⁰

Hilal-i Ahmer Cemiyeti, İstanbul Fukaraperver Cemiyeti'nin bağlantı içerisinde olduğu kuruluşlardan bir diğeridir. Nitekim İstanbul Fukaraperver Cemiyeti tarafından gönderilen bir tezkirede, Hilal-i Ahmer'in önceki seneye ait bilançosunun örnek olmak üzere gönderilmesinin istenmesi buna iyi bir kanıt

⁵⁷ "Fukaraperver Cemiyeti", *Alemdar*, S.748-3048, 16 Kanun-ı Sani 1337/1921, s.3.

⁵⁸ "İstanbul Fukaraperver Cemiyeti'nde", *Alemdar*, S.766-3066, 6 Şubat 1337/1921, s.2; "İstanbul Fukaraperver Cemiyeti'nde", *Vakit*, S.1136, 6 Şubat 1337/1921, s.2. Aynı dönemde açılan Hanımlar Darüssınaası tüccarlar tarafından rağbet görmeye başlamıştı. Örneğin Bahçekapı'da faaliyet gösteren Halid ve Kemal Ömer beyler, bu atölyeye mühim miktarda sipariş vermişlerdi. Bkz. "İstanbul Fukaraperver Cemiyeti Hanımlar Darüssınaası", *İkdam*, S.8607, 26 Şubat 1337/1921, s.3.

⁵⁹ Mehmet Seyda, *Edebiyat Dostları*, Kıtış Yayınları, İstanbul 1970, s.124. 1924 yılında Belkıs Hanım'la evlenen R. A. Sevengil ile ilgili yapılan bir çalışmada, "Refik Ahmet, 1920'lerde fakirlere yardım eden Fukaraperver Cemiyetinde gönüllü olarak bulunmuş, o dönemde Belkıs Hanım da okul sonrası bu cemiyette gönüllü olarak çalışmaları yürütmüştür" ifadeleri yer almaktadır. Bkz. Yusuf Ergünöz, *Refik Ahmet Sevengil'in Hayatı, Sanatı ve Eserleri*, Bilecik Şeyh Edebalı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dan. Yakup Öztürk, Bilecik 2017, s.2.

⁶⁰ Mustafa Nuri Anıl, "Bir Mülkiyenin Anıları: V- Mülkiyenin İkinci Açılışı", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, VI (Nisan-Haziran 1976), s.30.

oluşturmaktadır.⁶¹ Bu arada cemiyet tarafından oluşturulan bir heyetse Hahambaşılık ile irtibata geçmiş; Hahambaşı Becerano Efendi, yapılan görüşmede ihtiyaç sahiplerine yardım vaadinde bulunmuştur.⁶²

Cemiyet, 1921 yılında Şehzadebaşı bölgesinde çıkan yangın sonrasında yardım faaliyetlerinde bulunmuştu. Aynı zamanda merkez müdürü de olan Mülga Hicaz ve Askeri Demiryollar ve Limanlar İdaresi Muhasebe Müdürü İbrahim Vahid Bey'in başkanlığı altında olmak üzere idare-i merkeziye üyesi Emine ve memure Seher hanımlarla azadan İsak Bey'den oluşan bir heyet yangın mahallinde incelemelerde bulunmuştu. İnceleme sonucunda; Şehzadebaşı Ebülfazl Mahmud, Ankara, Çoban Çavuş, Kuyucu Murad, Kalenderhane, Kalenderhane Hasan Ağa medreseleriyle Emin Nureddin ve Çoban Çavuş yangın mahallerinde, Soğan Ağa Mektebi, Vezneciler'de bir cami ve Harbiye Nezareti arkasındaki ahırlarda kalan yangınzedelerden yardıma muhtaç olanlara yaklaşan Kurban Bayramı dolayısıyla 100 battaniye, 60 ceket, 60 eteklik, 33 takım çocuk elbisesi, 80 kız entarisi, 30 palto ve ceket dağıtılmıştı.⁶³

Öte yandan Şehremaneti, Kurban Bayramı'nın üçüncü günü Güllhane Parkı'nı cemiyet yararına terk etmişti. Parkta *saz ve muzîkâlı* bir müsamere gerçekleştirilecek ve katılmak isteyenlerden küçük bir giriş ücreti alınacaktı. Etkinlikte büfe açmak ve sandalye dağıtmak hususları dahi müzayedeye konularak gelir sağlama yoluna gidilmişti.⁶⁴ Bir süredir hazırlıklarıyla meşgul olunan çamaşırhane ise Haseki'de açılmıştı. Çamaşırhanede fakir kadınlar çalıştırılacak olup yıkanacak çamaşırlar için yüz para ve beş gurus gibi cüz'i bedeller alınması kararlaştırılmıştı. Ayrıca cemiyetin düzenli bir şekilde faaliyet gösterebilmesi adına bir çalışma takvimi oluşturulmuştu. Buna göre Cuma ve Pazar merkezde müracaatların kabulü; Cumartesi ambarda elbise dağıtımı; Cuma, Pazartesi ve Çarşamba aşhanede sıcak yemek tevziatı; Salı ve Perşembe günleri dâhili işler ile iştiğal edilecekti. Nakış-dikiş atölyeleriyle kese kâğıdı imalathanesi ve çamaşırhaneye sipariş verme gibi başvurular ise her gün yapılabilecekti.⁶⁵

⁶¹ KA, 224-5. İstanbul Fukaraperver Cemiyeti tarafından Hilal-i Ahmer Cemiyeti Riyaseti'ne gönderilen 7 Ağustos 1337/1921 tarihli tezkire.

⁶² "Hahambaşı Efendi'nin Vaad-ı Muaveneti", *İleri*, S.1267, 8 Ağustos 1337/1921, s.2.

⁶³ "İstanbul Fukaraperver Cemiyeti'nin Tevziatı", *Tevhid-i Efkâr*, S.62-3090, 9 Ağustos 1337/1921, s.4; "İstanbul Fukaraperver Cemiyet-i Hayriyesi Heyet-i Merkeziyesi'nden", *İkdam*, S.8766, 9 Ağustos 1337/1921, s.4.

⁶⁴ "İstanbul Fukaraperver Cemiyeti'nin Eğlenceleri", "İstanbul Fukaraperver Cemiyet-i Hayriyesi'nden", *Tevhid-i Efkâr*, S.67-3095, 14 Ağustos 1337/1921, s.4.

⁶⁵ "İstanbul Fukaraperver Cemiyeti'nde", *Vakit*, S.1339, 2 Eylül 1337/1921, s.4. Kısa süre sonra yayımlanan bir duyuruda, açılan çamaşırhanede ilmi usul ve hesaplı fiyatla çamaşır yıkandığı, çamaşırlarını tahrip edilmeden yıkattırarak isteyen hayırsever kişilerin adreslerini yazılı veya sözlü olarak cemiyet merkezine bildirdikleri takdirde derhal hususi

İleri gazetesi, aynı günlerde cemiyet hakkında önemli bir inceleme yazısı neşretmişti. Burada kurum, “azm ü sebat ile mücehhez bir gençliğin memleketimizde ne mühim eserler vücuda getirebildiğine güzel bir misal” ve “Cerrahpaşa’nın mütevazı bir evinde birkaç gencin himmet ve gayretiyle işleyen bir makine” ifadeleriyle nitelendirilmişti. İki sene önce kurulduğunda kasasında üç lira bulunan cemiyetin şimdilerde her iki günde bir 1.000 fakire yemek, birkaç yüz yoksula çamaşır dağıttığı belirtilmişti. Üstelik cemiyet defterlerinde yardım yapılan 20.000 ihtiyaç sahibinin ismi mevcuttu. %90 kadarını kadınların teşkil ettiği “bu sefalet kitlesi” her gün kesif bir kalabalık halinde cemiyet merkezine ve ambarına gidip numara sırasıyla eşyalarını ve yemeklerini alıyorlardı. Cemiyetin gelirlerini; el işleri, çamaşırhane gelirleri, ianeler ve Amerika Şark-ı Karib Muavenet Heyeti’nin aylık 10.000 lira civarındaki yardımları oluşturmaktaydı. Bulgaristan, Amerika ve diğer şehirlerdeki üyeler aracılığıyla da verimli bir çalışma gerçekleştirilmekteydi. Mesela bir hayli yardım toplanan Amerika’da cemiyet namına müzayedeye konulan kurşun kalemi 78 dolara satın alan Miss Cecil, “Siz Türk gibi necip bir milleti bize bu ana kadar tanıtmadığınız için kabahatlisiniz. Onların esbab-ı zaruriye ile çektikleri sefaleti tehvine çalışmak bizim vazifemizdir” ifadelerini kullanmıştı.⁶⁶

Boston’dan Miss Fischer ailesi tarafından 10, Süleyman Bey ve ismini açıklamayan bir başka kişi tarafından 5 olmak üzere toplamda yirmi dolar yardım toplanmıştı. Şark-ı Karib Muavenet Heyeti’nden Mister Denis’in Amerika Kızılhaç Cemiyeti İstanbul Başkanlığı’na gönderdiği bir mektupta, zaruret içerisindeki 20.000 kişiye muavenette bulunan cemiyete yardım edilmesi istenmişti. Ayrıca Varna Cemiyet-i İslamiyesi’nce İstanbul’daki ihtiyaç sahiplerine yardım kararı alınmış ve İstanbul Fukaraperver Cemiyeti namına yardım toplanmasına girişilmişti.⁶⁷

Görüldüğü üzere faaliyetleri gittikçe genişleyen cemiyet, yurtdışından da yardım görmeye başlamıştı. Aynı günlerde basın aracılığıyla yapılan ilanda, bir süredir devam eden giyecek dağıtımını sona erdiğinden ileriki bir tarihe kadar hiç kimseye ilmühaber verilmemesi ve cemiyete gönderilmemesi rica olunmuştu.⁶⁸ Bununla birlikte Mühendis Mektebi öğrencileri adına bir miktar kutu sütüyle kakao bağıışı yapılmıştı.⁶⁹

memur vasıtasıyla alınacağı ilan olunmuştu. Bkz. “İstanbul Fukaraperver Cemiyet-i Hayriyesi’nden”, *Vakit*, S.1363, 26 Eylül 1337/1921, s.3.

⁶⁶ “Felaketleri Tehvin Yolunda Meşkür Faaliyetler”, *İleri*, S.1288, 1 Eylül 1337/1921, s.1.

⁶⁷ “İstanbul Fukarası İçin Muavenet”, *İleri*, S.1292, 5 Eylül 1337/1921, s.2.

⁶⁸ “İstanbul Fukaraperver Cemiyet-i Hayriyesi’nden”, *Peyam-ı Sabah*, S.1006-11436, 23 Eylül 1337/1921, s.4.

⁶⁹ *BOA*, İTÜ-MÜM, 52/53, lef.1. Mühendis Mektebi Müdüriyeti’nden İstanbul Fukaraperver Cemiyeti Riyaseti’ne gönderilen 6 Teşrin-i Evvel 1337/1921 tarihli tezkire.

Amerika Şark-ı Karib Muavenet Heyeti Müdürü Mister Denis, Muhasebe Müdürü Miss Embrik ve Müfettiş Miss Wells'ten oluşan bir komisyon, İstanbul'da mevcut hayır cemiyetlerinin himayesi altındaki ihtiyaç sahiplerine kış mevsimi dolayısıyla yapılacak yardım hakkında müzakerelerde bulunmak üzere bir toplantı yaparken, bu toplantıya İstanbul Fukaraperver Cemiyeti'nin bir üyesi de davet edilmişti. Azadan Sadiye Hanım, Bezmialem Sultanisi Müdürü Sabiha Hanım ve Selçuk Hatun Sultanisi Müdür Muavini Hatice Hanım'dan oluşan bir heyetse cemiyet hakkındaki teveccüh ve yardımları dolayısıyla heyet erkânına teşekkürde bulunmuştu.⁷⁰

27 Kasım Pazar günü Osmanbey Gazinosu'nda yeni bir etkinlik düzenlenmesi planlanmıştı. Söz konusu etkinlikte, 50 fakir ve kimsesiz çocuğun ücretsiz olarak sünnetleri kararlaştırılmış ve kaydolmak isteyenlerin müracaatta bulunması ilan edilmişti. Ayrıca düşük bir ücretle çocuklarını sünnet ettirmek isteyen aileler için de kayıt imkânı sunulmuştu.⁷¹

Cemiyetin senelik kongresi, 9 Aralık günü Horhor'daki Numune-i İrfan Mektebi'nde akdedilmişti. Kongrede idare heyetinin bir senelik icraatına dair verdiği izahat dinlenerek, gündemdeki bazı hususlar müzakere olunmuştu.⁷² Bu münasebetle *İkdam* gazetesinde, hususi tahkikatı içeren bir yazı kaleme alınmıştı. Öncelikle tarihi gelişim sürecinin anlatıldığı yazıda gelirlerin; rozet satışı, iane toplanması, üyelerin aylık taahhütleri, müsamere tertibi ve Amerika Şark-ı Karib Muavenet Heyeti'nin yardımları olduğu ifade edilmişti. Rozet konusunun son zamanlarda pek çirkin bir hal alması ve yasaklanması sonrasında üye kaydına bilhassa önem verilmişti. Hâlihazırda cemiyetin 300 kadar üyesi olup, bir senelik varidatı 4.638 ve sarfiyatı 4.550 lira civarındaydı.

Kurum yardımlarını özellikle dul ve çalışacak durumda olmayan kadınlara, küçük çocuklara ve ihtiyar erkeklere tahsis etmişti. Dokuma imalathanesi, dikiş nakış atölyeleriyle çamaşırhanede dul kadın ve genç kızlar çalışıyordu. Dokuma imalathanesinde üretilen çeşitli cinsteki eşya aynı zamanda bir sanat eseri niteliğindedi. Çamaşırhanede oteller ve okullar tarafından gönderilen çamaşırlar yıkanmaktaydı. Haftanın belirli günlerinde kendi doktorları vasıtasıyla cemiyet vesikasına sahip olanlar ücretsiz muayene ettirilip ilaçları temin edilmekte, ağır hastalar ise hastanelere yatırılmakta idi. Haseki'deki aşhane vasıtasıyla haftada üç defa başlangıçta 500, ardından 750 ve daha sonra da 1.000 kadar ihtiyaç sahibine düzenli sıcak yemek dağıtıyordu. Fakat bu dağıtım, son dönemdeki maddi

⁷⁰ “İstanbul Fukarasına Yardım Yolunda”, *İkdam*, S.8848, 2 Teşrin-i Sani 1337/1921, s.3. Aynı gelişme *Peyam-ı Sabah* gazetesinde biraz farklı bir şekilde aktarılmıştı. Bkz. “İstanbul Fakirlerine Muavenet”, *Peyam-ı Sabah*, S.1046-11476, 2 Teşrin-i Sani 1337/1921, s.3.

⁷¹ “Fakir ve Bikes Çocukların Hitanı”, *İkdam*, S.8854, 8 Teşrin-i Sani 1337/1921, s.3.

⁷² “İstanbul Fukaraperver Cemiyeti'nin Kongresi”, *İkdam*, Sayı 8885, 10 Kanun-ı Evvel 1337/1921, s. 3.

imkânsızlıklardan dolayı haftada bir güne kadar düşmüştü. Pek çok sünnet düğünü, kış aylarında yakacak temini ve küçük çocuklara kutu sütü dağıtımını yapan cemiyet, son bir sene zarfında kullanılmış veya yeni olmak üzere 24.000 parça eşya dağıtmıştı.⁷³

Aralık ve Ocak ayları içerisinde kurul toplantıları devam etmişti. 9 Aralık tarihli toplantıda müzakere edilemeyen konuları görüşmek üzere, Cerrahpaşa'daki genel merkezde 30 Aralık Cuma günü saat on ikide içtima akdedileceği gibi⁷⁴, aynı gün saat iki buçukta da idare heyeti seçimi amacıyla merkez heyeti toplantısı yapılacaktı.⁷⁵ Yine Gedikpaşa'daki Mahmud Şevket Paşa Numune Mektebi'nde, Ocak ayının yirminci Cuma günü saat birde umumi heyet ve saat üçte merkez heyeti toplantıları gerçekleştirilecekti.⁷⁶

1922 yılı başlarında cemiyeti de ilgilendiren önemli bir gelişme meydana gelmişti. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından Dahiliye Nezareti'ne takdim olunan müzekkirede, dul ve yetimlerle şehit çocuklarını himaye ve yardım etmek maksadıyla Dul Kadın ve Yetim Çocuklara İmdat, İstanbul Fukaraperver gibi unvanlarla kurulmuş olan hayır cemiyetlerinin çeşitli vesilelerle ahalden yardım toplayarak bunları suiistimal ile amaçlarından uzaklaştıkları yolunda bazı şikayetler üzerine inceleme başlatılması gereği belirtilmişti.⁷⁷ Bundan sonra İstanbul'daki hayır cemiyetlerinin hesap ve faaliyetlerini incelemek üzere Emniyet-i Umumiye Müdür Muavini İhsan Bey'in riyasetinde Polis Müdüriyeti Siyasi Kısım muavinlerinden Şadi Bey ile Muhacirin müfettişlerinden Seyfi Bey'den oluşan bir komisyon teşkil edilmişti. Teftiş kapsamında İstanbul

⁷³ "İstanbul Fukarası ve Küçük Bir Cemiyet-Fukaraperver Cemiyeti'nin Bikeslere ve Dullara Muaveneti", *İkdam*, S.8887, 12 Kanun-ı Evvel 1337/1921, s.4. Aynı günlerde çıkan bir haberde, imaretleri kiraya verme şeklindeki pürüzlü usulü ıslaha çalışan Evkaf Nezareti'nin, şimdilik Laleli ve Üsküdar imaretlerinde yemek dağıttığı; Bab-ı Meşihat tarafından idare edilen Fatih, Şehzadebaşı, Nur-ı Osmaniye imaretlerinde medrese talebelerine yemek verildiği ve şehirdeki diğer imaretlerin metruk bir halde bulunduğu belirtilmişti. Bu noktada yalnız bir imaretin "fukarayı it'am eden" İstanbul Fukaraperver Cemiyeti emrine verildiği vurgulanmıştı. Bkz. "İmaretlerde Fukara-yı Ahalinin İt'amı", *Vakit*, S.1462, 4 Kanun-ı Sani 1338/1922, s.2; S. Kıranlar, *a.g.e.*, s.291.

⁷⁴ "İstanbul Fukaraperver Cemiyeti Riyaseti'nden", *İleri*, S.1400, 26 Kanun-ı Evvel 1337/1921, s.4.

⁷⁵ "İstanbul Fukaraperver Cemiyeti Riyaseti'nden", *Yeni Şark*, S.88, 29 Kanun-ı Evvel 1337/1921, s.4.

⁷⁶ "İstanbul Fukaraperver Cemiyeti Kongresi", *İleri*, S.1424, 19 Kanun-ı Sani 1338/1922, s.4; "İstanbul Fukaraperver Cemiyeti Kongresi", *Tevhid-i Eşkar*, S.220-3248, 19 Kanun-ı Sani 1338/1922, s.4; "İstanbul Fukaraperver Cemiyeti Kongresi", *Peyam-ı Sabah*, S.1123-11553, 19 Kanun-ı Sani 1338/1922, s.3; "İstanbul Fukaraperver Cemiyeti Kongresi", *İkdam*, S.8925, 19 Kanun-ı Sani 1338/1922, s.4.

⁷⁷ *BOA*, DH.EUM.AYŞ., 60/60, lef.10. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Dahiliye Nezareti'ne takdim olunan 6 Şubat 1338/1922 tarihli müzekkire.

Fukaraperver Cemiyeti'nin de olduğu yirmi sekiz kadar hayır kurumu inceleme altına alınmıştı.⁷⁸ Evvela Fakir Çocuklara Talim-i Sanayi, Beykoz Himaye-i Fukara, Neşr-i Maarif gibi cemiyetleri tedkik eden komisyon, ardından İstanbul Fukaraperver Cemiyeti'nin hesaplarını incelemeye başlamıştı.⁷⁹

Komisyon tarafından yapılan inceleme sonucunda cemiyetle ilgili olumsuz bir durum tespit edilmemişti. Üstelik teftiş döneminde de çalışmalar sürmüştü. Mesela Cemiyet Reisi ile Amerikan heyeti murahhası Miss Wells, Karagümrük'te iskân edilen muhacirlerin durumunu incelemişlerdi.⁸⁰ Osmanlı hanedanından Nazime Sultan ise cemiyete 1.000 guruşluk bir bağışta bulunmuştu.⁸¹

Öte yandan bir süre önce istifa etmiş idare heyeti üyelerinin yerine yeni bir seçim yapılması gündeme gelmişti. Bu amaçla 14 Nisan Cuma günü saat ikide merkez heyetinin toplanması kararı alınmıştı.⁸² Uzun süredir cemiyet reisliği vazifesini yürüten Ömer Sakıb Bey'in istifası sonrasında yapılan seçimde yeni idare heyeti teşkil olunmuştu. Buna göre Nezih Muhiddin Hanım reis, Selçuk Hatun Sultanisi Müdür Muavini Hatice Hanım reis vekili, Dava Vekili Hikmet Bey umumi kâtip, Darümuallimat muallimlerinden Muhsine Hanım, Selçuk Hatun muallimlerinden Emine Hanım, İnas Sultanileri Terbiye Muallimi Halil Fikret Bey ve *İleri* gazetesi muharrirlerinden Aziz Bey üye olarak seçilmişlerdi.⁸³

Bundan sonraki dönemde cemiyet merkezinin değiştirilerek Haseki'ye nakledildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca işleyişe yönelik bazı basın duyuruları da yapılmıştır. Nitekim daha önce müracaat belgesi almış olanların yapılacak

⁷⁸ “Cemiyât-ı Hayriye Umurunun Teftişi Hakkında İhsan Bey'in Muharririmize Beyanatı”, *Tehbid-i Efkâr*, S.247-3275, 15 Şubat 1338/1922, s.2.

⁷⁹ “Cemiyât-ı Hayriyenin Teftişi”, *Vakîit*, S.1502, 15 Şubat 1338/1922, s.2. Mayıs ayı başlarında neşredilen bir haberde, İstanbul Fukaraperver Cemiyeti, tahkikatı tamamlanma aşamasına gelmiş yedi cemiyet arasında yer almaktaydı. Bkz. “Cemiyât-ı Hayriye Hakkında Tahkikat”, *Vakîit*, S.1581, 5 Mayıs 1338/1922, s.2.

⁸⁰ “Muhacirlere Muavenet”, *Peşam-ı Sabah*, S.1156-11586, 21 Şubat 1338/1922, s.3.

⁸¹ “İstanbul Fukaraperver Cemiyeti Müdüriyet-i Umumiyesi'nden”, *Tercüman-ı Hakikat*, S.14727, 3 Nisan 1338/1922, s.4. İlerleyen dönemde Doktor İsmail Ahmed Bey'in eşi tarafından da kurban bedeli olarak 1.000 guruş yardım yapılmıştı. Bkz. *İkdam*, S.9118, 4 Ağustos 1338/1922, s.3.

⁸² “İstanbul Fukaraperver Cemiyeti Müdüriyet-i Umumiyesi'nden”, *Tercüman-ı Hakikat*, S.14732, 9 Nisan 1338/1922, s.4; “İstanbul Fukaraperver Cemiyeti Müdüriyet-i Umumiyesi'nden”, *Yeni Şark*, S.189, 9 Nisan 1338/1922, s.4. Aynı günlerde yardım defterleri yeniden tanzim ve tertip edileceğinden, ileriki bir bildirim kadar başvuruda bulunulmaması da ilan olunmuştu. Bkz. “İstanbul Fukaraperver Cemiyeti Müdüriyet-i Umumiyesi'nden”, *Vakîit*, S.1556, 10 Nisan 1338/1922, s.3.

⁸³ “İstanbul Fukaraperver Cemiyeti'nde”, *Vakîit*, S.1564, 18 Nisan 1338/1922, s.3; Seçim hakkındaki benzer haberler için bkz. “İstanbul Fukaraperver Cemiyeti”, *Peşam-ı Sabah*, S.1212-11642, 18 Nisan 1338/1922, s.3; “İstanbul Fukaraperver Cemiyeti”, *İkdam*, S.9012, 18 Nisan 1338/1922, s.3.

dağıtımlardan faydalanmak üzere 13 Mayıs Cumartesi akşamına kadar Haseki'deki genel merkeze başvurup tevzi vesikası almaları bildirilmişti.⁸⁴ Yine müracaat belgesine sahip olanların giyecek dağıtımından istifade etmek üzere başvuru yapmaları duyurulmuştu.⁸⁵ Cemiyete ait iş ve işlemlerle ilgili tüm vesika ve yazılara ancak Umumi Müdür Fatih Tefik Bey imza atmaya yetkili olduğundan, diğer imzalarla ibraz edilecek belgelerin geçerli sayılmayacağı da ilan olunmuştu.⁸⁶

1922 yılı Eylül ayına gelindiğinde, “İstanbul’da fakir ve muhtaç-ı muavenet zavallıların âlâm u ızırabâtını tahfif için yorulmaz bir surette” çaba sarf eden cemiyetin, Boğaziçi ve Adalar’ı kapsayan bir “Eylül mehtabı tenezzühü” hazırladığını görmekteyiz. Buna göre 10 Eylül Pazar günü saat birde köprüden hareket edecek olan özel bir vapurla Boğaziçi iskeleleri gezildikten sonra Beykoz Parkı’nda yerli ve yabancı davetlilerin katılacağı bir müsamere tertip edilmişti.⁸⁷

Söz konusu müsamere, ele aldığımız dönemde cemiyetin adının geçtiği son etkinlik olmuştu. Zaten bir süredir faaliyetlerinde hissedilir derecede bir azalma da görülmeye başlamıştı. Saltanatın kaldırılmasıyla birlikte ise İstanbul ve tüm ülke genelinde yeni bir döneme geçilmişti. Bununla birlikte İstanbul Fukaraperver Cemiyeti’nin, yayımlanan toplantı duyuruları vasıtasıyla yeni dönemde bir süre daha faaliyetine devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim umum müdürlük tarafından neşredilen bir ilanda, toplantı halindeki merkez heyetinin olağan içtima ikinci celsesini 29 Aralık Cuma günü akdedeceği belirtilmişti.⁸⁸ Yine olağanüstü genel kurul toplantısına lüzum görüldüğünden, üyelerin 9 Şubat Cuma günü genel merkeze teşrifleri rica olunmuştu.⁸⁹ Neticede toplanma kararı alınan olağanüstü genel kurulun çoğunluk sağlanamadığından ertelendiği ve cemiyetin geleceği hakkında kararlar alınacağından 16 Şubat günkü toplantıya mutlaka gelmesinin bildirildiği haberi basına yansımıştı.⁹⁰

⁸⁴ “İstanbul Fukaraperver Cemiyeti Müdüriyet-i Umumiyesi’nden”, *Tercüman-ı Hakikat*, S.14762, 9 Mayıs 1338/1922, s.4.

⁸⁵ “İstanbul Fukaraperver Cemiyeti Müdüriyet-i Umumiyesi’nden”, *İkdam*, S.9044, 20 Mayıs 1338/1922, s.3.

⁸⁶ “İstanbul Fukaraperver Cemiyet-i Hayriyesi Müdüriyet-i Umumiyesi’nden”, *Vakit*, S.1686, 24 Ağustos 1338/1922, s.3.

⁸⁷ “Mehtap Tenezzühü”; *Peyam-ı Sabah*, S.1350-11780, 8 Eylül 1338/1922, s.4. Ayrıca bkz. “Boğaziçi Adalar Tenezzühü”, *İkdam*, S.9150, 8 Eylül 1338/1922, s.3.

⁸⁸ “Fukaraperver Cemiyeti”, *Tanin*, S.74, 26 Kanun-ı Evvel 1338/1922, s.4.

⁸⁹ “İstanbul Fukaraperver Cemiyeti Müdüriyet-i Umumiyesi’nden”, *İleri*, S.1800, 6 Şubat 1339/1923, s.4; “Davet”, *Vakit*, S.1853, 7 Şubat 1339/1923, s.3; “İstanbul Fukaraperver Cemiyeti”, *Tanin*, S.117, 7 Şubat 1339/1923, s.4.

⁹⁰ “Davet”, *Tanin*, S.125, 15 Şubat 1339/1923, s.4.

Sonuç:

II. Meşrutiyet ve bilhassa Mütareke döneminde çok sayıda örneği görülen fukaraperver cemiyetleri, toplumsal yardımlaşma ve dayanışma olgularının bir tezahürü olmuştur. Bu cemiyetlerden birisi olan ve Birinci Dünya Savaşı sonrası ülkenin yaşadığı sıkıntılar ortamında kurulan Aksaray Fukaraperver Cemiyeti, Mütareke İstanbul'unda halkın yaşadığı sorunlarla mücadele etme yolunda önemli çalışmalar göstermiş bir kurumdur. 1919 yılı sonlarında faaliyetine başlayan cemiyetin kuruluş amacı; fakir durumdaki kişilere iş bulmak, nakdi yardım ve ihtiyaçlarını hafifletmeye yardımcı araçları temin etmektir.

Yangınzede, yoksul ve muhacir durumunda olup esas itibariyle yaşamlarını sürdürecektir yeterli imkâna sahip olmayan kişilere yemek ve giyecek dağıtımını, sağlık muayenesi ve ilaç temini, mesken ve öğrenim desteği gibi yardımlar yapan cemiyet, tertip ettiği çeşitli etkinliklerle bağış toplama ve kaynak sağlama yoluna gitmişti. Bu kapsamda cülus-ı hümayuna tesadüf eden 4 Temmuz 1920 gününü *Fakirler Bayramı Günü* olarak kabul ve ilan ederek, Şehzade Şerafeddin Efendi'nin katıldığı bir müsamere düzenlemişti. Şehzade Şerafeddin Efendi, bu etkinlik sırasında cemiyetin himayesini de üstlenmişti.

Başlangıçta ağırlıklı olarak Aksaray ve çevresinde yaşayan yardıma muhtaç durumdaki kişilerin ihtiyaçlarını karşılamaya çalışan cemiyet, zamanla faaliyet alanını genişletmiş ve İstanbul'un pek çok semtine yayılan etkinlikler göstermeye başlamıştı. Bu bakımdan 22 Kasım 1920 günü alınan bir kararla İstanbul Fukarapever Cemiyet-i Hayriyesi unvanını alarak isim değişikliğine gitmişti. Kurumun faaliyetleri incelendiğinde, yiyecek ve giyecek benzeri yardımların yanında dikiş-nakiş imalathanesi ve çamaşırhane tesisi gibi yollarla üretim amaçlı girişimlerde bulunduğu da görülmektedir. Bu şekilde hem maddi anlamda destekte bulunma hem iş imkânları oluşturma hem de kaynak sağlama yoluna gidilmişti. Ayrıca basın organlarına sık sık ilanlar verilir ve etkinlikler ve gelişmeler hakkında bilgilendirmelerde bulunulmuştu.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri:

Kızılay Arşivi (KA)

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA):

Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği (DH.HMŞ.)

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Beşinci Şube (DH.EUM.5.Şb.)

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayiş Kalemi (DH.EUM.AYŞ.)

Dahiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü (DH.UMVM.)
İstanbul Teknik Üniversitesi Mühendislik Mektebi Müdüriyeti (İTÜ-MÜM)

Sürelî Yayınlar:

Alemdar	Dersaadet	İkdam
İleri	Peyam/Peyam-ı Sabah	Tanin
Tarik	Tasvir-i Efkâr/Tevhid-i Efkâr	Tercüman-ı Hakikat
Vakit	Yeni Şark	

Telif Eserler:

- AKI, Niyazi, *Yakup Kadri Karaosmanoğlu, İnsan-Eser-Fikir-Üslûp*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1960.
- ALKAN, Mehmet Ö., “1856-1945 İstanbul’da Sivil Toplum Kurumları-Toplumsal Örgütlenmesinin Gelişimi (Devlet-Toplum İlişkisi Açısından Bir Tarihçe Denemesi)”, *Tanzimattan Günümüze İstanbul’da Sivil Toplum Kuruluşları*, Yay. Haz. Osman Köker, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 79-145.
- ANIL, Mustafa Nuri, “Bir Mülkiyelinin Anıları: V- Mülkiyenin İkinci Açılışı”, *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, VI (Nisan-Haziran 1976), s. 29-31.
- ARSLAN, Mesude Yüstra, *İşgal Yıllarında Bir İstanbul Gazetesi: Dersaadet (Fibrist-Transkripsiyon-Değerlendirme)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dan.ERCÜMENT BALCI, İstanbul 2010.
- CRİSS, Bilge, *İşgal Altında İstanbul 1918-1923*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.
- ERGÜNÖZ, Yusuf, *Refik Ahmet Sevengil’in Hayatı, Sanatı ve Eserleri*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dan. YAKUP ÖZTÜRK, Bilecik 2017.
- KIRANLAR, Safiye, *Savaş Yıllarında Türkiye’de Sosyal Yardım Faaliyetleri (1914-1923)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- _____, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Sosyal Yardım ve Kurumları”, *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, Cilt IV, Ed. Coşkun Yılmaz, İBB. Kültür AŞ., İstanbul 2015, s. 444-467.
- MUTLU, Cengiz, “Yeni Belgeler Işığında Topkapı Fukaraperver Cemiyeti”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, CXVI/228 (2017), s. 39-50.
- ÖZBAYRAK, İzi Karakaş, *II. Abdülhamid Döneminde Uygulanan Sosyal Yardım Politikaları (1876-1909)-Fiziksel Engelliler, Kazazede ve Depremzedeler*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 2011.

ÖZBEK, Nadir, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet-Siyaset, İktidar ve Meşruiyet (1876-1914)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2020.

ÖZKAN, Kenan, *Mondros Müttarekesi'nden Lozan Barış Konferansı'na Milli Mücadele Dönemi Türkiye-ABD İlişkileri (1918-1923)*, Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul 2016.

SARIHAN, Zeki, *Millî Mücadelede Maarif Ordusu*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2013.

SEYDA, Mehmet, *Edebiyat Dostları*, Kitaş Yayınları, İstanbul 1970.

TEMEL, Mehmet, *İşgal Yıllarında İstanbul'un Sosyal Durumu*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.

TERZİ, Arzu T., "İstanbul Piyasasında Pahalılığa Karşı Alınan Önlemlerden Biri: Numüne Bakkallar Modeli", *Tarih Dergisi*, Prof. Dr. Işın Demirkent Hatıra Sayısı-2005, 42 (2007), s. 195-205.

_____, "Müttareke Dönemi İstanbul'unda Rekabet Piyasası (Amerikan-Fransız Satış Barakalarının Açılması)", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, III/6 (2004), s.87-108.

Topkapı Fukara Perver Cemiyeti-Topkapı Fakirlere Yardım Yurdu Çocuk Bakımevi 1908-1968 Tarihçesi-Hizmetleri-Tasarıları, Haz. Said Kesler, İskender Matbaası, İstanbul 1968.

USTA, Yeliz, *Meşruiyet Döneminde Sosyal Yardım Cemiyetleri ve Faaliyetleri (1908-1918)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dan. Mahir Aydın, İstanbul 2016.

YILDIRIM, Hatice, *Müttareke Döneminde Göç ve İskân (1918-1923)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

YILDIZTAŞ, Mümin, "İşgal İstanbul'u Yardım Kuruluşları", *Toplumsal Tarih*, 159 (2007), s.54-60.

EKLER

Ek 1: *Aksaray Fuhkaraperver Cemiyeti'nin kuruluşuna dair ilmühaber*

اصحیح ایڈن ذوات	اولیات نومرالی	سودی	تیبی
علامه مال		مظہر	مظہر
		تسویذ تاریخی	تعیض تاریخی
		۱۰۰	۱۰۰

افیتا عمومیہ - درکنار -

نور عثمانیہ رہ طائہ نور کیا مدافعہ حقوقہ جمعی نامی راخذہ کی زاہدہ
مضامین مؤلفہ مرکز اخبار انجمنیہ بایدہ رخصتہ رسمیں طلبہ ایلیہ
"آفری فخر پرور" نام جمعہ عامہ اولادقہ مربوطہ بولناہ ایلیہ
نظامہ مذہبی، جمعیہ قانونی اعظامہ مخالفہ مورسوا ایلیہ
مقصد علم و فخرک اعظامہ مانع قانونی کوریہ مدعی بایدہ افیتا عمومیہ
مدبری ماوریتہ عدلیہ نورلیہ و تقدیم قندی

OSMANLI ARŞIVI
DH.HMŞ
4-1 4-94

2ark
(2shfca)

BOA, DH.HMŞ., 4-1/4-94.

Ek 2: Akсарay Fukaraperver Cemiyeti ve Mesaisi

اқسرائى فقراپرور جمعیتی و مساعیسی
جمیتك وارداتی - فعالیتی و معاونت ایتدیكى بیجاكان

آқسرائى فقراپرور جمعیتی طرفندن مظهر معاونت اولان بدبختلار

۲۰ تهرین اول ۱۳۳۵ تاریخده متثبت و فعال کئچلر سندن خلوصی و عزیز و جیل و رفتی کلرک تشبیه تاسیس اولان « آқسرائى فقراپرور جمعیتی »

صوك زمانلرده
یاغیتلر، مهاجرت
و سعادت عومیه
اوزرینه خالاری
بوسونون کسب
و خات و فباعت
ایدن قراى اهانلیه
هر هرلو معاونت
ابرازندن کری
دورمیور .
جمیت موجود
۸۹ اعضاسندن
تحصیل اتمکده
اولدیجی جزئی بر
وارداتی یورولق

بر سی الله تربید و هر درلو مؤسسات عمومی
و مجازویه سراجمت ایله بوخیل تمثیده اصحاب
خوکلده معاونتیه یک قیمتدار یارارلقلر
کوستر مکدهدر .

جمیتک فعالیت و خدماتیه حالاً ایکی
متجاوز فخریه بدل معاونت ایدلکدهدر . بونلرک
کافهسی حرب منوشمدن اول بر موقع اجناسیه
صاحب اولوب متوالی فلاکتلر اوزرینه سفالتک
صوك درجهسته کلن زوالیلردر . جمیت بذه
معاونت اتمکده اولدیجی قراى بو صوك درکة
سفانته دوشنلردن طویلامقده بو صورتله
بو مجاره لرک یوقوللق و پریشانی یوزندن
بستون عو و خرابیلرینه مانع اولقدهدر .
حالاً ۱۳۸۱ نفوسه اوچوز قانلر ایله
اکک و هر درلو اوازمعدائیه و کسانیه احضار
ایدن آқسرائى فقراپرور جمعیتی عین زمانده
بوچارلره مسکن تحری و تأمین یوجوقلری

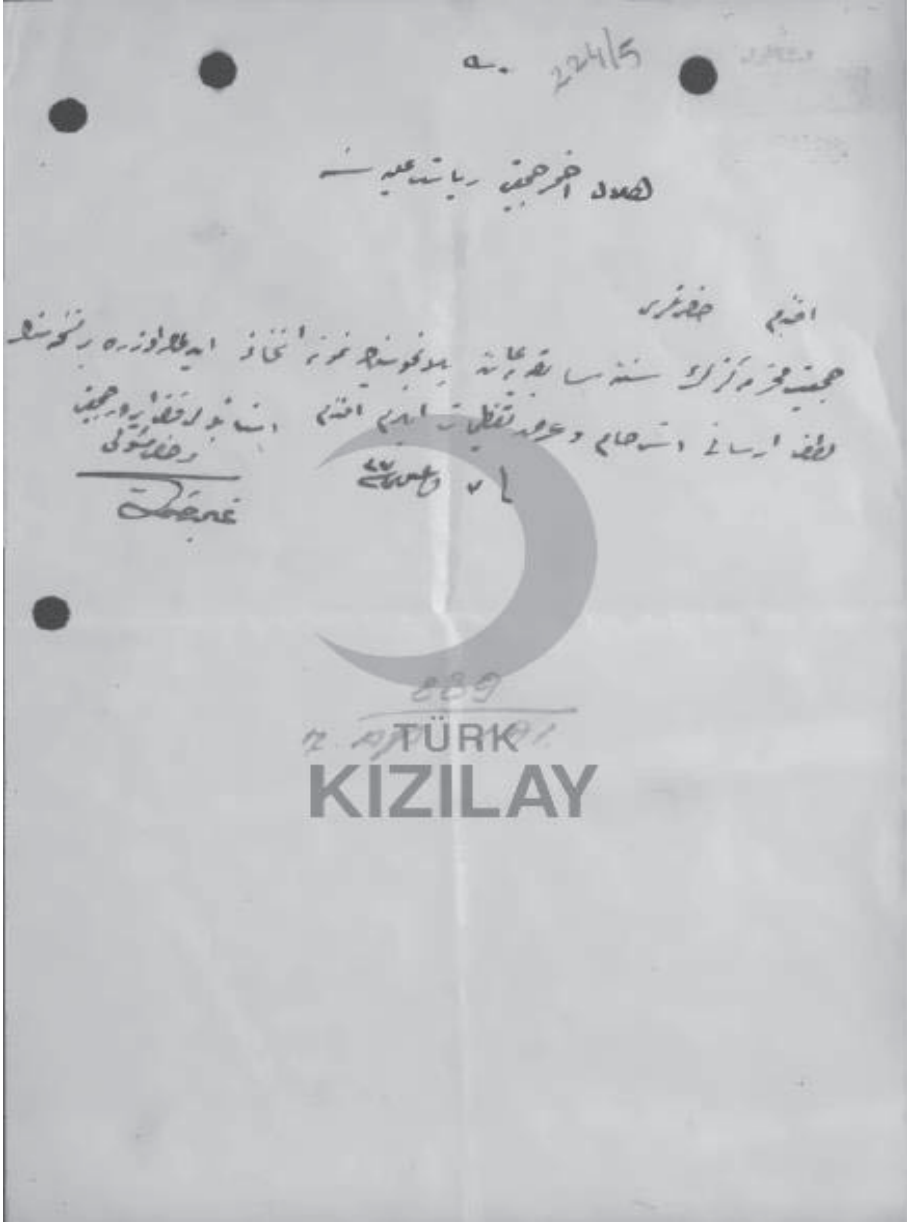
مکتبه سوق ولزومی اولارینه معاونت تقدیه ده بولتیق
صورتیه جدا شایان تقدیر و تشکر خدمتلرده
بولقدهدر . بونلرک اینجندن اخیراً ۱۰۰۰ کیشی

اқسرائى فقراپرور جمعیتی طرفندن مظهر معاونت اولان بدبختلار

فدرقادین و مالولیک مؤسسات صنایعه و تجاریه ده
چالیشلری ایچون دلالت ایدلقدر .
بوندن بشقه ۱۱۲۰ ققمده سعافته اکتله
سولیه ، سوت ، موم ، صابون ، زیتون یاغی
سوغان و سائره جاننا توزیع ایدلکدهدر .
جمیتک تحت حامیسنه آلدیجی قرا متنتظامانیه
صحیه مانع طویلامقده و خسته اولانلرک اولرینه
قدر دو قنور کونترلک و علاجلری جاننا تدارک
ایدلک صورتیه معاونتلیرینه قوشیلقده و بالعموم
حتاجین ایله بردمه جانم سوق اولقدهدر .
بوسورتنه بی نهایت یوقولقلر اینجده هر مشکلی
اقتضام ایدرک یوزولق بیلدز برسی ایله کندیلرینه
منابع واردات تحری ایله نوبوتون حیاتلری زوالی
قرده شلرینک تحریف آلام و تأمین احتیاجاته حصر
ایله ن آқسرائى فقراپرور جمعیتی از کافی هر صورتله
شایان تقدیر و تبریک اولوب اهانلرکده بوخیل
و علوی مقصد اوغرندن آқسرائى جمیته مظهر
اوله جتیق اوعارز .

Ek 3: İstanbul Fuhkarıperver Cemiyeti'nce Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne Yazılan Tezkiye

1894 SASON İSYANI'NIN İNGİLİZ BASININA YANSIMALARI

Reflections of 1894 Sason Uprising to the British Press

Mehmet Batuhan ÇEKEN*

Özet

1876 Bulgar İsyanı sonrası Avrupa basınında Osmanlı Devleti'ni suçlayan haberler yapılmış ve bu yabancı kamuoyu açısından Osmanlı'nın suçlandığı olaylardan biri olmuştur. 1880 sonrası ayrılıkçı Ermeni komitelerinin kurulmasıyla beraber komiteler çeşitli eylemlerde bulunmuşlardır. Sason hadisesine kadar Erzurum, Merzifon, Kayseri, Yozgat ve Kumkapı olayları yaşanmış fakat ayrılıkçı komiteler istedikleri “ses getirme” eylemini başaramamışlardır. Yapılan çalışmada, Sason İsyanı'nın özellikle Hınçak Komitesi'nin faaliyetleri bakımından bir ilk niteliği taşıdığı üzerinde durulmuştur. Buna göre Sason hadisesi ile beraber Ermeni komiteleri stratejik olarak geniş çaplı dış destek sağlayabilecekleri eylemler seçmişlerdir. Sason'da çatışmaların başlamasından itibaren bilhassa İngilizler gerek İngiliz Büyükelçi Philip Curie gerekse Reuters gibi ajanslar vasıtasıyla Avrupa basınına hadiseleri yansıtmışlardır. İngiliz gazetelerinin birçoğunun Bulgar İsyanı sırasında Bulgarlar için gösterdiği tepkiyi bu sefer Sason İsyanı'nda Ermeniler için göstermişlerdir. Gazeteler iki hadise sonrası benzer şekilde tepki vermişler çatışmaların yatışması sonrası sahil delillerin azlığının ortaya çıkmasını göz ardı etmişlerdir. Aynı zamanda çalışmada, İngiliz kamuoyunun Sason olayının başında ve sonunda verdiği tepkilerdeki değişimler de analiz edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, İngiliz, Sason, Basın, Gazete

Abstract

After the Bulgarian Revolt of 1876, news accusing the Ottoman Empire were made in the European press, and this was the first major event in which the Ottoman Empire was blamed in terms of foreign public opinion. With the establishment of separatist Armenian committees after 1880, the committees took various actions. Until the Sason incident,

* Arş. Gör. , Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, mehmet.ceken@hbv.edu.tr. ORCID: 0000-0002-4635-6286.

Makale Geliş Tarihi: 20.01.2022 Makale Kabul Tarihi: 28.01.2022

Erzurum, Merzifon, Kayseri, Yozgat and Kumkapı events had taken place, but the separatist committees could not achieve the action they wanted to "make a sound". In the study, it was emphasized that the Sason rebellion was a first in terms of the activities of the Hinchak committee. Accordingly, with the Sason incident, the Armenian committees strategically chose actions that could provide large-scale foreign support. Since the beginning of the conflicts in Sason, especially the British, have reflected the events to the European press through agencies such as British Ambassador Philip Curie and Reuters. This time, they showed the reaction of many British newspapers for the Bulgarians during the Bulgarian rebellion, for the Armenians in the Sason rebellion. Newspapers reacted similarly after the two incidents, ignoring the scarcity of authentic evidence after the conflicts subsided. At the same time, in the study, the changes in the reactions of the British public at the beginning and end of the Sason incident were also tried to be analyzed.

Key Words: Ottoman, British, Sason, Press, Newspaper

Giriş

19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren çok uluslu imparatorlukların zayıflamaya başlaması ve bünyelerinde bulunan etnik yapıların isyan ederek kendi devletlerini kurmak istemelerinden en çok zarar gören devletlerden biri de Osmanlı İmparatorluğu'dur. Balkan coğrafyasında başlayan isyanlar devletin gerilemesine paralel olarak toprak kayıplarıyla sonuçlanmıştır. Devletin modernleşme yönünde toparlanmaya çalışmasını olumsuz etkileyen ekonomik sıkıntılar, 1853-1856 Kırım Savaşı sırasında kendini göstermiş ve Osmanlı'nın ilk dış borçlanmasına sebep olmuştur. Kırım Savaşı'nda Osmanlı askeri gücünün yetersiz görülmesi devletin zayıfladığına dair ibareler bilhassa "Büyük Güçlerin" Osmanlı'nın iç işlerine karışmasına ve gayrimüslimlerin durumu meselesinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası popülerliği artan ve Osmanlı'nın parçalanması için bir araç gibi görülen Ermeni meselesi, Rusya ve İngiltere gibi büyük güçlerin kullanması açısından cazip bir konu olarak ortaya çıkmıştır. Siyasi birliğini tamamlamış olan Almanya Osmanlı'ya karşı diğerlerinden farklı bir konum almıştır. Reyhan'a göre Almanya'nın tutumu şudur:

"Berlin Kongresi'nden sonra Osmanlı iç işlerine yabancı siyasi ve mali müdahaleler arttı, Avusturya-Macaristan Devleti bir Balkan gücü olarak ortaya çıktı, Yakın Doğu'da İngiliz varlığı güçlendi, Balkan devletleri arasında ulusal bağımsızlık hareketleri arttı ve bu ortamda Osmanlı İmparatorluğu'na Alman ilgisi yoğunlaştı. Esasen, yukarıda özetlediğimiz mevcut ortam da, Osmanlı üzerinde Alman nüfuzunun yayılması için elverişli bir durum yaratmıştı. İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Osmanlı tebaasından gayrimüslimleri kışkırtması, hele ki İngiltere'nin meşruti yönetimi teşvik etmesi Sultan Abdülhamit'i ürkekletiyordu. Hâlbuki diğer büyük güçlerle karşılaştırıldığında, Almanya Balkanlardaki etnik yapı üzerinde kışkırtıcı

faaliyetlerde bulunmuyordu. Üstelik II. Wilhelm, kendisi de otoriter bir gelenekten geldiği için, Osmanlı mutlakyetini hoşgörüyüyle değerlendirmiyordu. Bu durum, Alman Kayseri ile Osmanlı padişahını yakınlaştırmıyordu.”¹

Osmanlı Devleti'nin ekonomik olarak dış borçlarının Avrupa mali denetimine girmesi bir nevi devletin Avrupa devletlerinin yarı sömürgesi konumuna düşmesine sebep olmuştur.² 1875'te, “tenzil-i faiz” kararı sonrası İngiliz tahvil sahiplerinin ve İngiliz kamuoyunun Osmanlı aleyhine dönmesi Ermeni sorunu açısından da kritik bir evreye girilmesine neden olmuştur.

Ermeniler özellikle 1880 sonrası bağımsızlık emellerini gerçekleştirmek için ihtilalci ideolojiye sahip komiteler kurmaya başlamışlardır. Bu komitelerden ilki 1885 yılında Mrđiç Avedisyan ve 9 arkadaşı tarafından Van'da kurulan Armenakan Komitesi'dir. Komitenin gerçekleştirmiş olduğu dikkat çeken ilk isyan girişimi birinci Van İsyanıdır. Van İsyanı sonrası teşkilat yapısı zayıflamış olan Armenakan Komitesi II. Meşrutiyetin getirmiş olduğu anayasal sistem ile değişim geçirmiş ve 1921 yılından sonra Ramgavar Azadagan (Liberal Demokrat) adı altında daha politik bir unsur olarak faaliyet göstermiştir. İhtilal fikirlerine sahip ikinci büyük komite olan Hınçak Komitesi, Rus uyruklu ve sosyalist bir ideolojiye sahip olan Avetis Nazarbekian isimli bir Ermeni tarafından 1887'de İsviçre'de kurulmuştur. Komite asıl ismi olan Hınçak Komitesi (Hunchakian Revolutionary Party) ismini ise 1890 yılında yaptıkları bir toplantı sonrası resmileştirmişlerdir. Kuruluş tarihi itibarıyla içlerinde en geç kurulan devrimci komite Taşnak Komitesidir. 1890 yılında Christopher Mikaelian tarafından “Ermeni Devrim Federasyonu” adı altında Tiflis'te kurulmuştur. Ermeniler açısından en önemli “Ermeni İhtilal Örgütü” olarak varlıklarını uzun süre sürdürmüşlerdir.³

1890-1896 yılları arasında, Doğu Anadolu bölgesi isyan hareketleri bakımından en etkili olan Ermeni Komitesi devrimci Hınçak Komitesidir. Komitenin planladığı ve uygulamaya koyduğu Kumkapı gösterileri, Merzifon, Kayseri ve Yozgat olayları istenilen etkiyi kendileri açısından göstermemiştir. Bu isyanlar yerel kalması sebebiyle Hınçak Komitesi'ni daha büyük ve kanlı eylemler yapmaya yöneltmiştir. Komite üyeleri ıslahat meselesini devletlerarası bir sorun haline getirerek aradıkları dış desteği bulmak gayesiyle Sason/Talori bölgesini seçmişlerdir.⁴

¹Cenk Reyhan, “Türk-Alman İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı”, *Belleken*, c. 69, Sayı 254, Ankara 2005, s. 226.

²Cenk Reyhan ve Serap Taştekin, “Emperyalizm Çağında Osmanlı İmparatorluğu'na Sermaye İhracı: Krom Maden İmtiyazları”, *Memleket Siyaset Yönetimi*, c. 15, Sayı 34, Aralık 2020, s. 339.

³Mevlüt Yüksel, “Erzurum, Bitlis ve Mamûretülaziz Vilâyetlerindeki Ermeni İsyânları (1890-1905)”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 43, 2012, s. 2.

⁴Hamdi Doğan, *Sason Ermeni İsyânları*, Doktora Tezi, Niğde, 2000, s. 16.

Yapılan bu çalışma da Sason⁵ İsyanı'nın, mahiyeti açısından diğer Ermeni isyanlarından bazı farkları tespit edilmiştir. Sason'dan önceki tedhiş hareketlerinde komitenin seçtiği eylemler ve bölgeler Ermenilerin sayı olarak az ve ses getirme olasılığı düşük isyanlar olmuşlardır. Sason'a kadar Avrupa kamuoyunun Osmanlı Devleti'ne bu denli bir tepkisi olmamış yaşanan olaylar kısa süreli olarak yabancı basında yer almıştır. Sason'daki çatışmaların özellikle İngiliz basını üzerindeki etkisi isyan ve sonrasındaki altı ay boyunca Osmanlı aleyhine kamuoyuna yansımıştır. Çatışmaların yaşandığı bölgede hadiseleri incelemek için kurulan heyetten alınan bilgiler ve raporlardan sonra ise İngiliz basını konuyla ilgili sansasyonel haberlerden uzak durarak Ermenilerin yaşadığı yerlerde ıslahat yapılması düşüncesini ön plana çıkarmışlardır.

1. Birinci Sason İsyanı

Sason, günümüzdeki idari yapıya göre Batman iline bağlı bir ilçedir. Dağlık bir bölgede bulunan ilçe, ilk isyanın çıktığı 1894 yılında idari açıdan Bitlis vilayetinin Muş sancağına bağlı idi. 1894 isyanı, bazı çalışmalarda Sason İsyanı olarak geçtiği gibi, Sason kazasına bağlı bir yerleşim yeri olan Talori adıyla da anılmaktadır.

İsyan hareketlerinin başladığı Talori bölgesinde, olaylardan yaklaşık on beş yıl öncesine kadar az sayıda Ermeni yaşamaktaydı. Bu vadinin büyük bir bölümü, Silvan kazası aşiretlerinden Bekranlıların⁶ bilhassa yaz aylarında ikamet ettikleri yaylağıydı. Ermeniler, Talori vadisine tek başlarına hakim olma niyetindeydiler. Bu amaç ile Bekran aşiretinin vadiden çıkmasını istiyorlardı. İstediklerini elde etmek için Hayan ve Sason aşiretlerini de yanlarına çekmeyi başarmışlardır. Daha sonra Kızıl Kilise ve Çanlı Kilise manastırları aracılığıyla Bekran aşiretini yıpratmak amacıyla onlara karşı şikâyetlerde bulunmuşlardır. Ermeniler kendilerini mazlum gösterme çabası, Bitlis Valiliğinin olayı araştırmadan harekete etmesiyle Kürt aşiretlerinin aleyhine sonuçlanmıştır. Valiliğin Bekran aşiretini yaylağa girmesini engellemesi, Ermenilerin işine yaramıştır. Bu fırsatı değerlendiren komiteciler Muş civarında yaşayan Ermenileri Talori vadisine yerleştirerek buradaki Kürt⁷ nüfusun azalmasını sağlamışlardır. Talori vadisinde

⁵Sason'da yaşanan hadiselerin tam anlamıyla bir isyan niteliği taşıyıp taşımadığı hususunda çeşitli görüşler mevcut olmasına rağmen Ermeni tarihçiler Sason olaylarının Ermeni komitecilerinin ilk büyük çaplı silahlı direniş olarak görmektedir. Ermeni tarihçi Richard G. Hovanissian'a göre, Sason hadisesi devrimci silahlı direnişin ilk gerçek sınavıdır. Hovanissian'ın görüşleri için bkz. Richard G. Hovanissian, "The Armenian Question in the Ottoman Empire, 1876-1914", *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, Vol 2, New York 1997.

⁶Osmanlı arşiv belgelerinde "Bekiran" olarak da geçmektedir.

⁷Osmanlı Devletinin Doğu bölgelerinde, Ermeni ve Kürtler arasındaki ilişki bilhassa 1878 Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesinde yer alan, Ermenilerin Kürt ve Çerkezlerle karşı korunması ve bu bölgelerde ıslahat yapılması hükmünden sonra iyice bozulmuştur.

Kürt nüfusun azalmasından sonra Ermeniler, bu bölgeyi kendileri için merkez edinmişlerdir. Talori vadisinin Ermenilerin üssü durumuna gelmesinden sonra Mihran Damadyan⁸ bölgeye gelmiş, Müslümanlar aleyhine komite faaliyetlerini ve orada yaşayan Ermenilerin Osmanlı Devletine karşı kışkırtılması hatta vergi vermemesi girişimlerini başlatmış, yakalanıp idam hükmü verilmişse de daha sonra serbest bırakılmıştır. Damadyan'dan sonra Talori ve civarı komite liderliğine Hamparsum Boyacıyan, Murat takma adıyla gelmiştir.⁹

Boyacıyan, 1890 Kumkapı olayı sonrası İstanbul'dan kaçmış ve tıpkı diğer Ermeni nümayiş hareketlerinde olduğu gibi Sason'a gelerek hükümet ve bölgede yaşayan Ermenileri kışkırtmakla meşgul olmuştur.¹⁰ Haziran ve Temmuz 1893'te H. Boyacıyan'ın tahrik ettiği Ermeniler, Talori ve civarındaki Müslümanlara saldırmaya başlamışlardır. Bunun üzerine Bekran ve Hayan aşiretleri ile Ermeniler arasında çatışmalar başlamıştır. Gelişmelere önlem almakta ve müdahale etmekte geç kalan yerel yönetim, olayları yatıştırırsa da Ermenilerin ve Müslümanların kayıp vermesine engel olamamıştır. Ayrıca yaklaşık 300 civarında Ermeni komitecinin ve bir miktar da Osmanlı askerinin çatışmalarda öldüğü anlaşılmaktadır.¹¹

1893 isyanında istediklerini tam anlamıyla elde edemeyen başta Hamparsum Boyacıyan olmak üzere komiteciler, daha planlı ve programlı bir şekilde 1894 İsyanını düzenlediler. İsyanın elebaşı Boyacıyan ve komiteciler, bölgedeki Ermenileri silahlandırdıktan sonra bölgedeki Müslümanlara saldırdılar. İsyan katılan Ermenilerin sayısı yaklaşık 3.000'i buluyordu. Ermeni saldırıları sonucu birçok Müslüman hayatını kaybetmişti. Destek taburlarının gelmesiyle Andok Dağı'na çekilen silahlı Ermeniler burada çatışmaya devam etmişlerdi. 23 Ağustos'ta Hamparsum Boyacıyan'ın yakalanmasına kadar süren bu çatışmalarda, 277 Ermeni öldürülmüştü. Buna karşın Müslümanların kayıpları ise 1.000'i bulmuştu. Avrupa basınında ölen Ermenilerin sayısı büyük bir abartıyla on

Bölgedeki Kürt-Ermeni ilişkisi için bkz. Nejla Günay, "Rusya'nın Osmanlı ve İran Topraklarındaki Ermeniler ve Kürt Aşiretleriyle İlişkisi", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 56, Ankara 2017, s. 62.

⁸Damadyan'ın bölgeye geliş amacının Hınçak komitesinin planladığı üzere Kürtlerle Ermeniler arasında çatışmaları körüklemek olduğunu Ermeni tarihçi Louise Nalbandian, "İsyanın Türk hükümeti ve Kürtlere karşı Hınçak Devrimci Partisi'nin en büyük çabalarından birini temsil ediyordu." Şeklinde ifade etmiştir. Hınçak komitesinin faaliyetleri için bkz. Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement, The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1963, s. 121.

⁹ Nurettin Gülmez, "Tahkik Heyet Raporlarına Göre 1894 Sason İsyanı", *Bellefen C. LXX*, 46, s. 697.

¹⁰ Musa Şaşmaz, *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliam İddiaları*, ATAM, Ankara, 2013, s. 494.

¹¹Cengiz Çakaloğlu, *Müşir Mehmet Zeki Paşa (1835-1929)*, (Basılmamış doktora tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Anabilim Dalı, Erzurum, 1999, s.170.

binlerle ifade ediliyordu. Hâlbuki Müslümanların kayıpları Ermenilerden çok daha fazlaydı.¹² Ermenilerin kayıplarının abartılı olarak “Batı Basınında” yayılmasıyla H. Boyacıyan istediğine ulaşmıştır. Batılı devletlerin gündemine Ermeni meselesinin yerleştirilmesini sağlamıştır. Bilhassa İngiltere, Fransa ve Rusya konuya dahil olmuşlar, isyanın çıktığı bölgeye inceleme heyeti gönderilmesi hususunda Osmanlı hükümetine baskı yapmışlar, tahkikat komisyonuna bu ülkelerin temsilcilerinin de katılımını istemişler ve bu arzularını da kabul ettirmişlerdir. Sonuçta 1894 Sason İsyanı’nı araştırmak üzere bir “Tahkik Heyeti” kurulmuştur.¹³

2. Tahkikat Komisyonu ve Raporu

Yabancı müdahalesinin çekilmesi amacıyla yapılmış olan bu isyan hareketi, Ermeni Patrikhanesi¹⁴ ve özellikle de Ermeni Patriği İzmirliyan ve Ermeni komiteleri vasıtasıyla Avrupa başkentlerinde kanlı bir katliam olarak duyurulmuştur. İngiltere ve Fransa’daki Ermeni cemiyetleri aracılığıyla Avrupa’nın çeşitli yerlerinde Ermeniler lehine mitingler ve Parlamentolarda açıklamalar yapılmıştır. Van İngiliz Konsolosu Hallward’ın, isyanın başlangıcında verdiği abartılı ve tahrik edici bilgiler yüzünden Osmanlı Hükümeti Konsolosun bölgeye girmesine izin vermemiş onun yerine olayın ayrıntılı ve tarafsız olarak araştırılması için uluslararası bir komisyonun kurulmasına karar vermiştir.¹⁵

Bu komisyonun kimlerden oluşacağı elçiliklerle yapılan görüşmelerden sonra netleşmiştir. Komisyonunda, Erzurum’da konsolosları bulunan devletlerin yani İngiltere, Fransa ve Rusya’nın temsilcilerinin katılacakları bir Tahkik Heyeti’nin oluşturulmasına karar verilmiştir. Bu konuda İngiliz hükümetiyle görüş farklıları da yaşanmıştır. Fakat nihayetinde İngiliz hükümeti komisyonunda bir İngiliz temsilcisinin olmasını kabul etmiştir. Sason olayını araştırmakla görevli komisyona bir İngiliz Konsolosunun eşlik etmesinin uygun görüldüğü konusundaki 12 Aralık 1894 tarih ve 159 numaralı takrire cevaben, Hariciye Nezâreti’nden İngiltere Büyükelçiliği’ne gönderilen 12 Aralık 1894 tarihli yazı:

¹² Taha Niyazi Karaca, *William Ewart Gladstone ve Ermeni Sorunu*, Timaş, İstanbul, 2018, s. 292.

¹³ N. Gülmez, “Tahkik Heyet Raporlarına Göre 1894 Sason İsyanı”, s. 699.

¹⁴ Ermeni komitecilerinin faaliyetleri açısından İzmirliyan’ın komitecilere verdiği desteğin aksine İstanbul Katolik Ermeni Patriği Azaryan tedhiş hareketlerine karşı olmuştur. 1890-1896 yılları arası bir değerlendirme yapılacak olunursa, Katolik Ermeniler çok az sayıda eyleme katılmışlardır. Öyle ki Azaryan Efendi aleyhine komiteciler tarafından yoğun şekilde yıpratıcı propaganda yapılmış hatta ölümle tehdit etmişlerdir. Ermeniler arasındaki dini mücadeleler için bkz. Davut Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Arasında Dinî ve Siyasi Mücadeleler*, ATAM, Ankara 2012.

¹⁵ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1987, s. 473.

“Bağlı bulunduğumuz hükümetin, Sason Tahkik Komisyonu’na bir İngiliz konsolosunun eşlik etmesi konusunda Bâbuâli’den yapılan teklifi kabul ettiğine ve Erzurum İngiltere Konsolosu Graves’in seçildiğine dair büyükelçiliğimizin bugünkü tarih ve 159 numaralı takirri alınmıştır. Hatırlayacağımız üzere Tahkik Komisyonu’na bir İngiliz konsolosunun katılması hakkındaki ilk teklifimizin ardından Fransa ve Rusya’nın Erzurum konsoloslarının da katılması düşüncesi bildirilmişti. Siz de Fransa ve Rusya büyükelçilerinin bunu kabul etmeleri şartıyla yapılan onaylanmış ve derhal Londra’ya yazacağımıza söz vermişiniz. Durum İstanbul Fransa ve Rusya Büyükelçiliklerine bildirilmiş, onlar da bağlı oldukları hükümetlere başvurmuşlardır. Gelişmeler tarafımıza haber verildiğinden kabul edilen ikinci teklifimiz, daha önce sözü edilen bugünkü tarihli takirrinizde dile getirilen birinci teklifi değiştirmiş olduğu için İngiltere Hükümeti’nin son teklife vereceği cevabı beklemeye mecbur olduğumuz açıkça sizce de bilinmektedir. Bu konudaki girişimlerimizin sonuçlarını bildireceğimizi umuyor, saygularımı sunuyorum.”¹⁶

Anlaşma sağlanmasıyla beraber Sason Tahkik Heyeti Rusya, İngiltere ve Fransa’nın Erzurum’daki konsoloslarının katılımıyla oluşturulmuştur. Heyet üyeleri; İngiliz Konsolos Shipley, Fransız Konsolos Vibert, Rus Konsolos Jevasky ile Temyiz Mahkemesi Dilekçe Dairesi Başkanı Şefik Bey (Heyet Başkanı), Celalettin Bey (İstinaf-ı Cünha Dairesi Başkanı), Ömer Bey (Emniyet Sandığı Müdürü), Mirliya Tefvik Paşa ve Mecit Efendilerden (Dâhiliye Nezâreti Memuru) oluşuyordu.¹⁷ Tahkik Heyeti göreve başlamadan önce araştırmanın daha sağlıklı ilerleyebilmesi için Bitlis Valisi Hasan Tahsin Paşa’nın görevden alınmasını istemiştir. Osmanlı Hükümeti bu isteği yerine getirmiş ve Hasan Tahsin Paşa yerine komisyonda bulunan Emniyet Sandığı Müdür Ömer Bey’i atamıştır. Aynı zamanda hükümet Tahkik Heyeti’ne katılmak isteyen Amerikan ve İtalyan temsilcilerinin araştırmaya dahil edilmemesini sağlamıştır.¹⁸ Tahkik Heyeti’nin görevi; 1894 Talori-Sason İsyanı’nın nedenlerini, olayların nasıl geliştiğini ve sonuçlarını soruşturmak ve bu soruşturma sonuçlarını bir rapor halinde düzenleyerek Osmanlı yönetimine sunmak ve kamuoyuna açıklamaktır.

Heyetin kurulması ve görevinin belirlenmesinden sonra özellikle İngiltere’nin baskıları artmış ve heyetin bir an önce görevine başlamasını istemişlerdir. Londra Büyükelçiliği’nden Hariciye Nezâreti’ne gelen 21 Kasım 1894 tarih ve 529 numaralı telgrafta, İngiliz Dış ilişkiler Bakanı Lord Kimberley heyetin ivedilikle olayın yaşandığı bölgeye giderek araştırmaya başlamasını ve bu konudaki gecikmenin, yaratılmaya çalışılan heyecanın daha fazla yayılmasına sebep olacağından, geçecek her günün Osmanlı Hükümeti’nin aleyhine gelişeceğini önemle vurgulamıştır. Lord Kimberley Sason İsyanı ile ilgili haberlerin İngiltere ve Avrupa kamuoyunda Osmanlı’ya karşı negatif bir hava

¹⁶ BOA, HR. SYS, 2837/16.

¹⁷Taha Niyazi Karaca, “İngiliz Liberal Parti’nin 1894 Sason Ajitasyonu ve Sir Ashmead Bartlett’in Tepkisi”, II. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu, I. Cilt, Erzurum, 6-8 Mayıs 2015, s. 534.

¹⁸ BOA, YEE, 14-415-153-66, s.35.

yarattığı ve bu havanın da dozunu gittikçe artırmasından sebebiyle heyetin acil bir şekilde bölgeye giderek soruşturma sonucunu hızlıca almasının çok mühim ve gerekli olduğunu sözlerine eklemiştir.¹⁹

Komisyonun tam kadro bir şekilde araştırmaya başlaması 24 Ocak 1895'tir. Daha önce uzlaşmaya varıldığı üzere Bitlis Valisi Hasan Tahsin Paşa görevden alınmıştır. Heyetin Osmanlı vatandaşı olan üyeleri Başkitâbet ile düzenli olarak temas halinde olmuşlar ve incelemenin her aşamasında Başkitâbete bilgi vermişler ve onlardan talimatlar almışlardır. Benzer şekilde komisyondaki Fransa, İngiltere ve Rusya temsilcileri de, kendi büyükelçilikleri ile daimi olarak temas halinde olmuşlardır. Özellikle İngiltere'nin baskısıyla kaynağı belirsiz olan duyular Tahkik Heyeti'ne kabul ettirilmeye çalışılmış, büyükelçilikler aracılığı ile Osmanlı Hükümetine baskı yapılmıştır. Osmanlı Hükümeti, Avrupa kamuoyunda sansasyon çıkmaması için adeta her baskıya boyun eğmiştir. Bu nedenle nihai rapora yabancı devlet temsilcilerinin düşünceleri hakim olmuştur.²⁰

Tahkik Heyeti 24 Ocak-21 Temmuz 1895 tarihleri arasında 108 oturum yapmıştır. Bu oturumlarda, 104 Ermeni ve 86 Müslüman şahit olarak dinlenmiştir.²¹ Tahkik Heyeti, inceleme ve soruşturmasına yabancı temsilcilerin baskıları dolayısıyla Ermenilerden başlamış, 6 Şubat 1895 tarihinde Papaz Parseh'i dinlemiştir. Papaz Parseh'in verdiği bilgiler, Sason isyanının genel portresini çizmektedir. Papaz Parseh, bölgedeki Ermenilerin yaklaşık bir buçuk yıldan beri komiteciler tarafından nasıl kışkırtıldıklarını, hangi köylerin ayaklanma için iş birliği yaptığı, komitecilere Talori civarında yaşayan Ermeniler tarafından nasıl maddi destek ve silah sağlandığını, İngiliz, Fransız ve Rus temsilcilerinin de hazır bulunduğu bir oturumda anlatmıştır. Papaz Parseh ifadelerine göre Ermenileri tahrik edenler arasında, Muş halkından Papaz Evadis, Papaz Kaluset, Ermeni Mektebi Nazırı Dikran, idare üyelerinden Ohannes ve Ermeni halkından Mesrop bulunmaktadır. Papaz Parseh Ermeni komitecilerin barutu sağladıkları yeri de gösterebileceğini söylemesi üzerine ona koruma verilmiştir. Ermeni isyancılarının Papaz Parseh'e zarar vermemesi için de önlem alınmıştır. İsyancılar güçlerini kaybetmiş olsalar da, bu derece önemli bilgiler veren birisine zarar vermelerinden de korkulmaktadır.²² 24 Ocak-8 Şubat 1895 tarihleri arasında yapılan 8 oturum esnasında şahitlerin çoğu Osmanlı lehine ifadelerini vermiş sadece Erko isimli bir Ermeni ailesinin katledildiğini söylemiştir. Daha sonra Erko'nun kuzeni Serkis çağrılmış onun ifadesi dinlenmiştir. Serkis ordudan kaçarken ailesinin yolda öldüğünü söylemiş bunun üzerine, Serkis ile Erko'nun ifadesindeki çelişkiler sebebiyle Serkis'in iddiasını doğrulamak için Hasköy'e gidilmiştir. Bu esnada Şinikli Sako'nun ifadesi alınmış o da Erko'nun hikâyesine

¹⁹ BOA, HR. SYS, 2837/1.

²⁰ N. Gülmez, "Tahkik Heyet Raporlarına Göre 1894 Sason İsyanı", s. 706.

²¹ Yves Ternon, *Ermeni Tabusu*, çev. Emirhan Oğuz, İstanbul, 1993, s. 110.

²² A. g. m, s. 711.

benzer söylemiş olmasına rağmen olayı çelişkili bir şekilde anlatması heyeti de şüphede bırakmıştır.²³ Tahkik Heyeti 4-12 Şubat, 14-28 Şubat ve 1-11 Mart 1895 tarihlerinde 39 oturumu tamamlamıştır. Heyet bir yandan şahitlerin ifadelerini alırken bir yandan alınan ifadeler yabancı ülke temsilcileri kendi büyükelçiliklerine yolluyorlardı. Osmanlı Hükümeti temsilcileri de sık sık Başkitâbetle irtibat halinde olmuştur.²⁴

Rus delegesi M. Prjvalsky ve Fransız delege Vilbert, Shipley'e oranla daha ön yargısız davranmıştır. Onlar büyükelçilerine gönderdikleri raporlarda şahitlerden elde edilen bilgileri yanlı yorumlardan kaçınarak kaydetmiştir. Aynı zamanda oturumlar sürerken Tahkik Heyeti'nin Osmanlı temsilcileri hükümet tarafından Ermenilerin tertip edeceği oyunlar karşında uyarılmıştır. 4. Ordu'dan edinilen bilgiye göre; Ermeni komiteciler, Tahkik Heyeti'ni sahte delillerle kandırmaya çalışacaklardır. Heyetin ziyaret etmeyi planladığı Ermeni köylerine önceden gidip daha evvel vefat eden yaşlı ve çocuklara ait olan kemikleri çıkartıp isyan sırasında öldürülmüş masum insanlar gibi göstermeyi planlamışlardır. İşte bu sebeple İstanbul hükümeti, Tahkik Heyeti'nin Osmanlı temsilcilerini uyarılmış ve bilgilerin ayrıntılarını teyit için 4. Ordu'ya yönlendirmiştir.²⁵ Aynı tarihte heyetten alınan bilgiler ışığında, Ermeni komitecilerin heyeti aldatma girişiminde buldukları tespit edilmiştir. Bu gelişme de hükümetin uyarılarındaki haklılığını kanıtlamaktadır. Ermeni tanıkların birçoğu Osmanlı lehine ifade verirken bazıları da Tahkik Heyeti'ni aldatma çabasına girmişlerdir. Buna örnek olarak verilebilecek olay şudur: Hamidiye alayları tarafından süngü ile çeşitli yerlerinden yaralandığı söylenen küçük bir çocuk aslında isyandan çok daha sonra yaralandığı hatta süngü izi ile değil yaraların yanmadan kaynaklı olduğu yapılan araştırma ve tetkiklerden sonra ortaya çıkmıştır. Heyet eğer söylenilene inanmış olsa ve tetkik yaptırmamış olsaydı sonuç komitecilerin istediği gibi olmuş olacaktı. Bu sebeple Tahkik Heyeti'nin Osmanlı temsilcileri, ifadelerin doğrulunu araştırmak zorunda kalmıştır.²⁶

Heyeti zorlayan konulardan biri de yabancı temsilcilerle Osmanlı delegeleri arasında dengeyi kurmak ve tarafsız davranmaya çalışmaktı zira Osmanlı temsilcileri tanıklar konusunda yönlendirme yaptığı zaman konsoloslar buna tepki verip memnuniyetsizliklerini dile getiriyorlardı. Aynı zamanda İstanbul'dan gelen emirler doğrultusunda hareket eden Osmanlı temsilcileri bazı durumlarda arada kalıyorlardı. Türk delegeler, yabancı temsilcilerin kendilerini rahat hissetmesi ve baskı altına alındıkları gibi bir hisse kapılmamaları için elinden gelen gayreti göstermiştir.²⁷

²³ M. Şaşmaz, *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliam İddiaları*, s. 535.

²⁴ A. g. e, s. 539.

²⁵ BOA, YEE, 14-415-153-66, s. 27-28.

²⁶ BOA, YEE, 14-415-153-66, s. 27.

²⁷ N. Gülmez, "Tahkik Heyet Raporlarına Göre 1894 Sason İsyanı", s. 718.

İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Philip Currie nihai raporun bir an evvel bitmesi için konsolos Shipley'e adeta baskı uygulamıştır. Shipley ise büyükelçiye cevaben heyet üyeleri arasında çok büyük görüş ayrılıkları olmamasına rağmen yapılan oturumların geç saatlere kadar sürmesi sebebiyle raporun gecikebileceğini söylemiştir. İfadelerin alınması ve heyetin olayların yaşandığı köylere ziyaretlerinin 31 Mayıs 1895'e kadar devam ettiği kayıtlara geçmiştir.²⁸

Sason İsyanı sonrası yaşananları kullanarak Osmanlı'yı baskı altına alma düşüncesinde olan İngiliz yönetimi, Shipley'den zaman içinde gelen bilgilerin kendilerini tatmin etmeyecek yönde olması nedeniyle hayal kırıklığına uğramıştır. Belki binlerce Ermeni cesedi ile karşılaşacaklarını umarak bölgeye gelen yabancı delegeler buldukları ve gördükleri karşısında çok şaşırılmışlardır. Hatta bu hayal kırıkları elçilikle yapılan yazışmalarına yansımış ve mayıs ayından sonra İngiliz Dış İlişkiler Bakanı Kimberley ve Currie arasındaki yazışmalarda heyetin çalışmalarını ne zaman bitireceği üzerine yoğunlaşmıştır.²⁹

1895 Haziran ayında ifadeler alınmaya devam etmiş şahitlik edenler iki gruba ayrılmıştır. Bunlar, Boyacıyan ve komiteciler ağırlıklı olmak üzere suçlananlar şüpheliler ve şahitlerdir. Elde edilen kanıtların azlığı ve şahitlerin aynı hikâyeyi söylemeleri Tahkik Heyeti'nin işini zorlaştırmıştır. Shipley 27 Temmuz günü, İngiliz Büyükelçi Currie'ye gönderdiği mektupta raporun bittiğini fakat raporun eklerini ve kopyalama işine devam ettirdiklerini bildirmiştir.³⁰ Aynı zamanda Shipley mektupta nihai raporun üstünde durulan konulardan bahsetmiştir. Bunlar; Murat lakaplı H. Boyacıyan'ın faaliyetleri, Kürtler ve Ermeniler arasında çatışmalar, Boyacıyan ve arkadaşlarının kışkırtmaları sonucu Ermenilerin Kürtlere saldırdığının kanıtlanması, olaylar çıkmadan önce askerlerin ve mahalli yetkililerin hareketsiz kalarak geç müdahalede bulunmasıdır.³¹

Tahkik Heyeti'nin raporu 28 Temmuz 1895 tarihinde tam anlamıyla bitmiştir. Raporun kronolojik olarak üstünde durduğu hususlar şu şekildedir: 1893-1894 yılları ağırlıklı olmak üzere Talori ve civarında yaşayan Ermeni ve Kürtlerin arası H. Boyacıyan Ermeni komiteciler tarafından bozulmuştur. Boyacıyan bölgedeki Ermenileri kışkırtarak çete kurmuş ve Kürtlere saldırılar yapmıştır. Kürtler Ermenileri önce uyarmış ve sonrada saldırmışlardır. Osmanlı hükümeti, olayların başlamasıyla bunu bir isyan hareketi olarak görmüş ve Kürtlerle beraber hareket etmiştir. Damadyan ve Boyacıyan gibi komite önderleri bölgedeki yönetim zafiyetinden yararlanarak hükümet memurlarına saldırılarda bulunmuşlar, vergi toplanmasına engellemişler ve barut ve kurşun imal ederek Kürtlere saldırılar düzenlemişlerdir. Yaylalarda Kürtler tarafından Ermenilere yapılan saldırılar Boyacıyan'ın çetesinin suçudur. Boyacıyan üzerinden bölgedeki

²⁸ M. Şaşmaz, *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliam İddiaları*, s. 542.

²⁹ A. g. e, s. 543.

³⁰ Bilal Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians* 1895, C. 4, no 59, s. 73.

³¹ M. Şaşmaz, *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliam İddiaları*, s. 551.

tüm Ermenilerin suçlanması yanlıştır. Eğer isyan hareketi hazırlıkları yapıldıysa hükümetin bunu neden engellemediği sorusu sorulmuştur. Raporun sonlarına doğru irdelenen hususlar ise, Kürtlerle Ermeniler arasındaki çatışmaları engellenmesinin geciktirildiği, Osmanlı askerlerine sığınan Ermenilerin özellikle kadınların ve çocukların askerler tarafından katledildiği iddiasının gerçeği yansıtmadığıdır. Boyacıyan'ın kışkırtmalarına kanan Ermenilerin yanlış yaptığı fakat olayların sorumlusunun çatışmalara geç müdahale eden sivil ve askerî yöneticiler olduğu, isyanda ölen Ermenilerin yaklaşık sayısının ise 277 olduğu raporda vurgulanan konulardandır.³²

3. Tahkik Heyeti Raporunun Sonuçları

Hazırlanan raporda bazı çelişkiler göze çarpmaktadır. Heyet soruşturma sırasında Ermeni ölümleri üzerine yoğunlaşırken Müslümanların öldürülmesi meselesine dair hiçbir araştırma yapmamış ve nihai raporunda Müslüman ölümlerinden hiç bahsedilmemiştir. Raporun kimi yerlerinde Ermeni halkın isyana katılmadığı, Boyacıyan'ın isyandan sorumlu olduğu belirtilmektedir. Aynı zamanda Ermenilerin fazla miktarda barut imal etmesi kendilerini savunma amaçlı olduğu ifade edilmeye çalışılmaktadır. Bazı tutarsızlıklarına rağmen Tahkik Heyeti'nin raporu tek bir şeyi açıklıkla kanıtlıyordu o da Ermeni sivil halkın Osmanlı askerleri tarafından öldürüldüğü iddiasının gerçeği yansıtmadığı hususudur.³³ Bir diğer yandan raporun yayınlanmasıyla beraber Sultan II. Abdülhamid'in İngiltere'ye karşı eli güçlenmiştir. II. Abdülhamid raporun hazırlanmasından sonra Meclis-i Vükela'ya gönderdiği bir yazıda Ermeni komitecilerin Müslümanlara katliamlar yaptığı yalanının komisyonun araştırmaları ile gün yüzüne çıkarıldığını ve yabancı devletlerin Ermenilere yönelik isteklerinin kabul edilemeyeceğini söylemiştir.³⁴

Rus Dışişleri Bakanlığı görevlisi olarak altı yıldan fazla Van ve Erzurum vilayetlerinde Rusya'nın Baş Konsolosluğunu yapmış Tuğgeneral Mayewski'ye göre; Sason/Talori olayları, adeta bütün Avrupa'yı Osmanlı aleyhine harekete geçirmiş ve Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmanın bahanesini oluşturmuştur. Tahkik Heyeti, bunun sonucunda ortaya çıkmış bir soruşturma heyetidir. Araştırma ve soruşturmanın tüm merhaleleri yabancı ve Osmanlı delegelerinin huzurunda yapılmıştır. Bu durum, yabancı devlet delegelerinin eline birçok koz fırsatı vermiştir. Osmanlı temsilcileri doğal olarak Osmanlı tarafını tuttukları için kamuoyunda milli onurun zedelenmesini istememişlerdir. Buna bağlı olarak Tahkik Heyeti'nin sonuç raporlarında tam anlamıyla bir uyumdan söz etmek mümkün olmamıştır. Bir sayfadaki bilgiler diğer sayfalarda yalanlanmaktadır.

³²T. Niyazi Karaca, *William Ewart Gladstone ve Ermeni Sorunu*, s. 296-297.

³³T. Niyazi Karaca, "İngiliz Liberal Parti'nin 1894 Sason Ajitasyonu ve Sir Ashmead Bartlett'in Tepkisi", s. 537.

³⁴ A. g. m, s. 537.

Tüm bunlara rağmen Osmanlı Devleti kendi kendilerini Avrupa devletlerinin diploması baskılarına maruz kalır bir şekilde bulmuştur. Osmanlı delegeleri kendilerini Sason isyanının bastırılması açısından tamamen haklı gördüklerinden savunmayı bile kendilerine ağır görmüşlerdir. Heyet açısından suç olarak görülebilecek en ağır itham ise en fazla, askerlerin olayları bastırma da ve isyancıların takibinde biraz şiddetli davranmalarıdır. Tahkik Heyeti, isyanın bastırılmasıyla görevli Osmanlı subaylarını ve askerlerini katliamla suçlayacak kanıtlar silsilesi bulamamış hatta raporun son sayfalarında Osmanlı hükümetini övmüştür.³⁵

4. Sason İsyanı'nın Dış Basın Yansımaları

İsyanın başlangıcından itibaren olaya ilgi duyan Avrupa basını özellikle de İngiliz basını, kulaktan dolma bilgileri Reuters ajansı vasıtasıyla İngiliz gazetelerine yansıtmıştır.

Aberdeen Free Press gazetesinin 6 Aralık 1894 tarihli haberine göre, 6000 bin Ermeni öldürülmüş ve 25 Ermeni köyü yakılmıştır. Reuters ajansı ise bu bilgileri Sason bölgesine gitmektense İstanbul'dan bir Ermeni tarafından yazılan mektuptan almıştır. Bu mektupta belirtilen ifadeler şunlardır; Muş mahallesinde 25 Ermeni köyünün sakinlerinin Hamidiye Süvarileri tarafından acımasızca katledildiği ve evlerinin yakıldığı, kurbanların sayısının 6000 olduğu, köy sakinlerinin Müslümanlığı benimsemeye zorlandığı gibi inandırıcı olmaktan uzak bilgiler yer alıyordu. Haberde Türk süvarileri ve Kürtler suçlu olarak belirtilmiş öyle ki askerler ve civardaki Kürtler yaşayan hamile kadınları kesip açtıkları ve doğmamış bebekleri mızraklarını onlara saplayarak muzaffer bir şekilde sokaklarda yürüdüklerinden bahsedilmiştir. Ermeni yazar, İngiliz Hükümetine ve milletine, durumu son derece içler acısı durumda olan Ermenilerin yardımına başvurmaları çağrısında bulunmuştur.³⁶ Sason İsyanın patlak vermesi ve ilk 6 altı aylık süreçte bu tür bilgilerin ajanslar üzerinden Avrupa basınına yansıdığı görülmektedir. Haberlerin geldiği kaynakların olayların yakınında dahi olmadan İstanbul merkezli çoğu Ermenilerin üzerinden yayılmıştır. Bu durum ancak oluşturulan Tahkik Heyeti'nin bölgeye gitmesiyle oradan alınan daha sağlıklı bilgiler sayesinde gözle görülür şekilde değişmiştir.

London Evening Standard 25 Eylül 1894 Reuters Ajansı aracılığıyla Tiflis'ten aldıkları habere göre, Tiflis'te yayınlanan Ardsagank adlı bir Ermeni gazetesi, Türkiye'deki Ermenilerin mevcut durumuna dair olumsuz bir tablo çizmiştir. Gazete, kasaba ve köyler arasındaki iletişimin koptuğunu, mektupların ele geçirilip açıldığını ve seyahat masraflarındaki muazzam artış nedeniyle

³⁵Rus General Mayewski, *Doğu Anadolu Raporu Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki*, (Haz: Hamit Pehlivanlı), Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, Van, 1997, s. 219.

³⁶ Aberdeen Free Press, 6 December, 1894, s. 2.

ticaretin durma seviyesinde olduğu Sason yaylasındaki vergi tahsildarlarının yaşadığı zorluklar nedeniyle, o bölgedeki Hristiyan ahalinin üzerine atlı Kürtler ve silahlı düzenli birlikler gönderildiğinden bahsedilmiştir.³⁷

Dundee Evening Telegraph, 19 Kasım 1894 tarihinde “Ermenistan’da Yapıldığı İddia Edilen Zulümler” başlıklı haberinde:

“Times’ın Viyana muhabirinin İzmir’den olayın ayrıntılarını içeren bir mektup aldığı ve bu mektupta şunların yer aldığı bildirilmiştir: Sason ilçesinde iki kez kesilen vergileri toplamaya çalışan Türk süvarilerine Ermenilerin direndiği, Vâli Müşir Paşa’ya Ermenilerin herhangi bir araştırma yapmadan ayaklandığı bildirmesiyle Paşa’nın müfrezesiyle harekete geçtiği, müfrezenin bölgedeki yedi köye saldırıp, yaş ve cinsiyet ayrımı yapmaksızın 2000’den fazla kişiyi katlettiği bildirilmiştir.”³⁸

Sheffield Independent 7 Ocak 1895 tarihli ve “Ermenistan’da Daha Fazla Zulüm” başlıklı haberinde, Reuters ajansı aracılığıyla Ermeni kaynaklarından Minas Tcheraz isimli bir Ermeni’den alınan bilgiler yer almıştır. Buna göre 4. kolordu komutanı Zeki Paşa padişah II. Abdülhamit tarafından ödüllendirilmiştir. Ermeni köylerinde Kürtler tarafından yapılan çok sayıda suikast rapor edilmiştir. Kürt askerlerinin saldırısına uğrayan birçok çocuğun kaçırıldığı, çocuklar ve hamile kadınlar kılıçtan geçirildiği ve atların nalları altında çiğnendiği gibi asılsız iddialar dile getirilmiştir. Minas’ın dediklerine göre Sason’un 11 köyünde kılıç veya süngü ile katledilen Ermeni yaşlı erkek, kadın ve çocukların sayısı 750’yi bulmuştur. Andok dağında 19 gün süren direniş sonucunda Ermeniler teslim olmuştur. Son bölümde ise Zeki Paşa’nın kendilerine genel af sözü veren açıklamasına rağmen teslim olanların öldürüldüğü iddiası Sheffield Independent’in haberinde yer almıştır.³⁹

Sason İsyanı’nın İngiliz gazetelerine farklı yansımaları da olmuştur. Örnek olarak Evening Mail gazetesinin 26 Kasım 1894 “Ermenistan” başlıklı haberinde isyandan şu şekilde bahsedilmiştir:

“Ermenistan⁴⁰’da daha geçen yıl barikatların kurulduğu ve bunun ayaklanma işareti olduğu ancak Sason’da zamanında önlem alınarak isyan bastırılmıştır. Bu yılın baharında, Ermeni Komitesi’nin bir üyesi ülkenin o kısmına doğru planlarını gerçekleştirmek için yola çıktı ve olayları körüklemek için bir ajitasyona başladı. Kürtleri kızdırtmak ve Türkler tarafından barbarca öldürüldüklerine inandırmak için iki kişiyi askerler tarafından öldürülmüş gibi gösterilmek üzere infaz ettiler. Çeşitli Kürt aşiretleri arasında uzun süredir devam eden farklılıklar vardı ve bunların bazıları Türk yetkililere direnme eğilimi gösterdi. Hem eski hem de yeni model silahlarla

³⁷ London Evening Standard, 25 September, 1894.

³⁸ Dundee Evening Telegraph, 19 November, 1894.

³⁹ Sheffield Independent, 7 January, 1895, s. 5.

⁴⁰Dönemin İngiliz gazetelerinde Sason bölgesinde yaşanan hadiseler anlatılırken haber başlıkları genelde Sason’u; “The Turkish Armenian” veya “Armenia” olarak zikretmişlerdir.

donanmış güçlü Kürt ve Ermeni çeteleri, Haziran ve Temmuz aylarında kargaşa çıkardı. Dördüncü Kolordu'ya bağlı birlikler, birkaç piyade muharebesi ve iki süvari bölüğünden oluşan, kısa bir çarpışmadan sonra isyanı bastırdı. İsyanıncılar komşu dağlık bölgelere kaçtılar ve takibi önlemek için köylerini ateşe verdiler. Birlikler sadece silahlı direniş karşısında güç kullandılar, silahsız olanlara iyi davranıldı. Suçlular adliyeye sevk edildi. Kolordu komutanı, iddia edilen gaddarlık olasılığını ortadan kaldırmak için birliklerin davranışlarını dikkatle izledi. Olayların detayları ancak Sultan tarafından atanan komisyon raporunu gönderdiğinde ortaya çıkabilir.”⁴¹

Evening Mail gazetesinin haber kaynağı Viyana’da yayınlanan Neue Freie Presse isimli Almanca olarak çıkan gazetedir. 1894 yılının Eylül, Ekim, Kasım ve Aralık aylarında Sason isyanı ile ilgili çıkan haberlerin ekseriyeti Reuters ve Times üzerinden İngiliz gazetelerine yayılmış ve benzer söylemler üzerinde durmuşlardır. Evening mail gazetesinin haberi aldığı Avusturya gazetesi ise olaya onlardan çok daha farklı olarak aktarmıştır.

İngiliz Basının olaya ilgisi isyanın çıkmasının hemen akabinde başlamıştır. Öyle ki 1894-1899 yılları arasında yayınlanmış olan The Womans Signal gazetesinin editörden notlar kısmında Sason İsyanını anlatılmıştır. Gazetenin 13 Aralık 1894 tarihinde yayınlanan haftalık sayısında isyandan şu şekilde bahsedilmiştir:

“Sason bölgesindeki Ermeni köylüler, Kürt akıncularından ve Osmanlı memurlarının haraçlarından korundukları yerel Kürt Beylerinin pratikte köleleridir. Karşılığında, koruyucularına tabil ve emek olarak ödeme yapıyorlar, doğal olarak Osmanlı yetkililerine zorunlu vergi ödemeye karşı çıkıyorlardı. Bu vergileri ödemeyi reddetmeleri üzerine, ödemeyi zorunlu kılmak için Osmanlı birlikleri gönderildi. Bu birlikler Kürtler ve Ermeniler tarafından püskürtüldüğünde, Türk hükümeti Ermeniler arasında bir süredir devam eden gızlı siyasi ajitasyonun sonunda ciddi bir isyan ürettiğine inanmış oldular. Kargaşayı bastırmak için Sason'a ilerleme emri verildi ve komutan Ermenilere karşı uyar dünyanın öfkelerini uyandırması gereken bir barbarlıkla hareket etti.”⁴²

Haberin devamında isyan hakkındaki bilgilerin İngiliz Büyükelçisi tarafından Sultan’a ulaştırıldığı ve bunun üzerine bir araştırma komisyonu kurulmasına karar verildiğinden ayrıca II. Abdülhamit’in Amerikalı Bakan’a bir Amerikalı’nın heyete eşlik etmesini istemesi ve bu kişinin Amerika’nın Sivas konsolosu Miles Jewett olması gerektiği konusunda görüş bildirdiğinden bahsedilmiştir. The Womans Signal’in editörü son bir değerlendirme yaparak, araştırma komisyonunun oluşumundaki inisiyatifin Berlin Antlaşmasına binaen Büyük Britanya’nın elinde olduğu yorumunda bulunmuştur.⁴³

⁴¹ Evening Mail, 26 November, 1894.

⁴² The Womans Signal, 13 December, 1894, s. 378.

⁴³ A. g. e. , s. 378.

Ocak 1895 tarihinden itibaren haberlerin ekseriyeti Tahkik Heyeti'nin kurulması, bölgeye gitmesi ve soruşturmaya başlamasına odaklanmıştır. The London Evening Standard gazetesinin 21 Ocak 1895 tarihli “Ermeni Sorunu” başlıklı haberinde komisyonun kurulmasıyla ilgili bilgiler şöyle anlatılmıştır:

“Ermeni soruşturma komisyonu ile ilgili olarak İstanbul'dan şu istibbarat alındı, Anadolu'da kışın şiddeti kendini göstermiş her yer karla kaplanmış buna rağmen soruşturma komisyonu görevini yerine getirmek için cesaretle davranmıştır. 12 Ocak'ta beş günlük bir ara sonrası komisyonun Türk üyeleri ve üç Avrupalı delege, Bay Shipley (İngiltere), M. Vilbert (Fransa) ve M. Prejevalsky (Rusya) Muş'a doğru yola çıktılar. 17 veya 18 Ocak'ta varmayı umdukları yere son derece zor coğrafi şartlar nedeniyle daha geç varmışlardır. Muş'a vardıklarında onları zorlu bir iş beklemekteydi, çünkü Muş bile olay yerine 11 mil mesafeydi. Komisyon burada görgü tanıklarını dinlemeye başlamıştır.”⁴⁴

Tahkik Heyeti'nin göreve başlamasıyla beraber heyetin ilk isteklerinden biri Bitlis Valisi Tahsin Bey'in görevden alınmasıdır. Avrupa basını bu gelişmeyi de yakından takip etmiş ve Bitlis Valisi'nin değişme sürecini gazetelerine yansıtılmışlardır. Sheffield Evening Telegraph'ın 29 Ocak 1895 tarihli haberinde komisyonun göreve başlaması ve Tahkik Heyeti'nin yabancı delegelerinin Tahsin Paşa'nı istifasını istemesinden bahsedilmiştir.⁴⁵ Yine 29 Ocak 1895 Dublin Daily Express'in “Ermeni Sorunu” başlıklı haberinde Tahsin Paşa'nın istifası yanında bölgeye gitmek isteyen yabancı muhabirlere izin verildiği şeklinde raporun Türk Hükümeti tarafından yalanlandığından söz edilmiştir.⁴⁶

Komisyonun faaliyetlerine başlamasından sonra özellikle yabancı muhabirlerin bölgeye girme teşebbüsleri artmıştır. Bu teşebbüslerin Reuters aracılığıyla basına yayıldığı görülmüştür.⁴⁷ South Wales Daily News'in 4 Şubat 1895 tarihli ve “Basın Muhabirlerine Boykot” başlıklı haberi buna örnek olarak verilebilir:

“25 Ocak'ta Osmanlı resmi makamlarınca duyurulmasına rağmen yabancı gazete muhabirlerinin Küçük Asya'da seyahat etmeleri ancak Osmanlı Hükümetinin yalnızca belirli İngiliz muhabirler için refakatçi sağlamayı reddettiğini, Babiali basın temsilcilerinin o bölgede seyahat etmesine veya Sason kasabasını ziyaret etmesine izin vermeyi kesinlikle reddettiği bildirilmiştir. Erzurum'a gitmek isteyen biri gazeteci iki İngiliz, Trabzon'daki Türk yetkililer tarafından engellenmiş aynı şekilde Halep'te durdurulan bir İngiliz gazeteci daha geriye dönmüştür. Muhabirler böyle bir koruma olmadan seyahat etmeye hazır olduklarından, refakatçi verilmesi sorunu ikinci öne sahiptir. İngiliz Büyükelçisi Sör Philp Currie dün Babiali'ye, muhabirlerin Küçük Asya'da seyahat hakkı meselesine girmekten kaçınarak, Osmanlı Hükümeti'nin bu konudaki kararını İngiliz Büyükelçiliğine yazılı olarak iletmesini talep eden bir nota

⁴⁴ The London Evening Standard, 21 January, 1895, s. 3.

⁴⁵ Sheffield Evening Telegraph, 29 January, 1895.

⁴⁶ Dublin Daily Express, 29 January, 1895, s. 6.

⁴⁷ Western Morning News, 4 February 1895, s. 8.

sunmuştur. Abdullab Paşa'nın Sason soruşturma komisyonunuzdaki hareketine ilişkin yaptığı açıklamanın ve subayın tavrındaki açık sözlülük ve sadakatın Padişahı o kadar olumlu etkilediği ve Majestelerinin onu askeri hane reis yardımcılığına atadığı belirtilmiştir.”⁴⁸

Tahkik Heyeti'nin çalışmalarına başladığı sıralarda, İngiltere'de faaliyet gösteren Anglo-Ermeni Cemiyetinin propaganda çalışmalarına hız verdiği İngiliz basınından anlaşılmaktadır. Illustrated London News'in 9 Şubat 1895 tarihli dış basın haberine göre bu cemiyet 4 Şubat 1895 gününde Ermeni sorununu tartışmak üzere Westminster Palace Otel'de bir konferans düzenlemiştir. Başkanlığını milletvekili F. S. Stevenson'ın yaptığı bu konferansta, milletvekilleri J. E. Ellis, Schwann, Canon Mac Coll, Percy Knight ve iki Ermeni Profesör Thoumain ve Hagopian katılmıştır. Aynı zamanda Büyük Britanya Kraliçesi ve Lord Rosebery'nin Lordlar Kamarası'nda yaptığı konuşmada, II. Abdülhamit'in İngiltere, Rusya ve Fransa Konsolosluk delegelerinin eşlik edeceği resmi bir soruşturma komisyonu atadığı ve komisyonun görevine başladığı bildirilmiştir.⁴⁹

Heyetin ilk ifadeleri almaya başlamasıyla yaklaşık 6-7 aydır gazetelere yansıyan yüksek ölüm sayıları yerini rakamlardan ziyade soruşturmalardaki şahitlerin ifadelerine bırakmıştır. London Evening Standard gazetesinin 25 Şubat 1895 tarihli “Ermeni Soruşturması” başlıklı haberinde şimdiye kadar beş Hıristiyan'ın Muş'taki komisyon huzurunda ifade verdiği ve şahitlerin sırayla ifadelerinin alındığı, İstanbul muhabirinden gelen bilgilere göre ise ifadelerin biraz çelişkili olduğu aktarılmıştır. London Evening Standard muhabirine göre komisyonun raporunun sonuca erdirilmesi Haziran'ı hatta Temmuz ayını bulacaktır.⁵⁰

İngiliz basınında dikkat çeken bir diğer durumda, Sason/Talori olaylarına sebep olan H. Boyacıyan ve Hınçak Ermeni Komitesi üyelerinin faaliyetlerinin gazetelere yansımış olmasıdır. İrlanda'da yayınlanan The Drogheda Conservative 20 Nisan 1895 tarihli “Ermenistan'ın Durumu ve Devrim Liderlerinin Planı” başlıklı haberinde komite üyelerinin planlarından bahsetmiştir. Haberin içeriği şu şekildedir; Reuters Ajansı, Ermeni sorununun tüm yönleriyle araştırılmasıyla görevlendirilmiş ve birkaç aydır bu amaçla Küçük Asya⁵¹'da seyahat etmiş özel bir muhabirden dikkate değer bilgiler almış ve bu bilgileri ihtiyatla açıklamaya çalışmıştır. Muhabirden alınmış bilgilere göre, Sason olayını inceleyen araştırma komisyonundan gelen bilgilerin çok önemli görülmemesi bile endişe vericidir. Muhabir güvenilir bilgiler elde etmek için Rusya ve İran'dan hatta Hazar Denizi'ne kadar Ermeni kolonilerini ziyaret etmiş ve Sason olayı sonrası Ermeni

⁴⁸ South Wales Daily News, 4 February 1895, s. 5.

⁴⁹ Illustrated London News, 9 February, 1895, s. 167.

⁵⁰ London Evening Standard, 25 February, 1895.

⁵¹ Küçük Asya “Asia Minor” tabiri bilhassa Avrupa basınında Anadolu için sıklıkla kullanılan bir tanımlamadır.

komitecilerin planlarının çok acı sonuçlar doğuracağı tespitinde bulunmuştur. Ona göre:

“Ermeniler özgürlük ya da imba anlamına gelecek bir eylemde bulunacaklardır. Mubahir komitecilerin planlarını ayrıntılı olarak söylemesine izin verilmediğini ancak yapılacak olan eylemlerin ana fikrinin Osmanlı İmparatorluğunda genel bir Ermeni ayaklanması çıkarmak olduğunu bildirmiştir. Mubahirin aktardıklarına göre bu ayaklanmanın tarihi belli değildir. Genel bir ayaklanmanın çıkmasının zor olduğu komite liderlerince konuşulduğu hatta doğu bölgelerinde yaşayan Ermenilerin endişelerinin giderilmesi için onlara isyanın liderliğini İstanbul’daki Ermenilerin üstleneceği garantisiz verilmeye çalışılmıştır. Mubahirin son olarak aktardıklarına göre ise komitenin liderleri II. Abdülhamid’in sarayına yapılacak ani bir saldırıyla⁵² onun devrilmesi ve daha sonraki süreçte bunun ülke genelinde çıkacak ayaklanmanın ateşleyicisi olacağı fikrini beyan etmişlerdir.”⁵³

Sason Tahkik Heyeti’nde yer alan yabancı delegeler yapılan oturum sonuçlarını kendi büyükelçilerine rapor şeklinde göndermişlerdir. Bu raporlardan çıkan bilgiler ise genelde kendi basınlarına yansımıştır. Soruşturmanın devam ettiği sıralarda ortaya çıkan bir diğer önemli husus 1878 Berlin Antlaşması’nda bulunan 61. Maddenin uygulanması meselesidir. Gloucester Journal 18 Mayıs 1895 tarihli “Önerilen Reformlar” başlıklı haberinde:

“İngiltere, Fransa ve Rusya’nın padişaha sunduğu Ermenistan reform planının bazı detaylarına İstanbul’dan alınan bir tebliğatla ulaşılmıştır. Bu tebliğatta, Ermenistan’daki yetkililerin üçte birinin Hristiyan olmasını önerilmiş bu atamaların hükümetin vetosuna tabi olacağını, reformların yürütülmesini üstlenmek üzere reformlar tamamlanuncaya kadar görevde kalacak ve atanması bu üç devletin onayına tabi olacak bir Yüksek Komiserin atanacağını belirtmiştir. Aynı zamanda Ermeni vilayetlerinin idaresini Müslüman ve Hristiyanlardan oluşan bir komisyonun yürütmesi, jandarma görevini ise hem Hristiyanlardan hem de Müslümanlardan oluşmasını ve Kürtlerin silahsızlandırılması istenmiştir.”⁵⁴

Reform isteğinin ilk etapta II. Abdülhamit tarafından reddedilmesi ve bu üç devletin istekleri, komisyon soruşturmaya devam etmesine rağmen Sason olayından daha ön plana çıkmıştır. Bunu Meath Herald and Cavan Advertiser gazetesinin 15 Haziran 1895 tarihli “Ermeni Sorunu” başlıklı haberinde görmekteyiz. Haberin içeriğine göre, Büyük Britanya, Fransa ve Rusya büyükelçileri tarafından hazırlanan ve 11 Mayıs 1895’te Osmanlı Sultanına sunulan ve anlaşıldığı kadarıyla Babıali’nin Büyükelçilere sunduğu cevapta, Ermeni reformları muhtırası ve projesi reddedilmiştir. Babıali’ye sunulan muhtıranın önemli konuları şunlardı; vilayet sayısında azalma, valilerin seçimi,

⁵² II. Abdülhamit’e suikast düzenlenmesi düşüncesi gerek Hınçak gerekse Taşnak gibi ayrılmış Ermeni komitelerinin planları arasında daima yer almıştır. Hatta 21 Temmuz 1905 tarihinde II. Abdülhamit’e bombalı bir suikast girişimi düzenlenmiştir.

⁵³ The Drogheda Conservative, 20 April, 1895, s. 5.

⁵⁴ Gloucester Journal, 18 May, 1895, s. 3.

tutuklu veya sürgündeki Ermeniler için af çıkarılması, hapisanelerin denetlenmesi, taşrada reformların uygulanması için bir “Yüksek Gözetim Komisyonu” atanması, İstanbul’da daimi bir denetim komitesi oluşturulması, Sason’da ve başka yerlerde Ermeni mağdurlarının uğradıkları kayıplar ve Ermenilere tanınan hak ve ayrıcalıkların korunması ve diğer bazı idare ile ilgili hususlar yer almıştır.⁵⁵ Reform konusunda başta İngiltere ve Fransa tarafından baskı yapılmış konu Sason isyanı meselesinden çok daha farklı yerlere gelmiştir. Lord Salisbury Anglo-Ermeni cemiyeti ile ilişkileri tıpkı Gladstone gibi sıkı tutmaya çalışmış ve İstanbul Büyükelçi Philip Curie vasıtasıyla bölgeye bin sterlinlik yardım gönderilmesini kabul etmiştir.⁵⁶

Gladstone İngiliz kamuoyunu Osmanlı aleyhine çevirmesine rağmen sağduyulu bazı milletvekilleri hem komisyonun raporunun beklenmesi gerektiğini hem de Osmanlı yönetimini tamamıyla suçlamanın yanlış olduğu belirtmişlerdir. Bu parlamenterden biri de Sör Ashmead Bartlett’tir. O bu görüşlerini Gladstone ile mektuplaşarak dile getirmiştir. Bu görüşmeler The Times gazetesinin 7 Mayıs 1895 tarihli haberine yansımıştır. Buna göre Sör E. Ashmead Bartlett Gladstone’a bazı suçlamalarda bulunmuştur. Ashmead’ın mektupta üzerinde durduğu bazı konular şunlardır: Ashmead, Gladstone’un Ermeni sorunu hakkında uygunsuz bir kitap yazan F. D. Greene’nin kitabından alıntı yapmasını protesto etmiştir. Sason’da yaşanan olayların suçunu Türk Sultanına ve onun yetkilileri ve askerlerine yüklenmesinin doğru olmadığını Sultan’ın iddia edilen bu mezalimlerden sorumlu olduğuyula veya faileri gizlediği ile ilgili en küçük bir delil mevcut olmadığını ifade etmiştir. Hatta II Abdülhamit’in kendi isteği doğrultusunda bu suçları araştırmak için bir komisyon tayin ettiği ve bu komisyonlar birlikte hareket etmek üzere yabancı devletlere komisyon oluşturma davetinde bulunmuştur. Sultan ayrıca iyi bir yönetim göstermeyen Bitlis Valisi Tahsin Paşa’yı görevinden almıştır. Ashmead, II. Abdülhamit’in gerçek kanıtlarla suçu sabit görülenlerin cezasını vereceğini düşünmekle birlikte bu tür hareketleri doğrulayan gerçek ve tarafsız kanıtlar ise henüz yayınlanmadığını belirtmiştir. O kahraman Türk ordusunun ve onun subaylarının bu tür zalimce eylemler yapacaklarına inanmayı reddetmiştir. Sir Ashmead Gladstone’a bu katliam kampanyasının başlarında Zeki Paşa’ya atfedilen suçların tamamının reddedildiğini hatırlatmıştır. Ashmead’ın ifade ettiğine göre 1877 ve 1878’de Türkiye’ye karşı gerçekleşen Rus haçlı seferinde on binlerce Müslüman tarifi imkânsız acılar yaşamış, Bulgaristan ve Romanya’da kadın ve çocuklara katliam, zulüm ve insanlık dışı her türlü davranış yapılmıştır. Ashmead, Ermeni isyanı sırasında olaya müdahale etmiş olan Osmanlı askerleri arasında son Rus işgalinde babaları ve kardeşleri katledilmiş ve kız kardeşlerine Rus Hristiyan askerlerce işkence yapılmış göçmenler olabileceğini söylemiştir. Ashmead Gladstone’a son olarak, insanlık namına Müslüman Türkiye’yi yargılamadan suçlayan ve onları

⁵⁵ Meath Herald and Cavan Advertiser, 15 June, 1895.

⁵⁶ The Bolton Evening News, 1 August, 1895, s. 2.

güçlü Hıristiyan düşmanlarının önüne seren bu adaletsizliği ve ikiyüzlülüğü protesto ettiğini söylemiştir. Gladstone ise Ashmead'ın bu mektubuna cevaben kısa bir yanıt vermiş ve onu Ermeni meselesi konusunda haşın davrandığını ve olaya güvenilir bilgilerle aynı taraftan bakmaya çaba gösterdiğini ifade etmiştir. Sir Ashmead, Gladstone'a son mektubunda ise sahil kanıtlar ortaya konulmadan ve bilhassa araştırma komisyonu suçlularla ilgili raporunu yayınlamadan Osmanlı Devleti ile ordusunun tümünden ve haksız bir şekilde suçlanmasının altında Gladstone yazmasının protesto ettiğini belirtmiştir.⁵⁷

Sason Tahkik Heyeti'nin raporu sonrası Avrupa kamuoyunun Osmanlı Devleti aleyhine suçlamalarının dozu düşmüştür. İngiliz basını ve Gladstone'nun aksine Sör Ashmead gibi objektif davranan kişiler katliam suçlamalarıyla ilgili kanıtların yetersiz olduğunu vurgulamışlardır. Bu kişilerden biri olan Rus General Mayewski, komisyonun araştırmayı bitirmesi sonrası İngiliz, Fransız ve Rus hükümetlerinin öncelikle Sason isyanının faillerinin sorgulanması ve olayların çıktığı yerde ıslahat başlatılmasını Osmanlı yönetimine tavsiye ettiğini ifade etmiştir. Mayewski'ye göre Avrupa basınında yer alan bölgedeki Ermenilerin tamamen yok edilmesinin planlanmış olması aslı olmayan bir düşüncedir. Çünkü Sason için isyan öncesi veya sonrası değişen bir durum olmamış çatışan iki grup Kürtler ve Ermeniler hayatlarına eskisi gibi devam etmişlerdir.⁵⁸

1894 Kasımına kadar Muş'ta kalmış olan Portekizli seyyah Senyör Ximenes isyana tarafsız bir gözle bakmıştır. Onun aktardıkları İngiliz kamuoyuna da yansımıştır. İngiliz Muhafazakâr parti milletvekillerinin parlamentoda yaptıkları toplantıda da, Amiral Sir John Commerell ve Portekizli⁵⁹ gezgin ve coğrafyacı Senor Ximenes'in Ermenistan'daki iddia edilen vahşeti kınadıklarına dair metin okunmuş ve bu toplantıya mevcut üyeler arasından Sir Richard Temple, Disraeli, Bay T. Albay Waring ve Lord Lamington katılmıştır. Ximenes'in bölgeden yaptığı gözlemler ışığında isyanın gelişimi şu şekilde olmuştur; 3.000 silahlı Ermeni'den oluşan isyancı bir grup 1.200 kişilik Türk düzenli askeri birliğiyle karşılaşmış ve bunun sonucunda 300 Ermeni öldürülmüştür, ancak ölenlerin hepsi erkektir ve aralarında tek bir kadın çocuk yoktur. Amiral Commerell, son zamanlarda İstanbul ve Anadolu'da yapılan araştırmalardan Senor Ximenes'in hikâyesini doğrulamıştır.⁶⁰ Ximenes'in görüşleri İngiliz basınında tartışmalara yol açmış onu destekleyenler olduğu gibi eleştiri yöneltenlerde olmuştur.⁶¹

⁵⁷ The Times, 7 May, 1895.

⁵⁸ Davut Kılıç, Rus "General Mayewski'nin Raporuna Göre Van-Bitlis Vilayetlerinde Ermenilerin Sosyal-Dini Yapısı ve Ermeni Meselesinin Gelişimi", *Turkish Studies*, Volume 9/1, 2014, s. 264.

⁵⁹ Seyyah Ximenes bazı İngiliz gazetelerinde Portekizli bazısında ise İspanyol olarak geçmektedir. Osmanlı arşiv belgelerinde ekseriyetle İspanyol olarak kaydedilmiştir.

⁶⁰ Sheffield Evening Telegraph, 9 April, 1895, s. 8.

⁶¹ St James's Gazette, 11 January, 1895, s. 4.

Sason İsyanı sırasında İngiliz kamuoyunda Anglo-Ermeni cemiyeti ile polemik yaşamış olanlardan biri de Amiral Sir John Commerell'dir. Commerell seyyah Ximenes'in de dahil olduğu gibi Osmanlı'dan olaylarla ilgili bilgiler ve tanık ifadelerine dayanarak Osmanlı hükümetinin topyekun suçlanmasının doğru olmadığını savunmuştur. 14 Mayıs'ta Anglo-Ermeni cemiyeti Osmanlı aleyhine bir eylem yapmış ve basın açıklamasında bulunmuştur. Bu basın açıklamasına karşı İngiltere'deki İslam Cemiyeti bir protesto metni hazırlamış ve Amiral J. Commerell gibi olaya tarafsız bakanların konuşmaları bu metnin içinde yer almıştır. 16 Mayıs 1895 tarihinde Morning Post gazetesine yansıyan bu açıklamanın içeriği şu şekildedir:

"Dün gece Westminster Belediye Binası'nda, Ermeni ajitatörlerin İngiliz halkının zihnini İslam'a ve Babü'lî'ye karşı önyargıya sokmaya yönelik baylaş, haksız ve akalsızca girişimlerini protesto etmek amacıyla cemiyet başkanı M. Nasiruddin Hossain sandalyeyi işgal etti. Protestoya yaklaşık 200 kişi katıldı ve bunların çoğu Müslümandı içlerinde birçok hanım da vardı. İslam cemiyeti başkanı adil yargılanmadan hiç kimseyi mahkûm etmemelerinin her zaman İngilizlerin övünç kaynağı olduğunu söyledi. İngiltere, Türkiye hakkında dolaşan menfur hikâyelere inanarak, Ermenistan'ı ilhak etmeye ve Türkiye'yi mümkün olan her şekilde zayıflatmaya bir bahane bulmaya çok hevesli olan Rusya'nın eline koz veriyordu. M. Nasiruddin, parti politikacılarının Türk askerlerini acımasız barbarlıklarla suçlamalarını ve uluslararası soruşturmanın sonucu beklemeden Türkiye'yi kınamasını istedi. M. Nasiruddin, Türkiye'ye yönelik suçlamaların doğru olduğuna karar vermeden önce komisyonun raporunun beklenmesi gerektiğini vurguladı. Başkan Osmanlı askerlerine karşı iddia edilen suçların gerçek olduğu kanıtlanırsa, padişahın failleri cezalandırmaya herkes kadar hazır olacağına inanıyordu. Aynı zamanda M. Nasiruddin, Türklere haksızlık ve adaletle davranılmalı ve eğer yanlıyorsalardı onlarla müttefik ve dost diliyle konuşulmalı, Türklere'in İngilizler'in tavsiyelerini memnuniyetle izleyeceklerine inanıyordu. Amiral Sir Commerell müteakip konuşmacılar arasındaydı. Amirale göre; gaddarlık ve insanlık dışılık gibi toplu suçlamalarla padişaha ve Türk Ordusu'na yöneltilen küstah tacizleri protesto eden kararlar da, doğruluğuna dair herhangi bir sahib delil olmaksızın kabul görmedi. Komisyon raporu, Müslümanlara karşı sadece kulaktan kulağa isnat edilen gaddarca suçların pervasızca doğru kabul edildiği büyük adaletsizliğe karşı bir delil oldu."⁶²

Amiral Sir Commerell ve bazı İngiliz Muhafazakâr Parti milletvekilleri Anglo-Ermeni Cemiyeti'nin Sason İsyanı hakkındaki bu tip protestolarına ve İngiliz kamuoyunun tek yönlü haberlerine karşı konuya Osmanlı Devleti açısından değerlendirmiştir.

⁶² The Morning Post, 16 May, 1895, s. 2.

Sonuç

Hınçak Komitesi, nümayiş çıkarılacak yerleri belilerken bölgenin coğrafi olarak ulaşılması zor ve dağlık olmasına dikkat etmiştir. Onların düşüncesine göre böyle tip yerler dışarıdan gelecek Osmanlı taburlarının çıkarılacak olaylara müdahale etmesini zorlaştırmıştır. Bu sebeple Sason/Talori bölgesi adeta biçilmiş kaftandır. Sason'un Bitlis ve Muş'a mesafesi zorlu kış şartları da hesaba katılırsa ulaşılması oldukça güç bir yer olmasına neden olmuştur.

Sason İsyanı'nın kışkırtıcılarından H. Boyacıyan ve taifesi bölgenin coğrafi yapısına ek olarak Sason'un demografik yapısını da kullanmışlardır. Zira bu bölgede Ermenilerin yanı sıra Kürt aşiretleri de yoğun olarak yaşamaktaydı. Özellikle yaylaların paylaşılması ve hayvanların otlatma alanları üzerinden bir gerginlik çıkması olağan dışı değildi. Beklenildiği gibi de oldu. Boyacıyan 1893 yılında Sason'a gelerek isyanı planlamış ve gerekli hazırlıkları yaparak bölgedeki Ermeni/Kürt ihtilafına neden olmuştur. Kürtlerle Ermeniler arasında çıkan çatışmalarda Osmanlı askerleri müdahale etmiş ve isyanın elebaşları olan Boyacıyan ve ekibini Andok Dağında mağlup ederek teslim olmalarını sağlamışlardır.

Sason İsyanı'nın iki merhaleye ayırırsak yanlış olmayacaktır. Birinci merhale isyanının çıkması ve gelişen olaylar, ikinci merhale ise isyan sonrası olayın beklendiğinden çok daha fazla bilhassa Avrupa kamuoyunda ses getirmesidir. Avrupa kamuoyunun bu şekilde etkilenmesinin birinci sebebi İngiliz Başbakanı W. Gladstone'un tıpkı Bulgar İsyanı sırasında yaptığı ajitasyon gibi bu mevzuda da aynısını yaparak İngiliz basını vasıtasıyla Osmanlı aleyhine faaliyetlerde bulunmasıdır.

İngiliz basını isyanın başından itibaren Ermenilerden ve bölgede dahi olmayan muhabirlerden aldıkları sahipsiz olmayan bilgileri gazetelerine yansıtmışlardır. Katledilen Ermenilerin sayılarını ilk etapta 6000'lere kadar çıkararak İngiliz basını, bölgeye bir araştırma komisyonu gönderilmesiyle beraber öldürülen insan sayısı vermekten kaçınmışlardır. Hatta Tahkik Heyeti raporunu yazdıktan sonra konuyla ilgili haberler neredeyse kesilmiştir. Heyetin öldürülen Ermenilerin sayısını 277 olarak açıklaması Daily News gibi gazeteler için hayal kırıklığı olmuştur. Araştırma komisyonunun nihai raporunda öldürülen Müslümanlardan hiç bahsetmemesi Avrupa basınına da yansımış çok nadir olarak katledilen Müslümanlardan bahsedilmiştir.

Sonuç olarak Ermeni komitelerinin asıl planladıkları şey olan isyanlar vasıtasıyla büyük güçlerin dikkatini kendilerine çekme amacını "İngilizler etkileme" açısından başarmışlardır.

Ekler

Resim 1: *Morning Post, Thursday 16 May 1895*

**PROTEST AGAINST THE ARMENIAN
AGITATION.**

A meeting was held, under the auspices of the Anjuman-I-Islam (Society of Islam), at the Westminster Town Hall last night, in order to protest against "the mischievous, unjust, and ill-advised attempt of the Armenian agitators to prejudice the mind of the British public against Islam and the Sublime Porte." The President of the Society, Molvi Nasir Uddin Hossain, occupied the chair, and about 200 persons were present, a large proportion of whom were Mohammedans, the audience also including a number of ladies.—The Chairman, in opening the proceedings, said it had always been the proud boast of Englishmen that they condemned no man without a fair hearing. In believing the vile stories that had been circulated about Turkey, England was playing into the hand of Russia, who was only too anxious to have an excuse to annex Armenia, and weaken Turkey in every way possible. He asked the meeting to join in protesting against the unrighteous haste of Party politicians in accusing the Turkish soldiers of atrocious barbarities, and not to condemn Turkey before the result of the international inquiry was known.—Mr. M. A. Ghain moved a resolution that the meeting, "representing the opinion of all Mohammedans—of whom over 50,000,000 were Her Majesty's loyal subjects in India—protested against the indiscriminate and violent abuse of the Mohammedan religion and Mohammedan humanity which marked the speeches at the Armenian meeting in St. James's Hall on May 7, and against the crusade that was now being preached in England against Islam."—Molvi M. Ibrahim seconded the resolution, which was supported by Sir E. Ashmead-Bartlett, who urged the necessity of waiting for the report of the Commission before deciding that the charges made against Turkey were true. He believed that if the crimes that were alleged against the Ottoman soldiers were proved to be true the Sultan would be as ready as anybody to punish the perpetrators. The Turks should be treated with fairness and justice, and if they were wrong they should be spoken to in the language of allies and friends, and he believed they would be glad to follow our advice; but he did not believe that they were so foolish as to follow the lead of Great Britain when they saw her led by the nose by those who were the hereditary enemies of England and the undying foes of Turkey.—Admiral Sir E. Commerell was among the subsequent speakers.—The resolution was carried, as also were resolutions protesting against the wholesale imputations of cruelty and inhumanity and the insolent abuse which had been levelled against the Sultan and the Turkish Army without any authentic evidence of their truth, and before the Commission had made its report, and against the gross injustice with which atrocious crimes charged against Mussulmans on mere hearsay had been recklessly assumed to be true.

KAYNAKÇA

A. Arşiv Belgeleri

BOA, HR. SYS, 2837/16.

BOA, YEE, 14-415-153-66, s.35.

BOA, HR. SYS, 2837/1.

BOA, YEE, 14-415-153-66, s. 27-28.

BOA, YEE, 14-415-153-66, s. 27.

B. Gazeteler

Aberdeen Free Press, 6 December, 1894, s. 2.

Dublin Daily Express, 29 January, 1895, s. 6.

Dundee Evening Telegraph, 19 November, 1894.

Evening Mail, 26 November, 1894.

Gloucester Journal, 18 May, 1895, s. 3.

London Evening Standard, 25 September, 1894.

London Evening Standard, 21 January, 1895, s. 3.

London Evening Standard, 25 February, 1895.

Meath Herald and Cavan Advertiser, 15 June, 1895.

Illustrated London News, 9 February, 1895, s. 167.

Sheffield Evening Telegraph, 29 January, 1895.

Sheffield Evening Telegraph, 9 April, 1895, s. 8.

Sheffield Independent, 7 January, 1895, s. 5.

St James's Gazette, 11 January, 1895, s. 4.

South Wales Daily News, 4 February 1895, s. 5.

The Bolton Evening News, 1 August, 1895, s. 2.

The Drogheda Conservative, 20 April, 1895, s. 5.

The Morning Post, 16 May, 1895, s. 2.

The Times, 7 May, 1895.

The Womans Signal, 13 December, 1894, s. 378.

Western Morning News, 4 February 1895, s. 8.

C. Telif Eserler

- ÇAKALOĞLU, Cengiz, Müşir Mehmet Zeki Paşa (1835-1929), (Basılmamış doktora tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Anabilim Dalı, Erzurum 1999, s.170.
- DOĞAN, Hamdi, Sason Ermeni İsyancıları, Doktora Tezi, Niğde 2000, s. 16.
- GÜLMEZ, Nurettin, "Tahkik Heyet Raporlarına Göre 1894 Sason İsyancı", *Belleten C. LXX, 46*, s. 697.
- GÜNAY, Nejla, "Rusya'nın Osmanlı ve İran Topraklarındaki Ermeniler ve Kürt Aşiretleriyle İlişkisi", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 56, Ankara 2017, s. 62.
- HOVANISSIAN, Richard G. , "The Armenian Question in the Ottoman Empire, 1876-1914", *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, Vol 2, New York 1997.
- KARACA, T. Niyazi, William Ewart Gladstone ve Ermeni Sorunu, Timaş, İstanbul 2018, s. 292.
- KARACA, T. Niyazi, "İngiliz Liberal Parti'nin 1894 Sason Ajitasyonu ve Sir Ashmead Bartlett'in Tepkisi", *II. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu*, I. Cilt, Erzurum, 6-8 Mayıs 2015, s. 534.
- KILIÇ, Davut, Rus "General Mayewski'nin Raporuna Göre Van-Bitlis Vilayetlerinde Ermenilerin Sosyal-Dini Yapısı ve Ermeni Meselesinin Gelişimi", *Turkish Studies*, Volume 9/1, 2014, s. 264.
- KILIÇ, Davut, *Osmanlı Ermenileri Arasında Dinî ve Siyasi Mücadeleler*, ATAM, Ankara 2012.
- NALBANDIAN, Louise, *The Armenian Revolutionary Movement, The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1963, s. 121.
- REYHAN, Cenk ve TAŞTEKİN, Serap "Emperyalizm Çağında Osmanlı İmparatorluğu'na Sermaye İhracı: Krom Maden İmtiyazları", *Memleket Siyaset Yönetimi*, c. 15, Sayı 34, Aralık 2020, s. 339.
- REYHAN, Cenk, "Türk-Alman İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı", *Belleten*, c. 69, Sayı 254, Ankara 2005, s. 226.
- RUS GENERAL MAYEWSKİ, Doğu Anadolu Raporu Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistikî, (Haz: Hamit Pehlivanlı), Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, Van 1997, s. 219.
- ŞAŞMAZ, Musa, *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliam İddiaları*, ATAM, Ankara 2013, s. 494.
- ŞİMŞİR, Bilal, *British Documents on Ottoman Armenians 1895*, C. 4, no 59, s. 73.
- TERNON, Yves, *Ermeni Tabusu*, çev. Emirhan Oğuz, İstanbul 1993, s. 110.
- URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1987, s. 473.
- YÜKSEL, Mevlüt, "Erzurum, Bitlis ve Mamûretülaziz Vilâyetlerindeki Ermeni İsyancıları (1890-1905)", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 43, 2012, s. 2.

SULTAN İBRAHİM DÖNEMİNDE SADARETİN İKİ FARKLI YÜZÜ: KEMANKEŞ KARA MUSTAFA PAŞA VE HEZARPÂRE AHMED PAŞA

Two Different Faces of Grand Viziership in the Period of Sultan Ibrahim: Kemankeş Kara Mustafa Pasha and Hezarpâre Ahmed Pasha

Volkan ÇERİBAŞ*

Özet

Osmanlı İmparatorluğu her uzun ömürlü devlet gibi çeşitli dönemlerde kurumsal ve yönetsel bağlamda değişimler yaşamıştır. Bu değişimlerden belki de en çarpıcısı 17.yüzyılın başında gerçekleşmiştir. Klasik Dönemde iktidarı tekelinde bulunduran padişah, 17. yüzyılda iktidarın sadece bir parçası hâline gelmiştir. Önceden iktidarın vekili konumunda olan sadrazamlar, bu dönemde iktidara ortak olabilmek için savaşmak zorundalardır. Padişaha hiç olmadığı kadar yakın olan saray efradı ise iktidarın sürpriz ortakları olarak yeni düzenin güçlü aktörleri olmuşlardır.

Çalışmamız Sultan İbrahim döneminin sadrazamları olan Kemankeş Kara Mustafa Paşa ve Hezarpâre Ahmed Paşa'nın iktidar anlayışlarına ve iktidarları için verdikleri/vermedikleri mücadelelere odaklanmıştır. Sultan İbrahim ruhi bunalımlarının esiri durumundadır. İktidarını adeta saray halkı arasında pay etmiştir. Vekil-i mutlak olan veziriazamın böyle bir ortamda nasıl davrandığı devlet için hayati önem taşımaktadır. Aslında önünde sadece iki seçenek vardır; tam anlamıyla iktidara sahip olmak için mücadele etmek ya da iktidarda kalabilmek için diğer güç odaklarına boyun eğmek.

Anahtar Kelimeler: Sadrazam, 17. yüzyıl, Sultan İbrahim, Kemankeş Kara Mustafa Paşa, Hezarpâre Ahmed Paşa.

* *Araştırma Görevlisi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, volkan.ceribas@omu.edu.tr., , ORCID:0000-0001-8842-4294*

Makale Geliş Tarihi:28.09.2021 Makale Kabul Tarihi: 27.01.2022

Abstract

The Ottoman Empire, like every long-lived state, experienced changes in institutional and administrative context in various periods. Perhaps the most striking of these changes took place at the beginning of the 17th century. The sultan, who monopolized the power in the Classical Period, became only a part of the power in the 17th century. In this period, Grand viziers, who were previously in the position of proxy of the power, have to fight in order to be a partner in power. The courtiers, who were closer to the sultan than ever before, became the powerful actors of the new order as the surprise partners of the power.

Our study focuses on the understanding of power of Kemankeş Kara Mustafa Pasha and Hezarpare Ahmed Pasha, the grand viziers of the Sultan Ibrahim period, and the struggles they gave or did not give for their power. Sultan İbrahim was suffering from his mental health. He almost divided his power among the people of the palace. How the vizier, who is the absolute deputy, behaves in such an environment is of vital importance for the state. In fact, there are only two options in front of him; struggling for full power or submitting to other power centers in order to stay in power.

Keywords: Grand Vizier, 17th Century, Sultan Ibrahim, Kemankeş Kara Mustafa Pasha, Hezarpare Ahmed Pasha.

Giriş

Osmanlı Devleti 16. yüzyılın sonunda sosyal, siyasi ve ekonomik anlamda bir kırılma yaşamıştır. Bu kırılmanın bir sonucu olarak da 17. yüzyılda büyük bir değişim-dönüşüm süreci başlamıştır¹. Kurumların işleyişinden toprak sistemine kadar her alanda gerçekleşen bu dönüşüm, devlet yönetimini de pek tabii etkilemiştir. Sarayda yetişip kafesten tahta yükselen ve genellikle çocuk yaşta olan yeni padişah modeli de bu dönüşümün somut örneklerinden biridir. Küçük yaşta tahta geçen veya olgun bir yaşta tahta geçse dahi devlet yönetme tecrübesine/aklına sahip olmayan yeni padişah modeli, iktidarın önemli bir ayağını oluşturan veziriazamlık makamını da çok daha önemli bir konuma getirmiştir. Çünkü teoride padişahın mutlak vekili veziriazam olsa da artık iktidar;

¹ 16.yüzyılın sonunda yaşanan çok yönlü kırılma ve bu kırılmanın 17. yüzyılda çok ciddi kurumsal değişim-dönüşümlere sebep olması ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Günhan Börekçi, İnkırâzın Eşiğinde Bir Hanedan: III.Mehmed, I. Ahmed, I. Mustafa ve 17. yüzyıl Osmanlı Siyasi Krizi, *Divan Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, C.14, Sy. 26, 2009, s.45-96. Halil İnalçık, *Devlet-i Alîyye Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2016, s.191-197. Feridun M. Emecen, *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-II*, İsam Yayınları, Ankara 2016, s. 11-12. Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadimi Peşinde: Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2019, s.35-51.

saray, asker ve ulemanın bir önceki yüzyıla nispetle çok daha kolay müdahale edebileceği bir alan hâlini almıştır. Mesela klasik dönemde idari-icrai yetkisi olmayan şeyhülislam 17. yüzyılda fetva sahibi olarak; isyan hareketlerinde, veziriazamların görevden alınmalarında hatta padişahların tahttan indirilmelerinde bir anlamda karar mercii görevi yapmıştır. Artık merkezi otorite sahibi olarak konumu siyasi bağlamda çok daha önemlidir. Tabiatıyla veziriazamlar için ulema ile iyi geçinmek önemli bir hâle gelmiştir. Veziriazamların siyasal gücünü kısıtlayan ikinci grup musahib, nedim, harem ağası ve valide sultan gibi saraylılardır. Özellikle III. Murad döneminden başlayarak musahib ve nedimler gibi kimi saray mensuplarının palazlanmasıyla veziriazamların yetkileri azalmıştır². Buna Valide Sultan'ın ara ara saltanat naibeliğine kadar yükselerek fiili iktidar ortaklığına dönüşen siyasi etkisini eklediğimizde Fatih Kanunnamesi'nde vüzera-ümeranın başı ve sultanın mutlak vekili olarak işaret edilen veziriazamın³ konumunun artık çok daha farklı olduğunu anlayabiliriz. Dönemin ıslahat risalelerine de konu olan bu vaziyet⁴ karşısında veziriazamlar iktidarlarını tesis edebilmek için ya zikredilen tüm iktidar hizipleriyle mücadele etmişler ya müesses nizama boyun eğip iktidar paylaşımında iş birliğine gitmişler ya da görevlerinden ayrılmışlardır. 1655 yılında devleti tek başına yönetemediğini iddia ederek görevinden istifa eden Sadrazam Kara Murad Paşa bu vaziyetin tipik bir tezahürüdür. 1656 yılında veziriazam olan Köprülü Mehmed Paşa da benzer kaygılarla sadaret mührünü ancak işlerine karışılmaması şartıyla kabul etmiştir.

İktidar ortaklarının arttığı ve veziriazamın siyasal otoritesinin azaldığı böyle bir ortamda, akli melekelerinde sorun olduğu bilinen Sultan İbrahim 1640 yılında

² Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye Tagayyür ve Fesâd (1603-1656): Bozuluş ve Kargaşa Dönemi*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2016, s.191-197.

³ Abdulkadir Özcan, *Atam Dedem Kanunu: Kanunnâme-i Âl-i Osman*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2013, s.5.

⁴ Örneğin 17. yüzyılın en önemli ıslahat risalelerinden biri olan Kitab-ı Müstetab'ın meçhul yazarı bu konuda şöyle der: "Öyle olsa saltanata müte'allik umûru vezîr-i a'zamdan gayri kimesne vâkef olmamak gerekdir ve vezîr olanlar mu'temedün aleyh olmayınca niçün vezîr-i a'zam olur, zîrâ vezîr-i a'zam olanlar padişahın sırdâşı ve hazinedârı ve ketbûdâsı ve mu'temedün aleyhi ve hayr-hâbi ki hiç bundan mukarreb ve sevgili bir kulu dahi olmamak gerekdir ve bu makûle sıfatlar ile muttasıf olan kulunu vezîr-i a'zam itmek gerekdir, yohsa fi zamânına sadr-ı a'zam olanlar bezâr sıfat ile zühûra gelüb kendülerinde ise kemâ hüve hakikihi sadâkatleri olmamağla içerü sarâyda ve eğer taşrada nedir filân ve filân pâdişahın mukarrebi ve mu'temedün aleyhidir deyü olur olmazların bevâlarına tâbi oldukları eelden vezîr-i a'zamn ırzı ve kânun-i Âl-i Osmân gözetilmek kande kaldı? Cemî-i âlem vezîr-i a'zamdan hayf ider iken şimdi vezîr-i a'zam olanlar olur olmazlardan hayf ider olmuşdur ve el-îyâzu bi'llâh bu bid'at-ı seyî'e ihdâs olalı fi zamânına vezîr-i a'zam olanlar dahi hemân sadra geldiklerinde "bu günü boş görelim, irtenin ıssı vardır" deyü olur olmazlara müdârâ ve murâdları üzre hareket ider." Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar: Kitâb-ı Müstetâb, Kitabu Mesâlibi'l Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn, Hirzu'l- Mülûk*, TTK, Ankara 1988, s. 19.

tahta çıkmıştır. Yaklaşık sekiz yıl sürecek olan saltanatında dört veziriazam değişmiştir. Bunlardan ilki olan Kemankeş Kara Mustafa Paşa, Sultan İbrahim döneminin kabaca ilk dört yılında sadaret mührünün sahibi olmuştur. Sonraki dört yılda sırasıyla Sultanzâde Mehmed Paşa, Salih Paşa ve Hezarpâre Ahmed Paşa sadaret makamına gelmişlerdir. Çalışmamız ilk olarak padişahlık makamının zayıf olduğu, saray hizibinin ise iyiden iyiye güçlendiği bu dönemde veziriazamlık yapan Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın Sultan İbrahim'i kontrol altında tutmak suretiyle çeşitli muhalif güç odaklarına karşı verdiği mücadeleye odaklanacaktır. Burada Kemankeş Kara Mustafa Paşa hakkında dönem kroniklerinin ve yabancı gözlemcilerin söylemleri üzerinde de ayrıca durulacaktır. İkinci olarak Kemankeş Kara Mustafa Paşa'dan sonra ortaya çıkan iktidar boşluğunun nasıl ve kimler tarafından doldurulduğu, yeni gelen veziriazamların iktidarlara uğruna verdikleri/vermedikleri mücadeleleri ve bu veziriazamların Sultan İbrahim ile olan ilişkileri üzerinde hassaten duracağız. Son olarak Sultan İbrahim döneminin son veziriazamı olan Hezarpâre Ahmed Paşa'nın sadarete gelişi ve Sultan İbrahim ile birlikte hazin sonlarına giden süreci Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın sadaret dönemi ile karşılaştırarak merkezi yönetimde veziriazamlık makamının ne derece önemli olduğunu anlamaya çalışacağız.

Veziriazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın Siyasi Faaliyetleri

Sultan İbrahim'in sekiz yıllık saltanatının ilk dört yılına damgasını vuran, Kemankeş veya Kara lakaplarıyla tanınan Mustafa Paşa, aslen Arnavut olup küçük yaşta girdiği yeniçeri ocağında zamanla sıvriyerek önce çorbacı ardından sırasıyla kul kethüdası, sekbanbaşı, yeniçeri ağası ve kaptan-ı derya olmuştur⁵. Yeniçeri ağalığına Abaza Mehmed Paşa'nın tavsiyesi üzerine getirilmiş ve IV. Murad'ın isteklerine uygun şekilde ocakta gerekli görülen atama ve azilleri yapmış ardından kaptan-ı deryalığa yükselerek orada da yeni bir düzen tesis etmiştir. Kemankeş bundan sonra Sultan Murad'ın keskin kılıcı hâline gelmiştir. Bazı kaynaklarda onun “*perverdesi*” (yetiştirilmesi) olarak da zikredilir⁶. Mustafa Paşa'nın sultanına olan bağlılığı ve sadakati ona sadaret yolunu da açmıştır. 1638'in aralık ayında Bağdat önlerinde Veziriazam Tayyar Mehmed Paşa'nın ölümü üzerine sadaret mührünü Sultan Murad'tan alması ile kesintisiz beş yıllık iktidar dönemi başlamıştır.

Mustafa Paşa Bağdat'ın fethinin ardından yapılacak olan Kasr-ı Şirin anlaşmasının mimarı olarak İstanbul'a geldiğinde Sultan Murad, saltanatının ve

⁵ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, C.4, İstanbul 1996, s.1199. Osman-zâde Tâ'ib Ahmed, *Hadikatü'l-Vüzerâ*, D. Robischon, Freiburg 1969, s.81. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.III/2, TTK, Ankara 2011, s.387, Abdulkadir Özcan, “Kemankeş Mustafa Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.25, s.248.

⁶ Ertuğrul Oral, “Mehmed Halife Tarih-i Gilmani”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul 2000, s.15.

ömrünün son günlerini yaşıyordu. Ancak Mustafa Paşa'nın asıl iktidarı, mutlak itaat gösterdiği Sultan Murad'ın ölümünden sonra başlayacaktı. Sultan İbrahim, Şubat 1640'ta tahta geçtiğinde ağabeyinin sadrazamı Kemankeş Mustafa Paşa'ya görevinde bıraktı. 17. yüzyılda taht değişikliklerinde adet haline gelen karışıklıklar bu taht değişikliğinde gerçekleşmedi. Karaçelebizâde, Kemankeş Mustafa Paşa'ya sunduğu Zafernâme adlı eserinde bu durumu paşanın tedbirli olmasına bağlayarak mealen başka biri sadarette olsaydı ortaya çıkacak fitne ateşini söndüremezdi der⁷. Ancak yaklaşık altı yıl sonra yazdığı Ravzatü'l Ebrar isimli eserde herhangi bir karışıklık çıkmamasını Sultan Murad'ın hazinayı doldurması sebebiyle cülus bahşisinin noksansız verilebilmesine ve sultanın eşkiya takımını ortadan kaldırmış olmasına bağlayarak Mustafa Paşa'dan söz etmez⁸. Bu süreçte Mustafa Paşa ile aralarında bir husumet olmuş olmalıdır. Çünkü ikinci eserinde Mustafa Paşa'nın icraatlarına ağır eleştiriler yaparak ilk eserine yansıyan düşüncelerini tamamen terk etmiş görünmektedir.

Taht değişikliğini sorunsuz bir şekilde halleden Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın ilk icraatı baş düşmanı olan Sultan Murad'ın silâhdarı Mustafa Paşa'ya önce merkezden uzaklaştırmak ardından katletmek olmuştur. Sultan Murad döneminde onun musahibliğini⁹ de yapan Silâhdar Mustafa Paşa, sultanın kendisiyle olan yakınlığını kullanarak yönetimde büyük güç elde etmişti¹⁰. Hatta

⁷ “Yoksa ol hizmette abar kimesne bulunmuş ola idi söyündürmek mümkin olmayacak mertebe ateş-i fitne ve fesâdlar peydâ idiñ belki el-yazûbillâbi te'âlâ namus-ı saltanata muhal etvâr-ı nâ-hem-vâr ile alem herv ü merc olmak mukarrer idi.” Kara Çelebi-zâde Abdulaziz, *Târîhçe-i Fetih-i Revân ve Bağdad*, Es'ad Efendi (Süleymaniye Ktb.), No: 2086/3, vr. 112-a.

⁸ İbrahim Özgül, “Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi'nin Ravzatü'l-Ebrâr Adlı Eseri (1299-1648) Tahlil ve Metin”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Erzurum 2010, s. 347.

⁹ Musahib kelimesi, Osmanlı saray teşkilatında bilgi ve becerisi ile ön plana çıkarak sultana dostluk eden kimseler için kullanılmıştır. Çeşitli yetenekleri ile padişahın hoş vakit geçirmesini sağlayan nedimden farkı, resmî bir özellik taşıması ve devlet işlerinde görüşlerine başvurulmasıdır. Mehmet İpşirli, “Musâhib”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 31, s.230. Bununla birlikte III. Murad'tan itibaren nedimler ve musahiblerin önemleri, sayıları ve etkileri artmıştır. Nasihatname yazarları da nedim ve musahiblerin artan güçlerine dikkat çekerler. Daha Kanuni döneminde Lütîfi Paşa musahib ve nedimler için uyarıda bulunmuştur. “*Ve padişah nedimler ile ihtilâl itmek gerekdür. [Mülûk nedimsiz ve musâhibsiz olmaz amma] nedim [ve musâhib babsızden ve bil'atden babredar olup] mesâlih-i halka karışmamak gerekdür. Matlab-ı mühimdür.*” Mübahat S. Kütükoğlu, *Lütîfi Paşa Asafnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1991, s.7. Benzer şekilde Kitâb-ı Müstetâb'ın meçhul yazarı da bu konuda şöyle yazmıştır: “...ve üçüncüsü umûr-i saltanata müte'allik müsâhib ve nedim söziyle ve hükümetde olmayan hademe söziyle kat'â umûr görülmemekdür.” Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar: Kitâb-ı Müstetâb, Kitabu Mesâlibi'l Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minin, Hürzu'l-Mülûk*, s.18.

¹⁰ Fransız Seyyah Clausier du Loir'in Silâhdar hakkında kulağına çalınanlar şöyledir: “*Fakat Mustafa'nın hükümdarına karşı sevgisi de az değildi. O, Murad'ın mizacı ve ruh halıyla*

öyle ki veziriazamlar sultana sundukları arzların bir kopyasını da Silâhdar Paşa'ya göndermek zorunda kalıyorlardı. Ancak Kemankeş sadaret kaymakamlığı döneminde yaptığı arzları sadece sultana göndererek Silâhdar'ın iktidar paydaşlığına ilk tepkiyi göstermişti. Hatta ondan hesap soran sultana, Silâhdar'ın onun iktidarına ortak olup olmadığını sormuş ve eğer Silâhdar gibi kimseler işlere karışacaksa kendisinin devlet yönetiminde olamayacağını söyleyerek hem cesaretini hem de yönetim anlayışını ortaya koymuştur¹¹. Ancak bu durum Silâhdar Paşa ile arasını açmıştır. Çeşitli kereler onu öldürmeye kalkışan Silâhdar, Sultan İbrahim döneminin mutlak vekili, baş düşmanı Kemankeş tarafından önce Tımsıvar'a gönderilmiş ardından öldürülmüştür¹². Ancak Silâhdar'ın katli Mustafa Paşa'ya yeni bir düşman kazandırmıştır. Sultan Murad'ın 1632 yılında tesis ettiği müstebit iktidarında kendisine siyaset alanı bulamayıp yeni dönemde Silâhdar üzerinden yönetimde söz sahibi olmayı arzulayan, Valide Kösem Mahpeyker Sultan. Valide Sultan, Silâhdar'ı Sultan Murad'ın kızı Kaya Sultan ile evlendirerek hanedan damadı yapmayı planlamıştı. Böylece Kösem-Silâhdar ittifakı Kemankeş'in tesis etmeye çalıştığı mutlak iktidarına karşı muhalif bir cephe olabilecekti. Ancak tehlikeyi erken fark eden Kemankeş Mustafa Paşa, Sultan İbrahim'e; bu izdivaç ile Silâhdar'ın eskisi gibi devlet işlerine müdahale etmeye çalışacağını, rüşvet yemeye devam edeceğini ve fitne çıkaracağını söyleyerek katline dair ferman almayı başardı¹³.

Güçlü bir rakibini ortadan kaldıran ve Valide Sultan'ı şimdilik iktidar muhitinden uzak tutmayı başaran Kemankeş, bundan sonra devlet idaresinde sorunlu görülen bazı alanlarda birtakım düzenlemelere girişmiştir. Öncelikle ayarı düşmüş olan sikkeyi tashih ettirmekle işe başlayan paşa, önceden 125 akçeye tekabül eden bir kuruşu 80 akçeye kadar indirmiştir¹⁴. Bundan sonra Karaçelebizâde'nin tabiri ile “*Deve na'lı makamında*”¹⁵ olan nice masrafları azaltmış ve hak etmediği halde devletten bedava geçinenleri tespit ederek gelirlerini ellerinden almıştır. Bu dönemde ulufeler üç aylık süresi dolmadan ve herhangi bir güçlük yaşanmadan ödenmiştir. Hatta sadarete kaldığı beş yıllık süreçte sadece

uyuşmayı iyi bilirdi ve sultanın zihnine mutlak bâkim olabiliyordu. Bu şekilde ona her şeyi yaptırmayı biliyordu.” Du Loir ayrıca, IV. Murad'ın kardeşi İbrahim'i öldürerek Silâhdar'a taht yolunu açmaya niyetli olduğunu da yazar. Clausier du Loir, *Du Loir Seyahatnamesi, IV. Murad Döneminde Bir Fransız Seyahat Maceraları*, çev. Mustafa Daş, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018, s.91-92.

¹¹ Mehmet İpşirli, *Tarib-i Na'imâ*, C.III, TTK, Ankara 2007, s.984.

¹² A.g.e., s.957-958

¹³ Mehmet İpşirli, *Tarib-i Na'imâ*, s.957.

¹⁴ A.g.e., s.961. Osman-zâde Tâ'ib Ahmed, *Hadikatü'l-Vüzerâ*, s.83. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s.210. Artık esnafa da ayarı düzgün akçe verildiğinden “*Bütün alem ve halk, tâze can buldu.*” Vahid Çabuk, *Solak-zâde Taribi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, s.554.

¹⁵ Kara Çelebi-zâde Abdulaziz, *Târîhçe-i Fetih-i Revân ve Bağdad*, vr. 110-a.

mevacibden altı bin kese arttırıp hazineye teslim ettiği de rivayet olunur¹⁶. Paşa'nın önemli icraatlarından biri de vilayet tahriridir. Fevkalade vergiler arasında yer alan avarız vergisi XVI. yüzyıl sonundan itibaren savaşlar ve mali buhranlar sebebiyle düzenli alınan vergiler arasına girmişti. Bu dönemden itibaren devlet klasik tahrir usulünü terk ederek avarız tahrirleri yapmaya başlamıştı¹⁷. Sadrazam Mustafa Paşa da vergilerin eksiksiz ve düzenli alınabilmesi için yeni bir avarız tahriri yaptırmıştır. Ancak tahrirler sırasında bazı kişiler görevlerini suistimal ederek ahaliye zulmetmişlerdir. Tabiatıyla halk paşaya kırgındır¹⁸. Kroniklerde, sikke tashihi ve tahririn “*atabey*” yakıştırmasıyla Kemankeş Mustafa Paşa tarafından yapıldığı zikredilir. Ancak bu icraatlar Sultan İbrahim'in bilgisi dahilinde ve hatta onun nezaretinde hayata geçmiş olmalıdır. Nitekim Sultan İbrahim saltanatının ilk yıllarında devlet işleriyle hayli ilgilidir¹⁹. Aralarında Koçi Bey'in de bulunduğu musahiblerinden devlet yönetimine dair bilgiler edinmeye çalışır. Koçi Bey, Sultan İbrahim'e sunduğu düşünülen risale ve arzlarında sikke tashihi ve tahririn mutlaka yapılması gerektiği üzerinde durarak “*Vezîr-i âzâm kelunuzca tenbîh-i şerîf buyurun*” der²⁰. Sultanın hatlarında kullandığı hitapların birçoğu da yine Koçibey'in ona örnek olarak sunduğu hitaplardır²¹. Sonuç olarak denilebilir ki Sultan İbrahim devlet yönetimi konusunda dönemin ileri gelen aydınlarına kulak vererek sikke tashihi-tahrir gibi önemli icraatların hayata geçirilmesine nezaret etmiştir. Mesela bir hattında Kemankeş Mustafa Paşa'dan

¹⁶ Ertuğrul Oral, “Mehmed Halife Tarih-i Gilmani”, s.16.

¹⁷ Bekir Gökpinar, “Osmanlı Kronikleri Işığında Sultan İbrahim ve Dönemi (1640-1648)”, *ETÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Sy.10 , Erzurum 2020, s. 8.

¹⁸ Zeynep Aycibin, “Kâtib Çelebi Fezleke Tahlil ve Metin”, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul 2007, s.920. Mehmet İpşirli, *Tarih-i Na'imâ*, s. 961. Osman-zâde Tâ'ib Ahmed, *Hadikatü'l-Vüzerâ*, s.83

¹⁹Bu dönemde Sultan İbrahim Veziriazam Kemankeş Mustafa Paşa'yı sürekli takip etmiş ve gördüğü uygunsuzlukların giderilmesi için emirler vermiştir. Feridun M. Emecen, *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-II*, s.335. Sultan İbrahim, Kemankeş Mustafa Paşa'ya yazdığı bir hattında tahta geçtiğinden beri İstanbul'a yeni narh yapılıp yapılmadığını şu sözlerle sorar: “*Selâmdan sonra fikirime geldi, et nukyesi ne kadardır? Ve etmek nicedir? Ve cümle zâhireye terakki ne yüzdendir. Ben saadette tahta geçeli sen İstanbul'un narhın gördün mü? Ne yola kodun. Yohsa dahi merhum zamanındaki narh mıdır, niçin zamanında kemn ettirmedir. Şöyle bilesiz ve İstanbul kadısına tenbîh edesin, sen bilürsün ve sen de gezüp cümle zâhireye yeniden narh veresin...*” M. Çağatay Uluçay, “Sultan İbrahim Deli miydi? Hasta mıydı?”, *Sancaktan Saraya Seçme Yazılar*, haz. M. Sabri Koz-Haşim Şahin, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2020, s.153.

²⁰ M.Çağatay Uluçay, “Koçi Bey'in Sultan İbrahim'e Takdim Ettiği Risale ve Arzları”, *Zeki Velidi Togan'a Armağan* Kitabı, TTK, Ankara 2010, s.191. Sikke tashihi

²¹ A.g.e., s.185.

yeni sikke bastırmasını istemiştir²². Yine dönemin kronik yazarlarından Vecîhî de eserinde sikke tashihi ve tahririn Sultan İbrahim'in emri ile yapıldığını zikreder²³.

Kemankeş Kara Mustafa Paşa, önce dışli bir siyasi rakibini saf dışı bırakmış ardından da devletin önemli iç sorunlarını çözme yolunda adımlar atmıştır. Dolayısıyla artık daha serbest hareket edebilme olanağına sahiptir. Zamanında Sultan Murad'ın katı yönetimini tecrübe etmiş bir sadrazam olarak Sultan İbrahim döneminde de bu yönetim anlayışını sürdürmek istediği anlaşılmaktadır. Yine bunun için gerekli ortamın da artık oluştuğu söylenebilir. Zira paşa siyasi rakiplerini bertaraf etmekle kalmayarak Sultan İbrahim'in üzerinde büyük bir nüfuz tesis etmeyi de başarmıştır²⁴. 1629-1643 yılları arasında Habsburg elçisi olarak payitahtta görev yapan Rudolf Schmid nihai raporunda “*Neredeyse her şey vezirin elindedir ve Türk İmparatorluğu şimdiki Sultan İbrahim Han'dan, sultan olması ve Osmanlıların onun soyundan gelmesi dışında istifade etmemektedir...*” der. Ayrıca Kemankeş'in sultana at binmek, cirit oynamak ve ok atmak gibi konularda ders verdiğini, onu yeniden şekillendirip “*lalasıız yapamayacağı seviyeye kadar*” kendisine bağımlı hâle getirdiğini ekler²⁵. Ancak Kemankeş'in büyük uğraşlarla tesis ettiği güçlü iktidarı, ilk çatlağını Nasuhpaşazâde Hüseyin Paşa'nın isyanıyla verecektir. Sınır bölgelerinde olan vezirlere lüzumu hâlinde tuğra çekme hakkı Sultan Murad döneminde verilmişti. Ancak zaman içerisinde artan vezir sayısı ve ehliyetsiz kişilerin vezir olması ile bu hakkın iptal edilmesi Kemankeş Mustafa Paşa tarafından gündeme getirildi. Sultan'ın onayı ile sınır bölgelerindeki paşalara birer birer emirler gitti ve tuğra çekme hakkı ellerinden alındı. Bu duruma en büyük tepkiyi Halep Beylerbeyi Nasuhpaşazâde verdi. Tuğrakeşliğin Sultan Murad tarafından ona verildiğini, (ocaktan geldiği için) “çorbacı” olarak tabir ettiği Kemankeş Mustafa Paşa'nın Arnavut diyarından gelip vezir oğlu vezir olan kendisinden bu hakkı alamayacağını dile getirerek tuğra çekmekten vazgeçmedi²⁶. Durum ilk bakışta merkezden alınan bir karara karşı itaatsizlik gibi görünse de aslında işin içinde Kemankeş Mustafa Paşa'nın iktidar kaygısı var gibi görünmektedir. Çünkü kaynaklarda Nasuhpaşazâde'nin beylerbeyilik vazifesini iyi ifa ettiği ve iyi de bir ün kazandığı zikredilir. Mustafa Paşa'nın da kendisine rakip olabilecek kadar ünlenen birine tahammül edemeyeceği açıktır. Hatta Karaçelebizâde -ki aralarında bir husumet olabileceğine daha önce değinmiştik-

²² BOA, TSMA.e, 798/68.

²³ Ziya Akkaya, “Vecîhî Devri ve Eseri (1637-1661)”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Ankara 1957, s.46.

²⁴ Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Nilüfer Epceli, C.4, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011, s.371.

²⁵ Hüseyin Onur Ercan, “Otuz Yıl Savaşları Sırasında Osmanlı Payitahtında Bir Habsburg Elçisi: Rudolf Schmid'in Nihai Raporu Işığında Sultan İbrahim Han ve Veziriâzam Kemankeş Mustafa (1640-1643)”, *Osmanlı'da Siyaset ve Diplomasi*, İstanbul 2016, s. 46-48.

²⁶ Mehmet İpşirli, *Tarih-i Na'îmâ*, s.963. Zeynep Aycibin, “Kâtib Çelebi Fezleke Tahvil ve Metin”, s.921.

paşanın kıskançlığından dolayı Nasuhpaşazâde hakkında türlü iftiralar ortaya attığını iddia eder²⁷. Bunun aksine bir yeniçeri olan ve Kemankeş'e meyli olduğu anlaşılan Topçular Kâtibi ise Nasuhpaşazâde'nin sadrazamlık hayalinde olduğunu söyleyerek Mustafa Paşa'nın ona karşı yaptığı herhangi bir hamleden bahsetmez²⁸. Ancak anlaşılan o ki Nasuhpaşazâde eyaletinde sivrilmiş Kemankeş Mustafa Paşa da bu duruma kayıtsız kalmamıştır. Erzurum Beylerbeyi iken Abaza Paşa gibi Erzurum kalesine kapanarak isyan eder korkusuyla Kemankeş Mustafa Paşa onu önce Halep Beylerbeyliği'ne ardından Sivas Beylerbeyliği'ne getirdi. Ancak mansıplar o zaman bile akçe ile alınıp satıldığından Nasuhpaşazâde mansıp borcunun hâla devam ettiğini söyleyerek Halep'ten çıkmadı. Daha sonra Mustafa Paşa'nın düşmanlığından korkup etraftan sarıca sekban toplayarak Sivas'a gitti. Mustafa Paşa ise Sivas valisi olan Kör Hazinedar İbrahim Paşa'ya gizli bir mektup göndererek Nasuhpaşazâde geldiğinde hakkından gelmesini emretmişti. Mustafa Paşa Nasuhpaşazâde meselesinin dallanıp budaklanmadan ve bir isyana dönüşmeden bir an önce kapanmasını istiyordu. Ancak isteği gerçekleşmedi. Sivas'a giden Nasuhpaşazade Kör Hazinedarı öldürüp askerlerini dağıttı. Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın kendisine düşmanlık ettiğini artık iyice anlayan Nasuhpaşazâde padişahın huzurunda veziriazmla yüzleşmek iddiasıyla payitahta yürüdü²⁹.

Mustafa Paşa'nın korktuğu başına gelmişti. Bu işi sessiz sedasız bitirmek için uğraşmış ancak başarılı olamamıştı. Şimdi Nasuhpaşazâde taraftarlarını toplaya toplaya payitahta geliyordu. İstanbul halkı panik hâlindeydi ve Nasuhpaşazâde'nin binlerce askerle geldiğine dair söylentiler esnafa dükkân kapattırmıştı. Mustafa Paşa tedbirlerine halkı teskin ederek başladı. Dedikodu çıkarıcıları astırıp sükûneti sağladı. Ardından Nasuhpaşazâde'yi yolda ortadan kaldırmak ve Sultan İbrahim'i bunun bir isyan hareketi olduğuna inandırmak için uğraşacaktı. Nitekim Nasuhpaşazâde İzmit'e geldiğinde üzerine Anadolu Beylerbeyi Osman Paşa'yı gönderdi. Ancak başarılı olmadı. Osman Paşa Nasuhpaşazâde tarafından katledildi. Mustafa Paşa Nasuhpaşazâde'yi durduramadı ama bu gelişin bir isyan hareketi olduğuna Sultan İbrahim'i inandırmayı başardı. Sinan Paşa Köşkü'nde yapılan meşverette sultana Nasuhpaşazâde'nin bir asi olduğunu, bir asi ile murafaa etmesinin (yüzleşmesinin) saltanatın kudretine zarar vereceğini ve sonra nicelerinin başkaldırabileceğini söyleyerek paşanın katline dair ferman aldı³⁰. Sultan İbrahim Nasuhpaşazâde'nin

²⁷ İbrahim Özgül, "Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi'nin Ravzatü'l-Ebrâr Adlı Eseri (1299-1648) Tahlil ve Metin", s.354.

²⁸ Ziya Yılmaz, *Topçular Kâtibi Abdülkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi*, TTK, Ankara 2003, s. 1172.

²⁹ İbrahim Özgül, "Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi'nin Ravzatü'l-Ebrâr Adlı Eseri (1299-1648) Tahlil ve Metin", s.355, Mehmet İpşirli, *Tarih-i Na'îmâ*, s.964.

³⁰ Mehmet İpşirli, *Tarih-i Na'îmâ*, s.965.

hainlik ettiğine tam anlamıyla inanmış görünmektedir. Nitekim Mustafa Paşa'nın eşkıya olarak nitelediği Nasuhpaşazâde'yi Osman Paşa'ya takip ettirdiğine dair bir arzı üzerine Sultan İbrahim: “*Allah belasını versin inşallah canını getirür.*” diye yazacaktı³¹. Nasuhpaşazâde de sadece sultanın huzurunda sadrazamla yüzleşmeye gelmiyordu. Payitahttaki Mustafa Paşa karşıtları ona, Üsküdar'a ulaştığında mührün kendisine verileceğine ve orada birçok destekçi bulacağına dair gizli haberler yollamışlardı³². Nitekim kaynaklarda sıklıkla “*müdebbir*” olarak zikredilen Mustafa Paşa devlete yük olan birçok mansıp ve giderleri iptal ederek kendisine hayli kalabalık bir muhalif çıkar grubu oluşturmuştu. Onların tek düşüncesi Mustafa Paşa'dan kurtulup eski gelirlerine yeniden kavuşmaktı. Bu sebeple Nasuhpaşazâde'nin Üsküdar'a büyük umutlarla geldiği düşünülebilir. Ancak Mustafa Paşa da boş durmamış, Üsküdar'a asker ve topları geçirerek Nasuhpaşazâde'yi karşılamıştır. Hatta bu sırada Sultan İbrahim de Üsküdar bahçesine geçmiştir. Sultanın Üsküdar'a geçişi ve askeri hazırlıklar Nasuhpaşazâde için kendisine mührün kolayca verilmeyeceğine dair kanıt olmuştu. Onu Üsküdar'a davet edenler yalan söylemişlerdi. Kâtip Çelebi ve Karaçelebizâde, Nasuhpaşazâde'nin o gün hücum etmesi hâlinde karşısındaki ordunun perişan olacağını yazarlar³³. Ancak Nasuhpaşazâde padişaha tabi olduğunu, paşayla yüzleşmek için geldiyse de bunun mümkün olmadığını ifade ederek o gece can havliyle gizlice kaçmıştır. Kaynaklar bu konuda hemfikir olsalar da Solakzâde olayı başka türlü anlatır. Ona göre Mustafa Paşa Nasuhpaşazâde'nin gelişinden endişelidir. Askerlerin karşı taraftaki askerler için “*hem-cinsimizdir, hem-mezhebimizdir*” diyerek kılıç çekmekten imtina edebilecekleri ihtimalini düşünür. Savaşmadan bu meseleyi halletmenin yollarını arar. En sonunda Nasuhpaşazâde'nin çıkarlarından birini paşaya göndererek; bu düşmanlıktan Allah'ın razı olmadığını, dünya için düşmanlık etmenin anlamsız olduğunu ve isyanını sonlandırırsa Rumeli eyaletini ona tevcih edeceğini söyler. Nasuhpaşazâde bu teklifi kabul eder ve Rumeli tarafına geçer. Ancak paşa onu oyuna getirmiştir. Elçi olarak gelen ağalar kellesini alıp padişaha gönderirler³⁴. Nasuhpaşazâde'nin Rumeli'ye geçişini Naima, Karaçelebizâde, Vecîhî ve Kâtip Çelebi can korkusu olarak açıklasa da Solakzâde'deki anlatı, yani Nasuhpaşazâde'nin Mustafa Paşa tarafından kandırılmış olma ihtimali de gayet mümkün görünmektedir³⁵. Her hâlükârda Kemankeş Kara Mustafa Paşa bir rakibini daha alt etmişti. Hatta Nasuhpaşazâde'yi işkence ile öldürdüğü de

³¹ BOA, TSMA.e. 794/18.

³² Mehmet İpşirli, *Tarih-i Na'imâ*, s.966

³³ Zeynep Aycibin, “Kâtip Çelebi Fezleke Tahlil ve Metin”, s.922. İbrahim Özgül, “Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi'nin Ravzatü'l-Ebrâr Adlı Eseri (1299-1648) Tahlil ve Metin”, s.355.

³⁴ Vahid Çabuk, *Solak-zâde Tarihi*, 557-558.

³⁵ Benzer anlatılar için bkz. J. Von Hammer, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Kum Saati Yayınları, C.III, İstanbul 2011, s.33. Nicolea Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi, C. IV, İstanbul 2012, s.48

rivayetler arasındadır³⁶. Mustafa Paşa bu gaileyi savuşturmuş gibi görünse de rakibine umut bağlayan çıkar grupları ile halk paşadan iyice nefret eder hâle gelmişlerdi. Mustafa Paşa'nın iktidarı artık sallanıyordu. İktidarı uğruna yapacağı son hamlede bu grupların tümü karşısında olacaktı.

Daha önce zikrettiğimiz gibi Silâhdar Mustafa Paşa olayı sebebiyle Kösem Sultan ile Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın arası açılmıştı. Bu olaydan sonra Kemankeş'in iktidarında kronikler Kösem Sultan'dan bahsetmezler. Bunun en önemli sebebi Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın iktidarına ortak kabul etmemesi olmalıdır. Ayrıca bu sıralarda Sultan İbrahim üzerinde tam anlamıyla hâkimiyet kurmayı da başarmış gibi görünmektedir. Bu sebeple Kösem Sultan'ın bir süre mecburen geri planda kaldığı (beklediği) söylenebilir. Nitekim Rudolf Schmid, Kösem'in ilk başta veziriazamı yönetmek istediğini ancak Babialı'de yeterli otoritesi olmadığı için şimdilik geri adım attığını yazar³⁷. Ancak Sultan İbrahim döneminin Kösem Sultan'ın devlet mekanizmasına hâkim olduğu dönemlerden biri olduğu da unutulmamalıdır³⁸. Hâlâ çok aktiftir ve iktidarı ele geçirme arzusu bitmiş değildir. Venedik elçisi Alvise Contarini'nin raporuna göre, Kösem Sultan saray içindeki işlerle Mustafa Paşa da saray dışındaki işlerle ilgileniyordu. Görünüşte uyum içerisindediler ama aslında her ikisi de gizli gizli birbirlerinin kuyusunu kazıyorlardı³⁹. Görünen o ki Kösem Sultan'ın Mustafa Paşa'yı alt edebilmesi için müttefike ihtiyacı vardı. Bunu ilk başta Silâhdar Mustafa Paşa'yı hanedan damadı yaparak gerçekleştirmeye çalışmıştı. Ancak Kemankeş'in tedbiri ile bu mümkün olmamıştı. Şimdiki durumda ise kendisine yeni müttefikler bulmuştur. Bunlar Cinci Hüseyin Efendi, yeni silâhdar Yusuf Paşa ve Sultanzâde Mehmed Paşa'dır. Sultanzâde Mehmed Paşa'nın, Kemankeş'in karşısında parlatılarak veziriazam olması planlanıyordu. Ancak Mustafa Paşa bu tehlikeyi önceden sezerek onu Şam'a göndermeyi başardı⁴⁰. Cinci Hüseyin Efendi ise padişahın "*hafakan ve sibr ve ba'zı sevda'vî illetine*"⁴¹ kuvvetli nefesiyle şifa verdiği iddia edilen biridir. Sultan'ın ruhi bunalımlarına hiçbir ilaç kâr etmeyince ünü saray çevresine kadar giden Cinci Hüseyin Efendi, Sultan İbrahim'in bunalımlarını azaltmayı başarmış ve onun en yakınlarından biri olmuştur. Hatta

³⁶ Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, s. 372.

³⁷ A.g.e., s.211.

³⁸ Halil İnalçık Kösem'i yok sayan kronik yazarlarının bu durumunu, onun bir kadın olarak padişahlık gücünü kullanmasına karşı olmalarına bağlar. Özlem Kumrular, *Kösem Sultan*, Doğan Kitap, İstanbul 2015, s.212

³⁹ Leslie P. Peirce, *Harem-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar*, çev. Ayşe Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s.333.

⁴⁰ "Civan kapıcıbaşı" ve "Sultanzâde" lakaplarıyla tanınan Mehmed Paşa, Nasuhpaşazâde olayının ardından kubbe veziri oldu. Kemankeş'in yönetiminden bıkmış olan halk paşaya teveccüh gösteriyordu. Bu durum veziriazamın kulağına gidince Sultanzâde Mehmed Paşa Eylül 1643'te vali olarak Şam'a gönderildi.

⁴¹ Ziya Akkaya, "Vecihî Devri ve Eseri (1637-1661)", s.56, Mehmet İpşirli, *Tarih-i Na'imâ*, s.973.

hiç ehliyeti ve liyakati yokken, medrese eğitimini bile tamamlamamışken, sırf bu yakınlıktan dolayı zamanla padişah hocalığı, Galata kadılığı ve hatta Anadolu Kazaskerliği bile yapmıştır⁴². Kemankeş Kara Mustafa Paşa'ya karşı oluşturulan cephenin diğer bir üyesi Silâhdar Yusuf Paşa'dır. Kemankeş Kara Mustafa Paşa daha önce IV. Murad'ın Silâhdarı Mustafa Paşa'yı ortadan kaldırmıştı. Ancak şimdi Sultan İbrahim, biraderi Sultan Murad'ın zamanında bir silâhdarı olmasına öykünerek Rikabdar Yusuf Ağa'yı kendisine silâhdar ve musahip ilan etmiştir. Tabiatıyla Kara Mustafa Paşa sultanın bu kararına karşıdır. Padişaha böyle yakın bir kimsenin devlet işlerine büyük zararlar getireceğini iddia ederek önceden Sultan Murad'ın silâhdarının bütün önemli işlere karıştığını, bunun kendi zamanında olmasının uygun ve mümkün olmayacağını ifade eder⁴³. Ancak Mustafa Paşa'nın muhalefeti beyhudedir. Silâhdar Yusuf Paşa, Cinci Hüseyin Efendi ve Valide Kösem Sultan cephesi oluşmuş, Kemankeş Kara Mustafa Paşa için zorlu mücadele süreci başlamıştır.

Cinci Hüseyin Efendi ve Silâhdar Yusuf Paşa sultanın sürekli yanında olarak yavaş yavaş onu etkilemeye başlamışlar ve üzerinde tahakküm kurmayı başarmışlardı. Nitekim sultanın yanında Kemankeş'in kararlarına muhalefet edecek derecede güçlenmişler ve ona rağmen birçok mansıbı yakınlarına tevcih ettirmeye başlamışlardı⁴⁴. Kemankeş Mustafa Paşa'nın ortak kabul etmeyen iktidar anlayışına büyük bir darbe indirdikleri açıktır. Diğer taraftan Sultan İbrahim de gittikçe artan asabi ve şuursuz hâliyle (muhtemelen Hüseyin Efendi ve Yusuf Paşa'nın manipülasyonlarının da etkisiyle) her işe müdahale etmeye başlamıştı. Kemankeş yeni oluşan bu durumu kabullenmiyordu ve Vecihî'nin yazdığına göre iki defa görevinden istifa ettiyse de istifası kabul edilmemişti⁴⁵. Çaresiz kalan paşa ya yeni düzene boyun eğecek ya da müstakil idaresini tekrar tesis etmek için mücadele edecekti. Ancak bu sefer karşısındaki cephe hayli güçlüydü. Paşa kimden ne alırsa, kime ne verirse haberleri oluyor ve Sultan İbrahim'e gizlice söylüyorlardı. Kemankeş içine düştüğü bu durumu kul kethüdası Hüseyin Ağa'ya söylediğinde Ağa ona, askeri isyana teşvik ederek rakiplerini ortadan kaldırdığı fikrini verdi. Naima'nın "*sadedil*" (temiz kalpli) dediği Mustafa Paşa bu fikri uygun bularak yüz kese altınla Ağa'yı yeniçeri ocağına gönderdi⁴⁶. Ancak Mustafa Paşa'nın planı geri tepecektir. Çünkü ocak halkının

⁴² Cinci Hüseyin Efendi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet İpşirli, *Tarih-i Na'îmâ*, s.973-974. Abdulkadir Özcan, "Cinci Hoca Hüseyin Efendi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 18, s. 541-543. J. Von Hammer, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, s.35-36.

⁴³ Ertuğrul Oral, "Mehmed Halife Tarih-i Gilmani", s.16. Mehmet İpşirli, *Tarih-i Na'îmâ*, 974, 975.

⁴⁴ Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Bağdat Köskü, nr. 206, vr. 366-a.

⁴⁵ Ziya Akkaya, "Vecihî Devri ve Eseri (1637-1661)", s.58.

⁴⁶ Mehmet İpşirli, *Tarih-i Na'îmâ*, s.978. Ancak Karaçelebizâde'ye göre Mustafa Paşa kul kethüdası Hüseyin Ağa'yı kendi yanına yüklü bir miktar para ile ancak çekebilmiştir. İsyân çıkartma fikri de bizzat Kemankeş Mustafa Paşa'ya aittir. Yani Paşa'nın "*sadedil*" değil

çoğu menfaatlerini ve ulufelerini kestiği için paşaya karşı cephe almış durumdadır⁴⁷. Mustafa Paşa'nın tertibatı önce yeniçeri ağasının ardından Sultan İbrahim'in kulağına gitmiştir. Artık paşanın inkârdan başka çaresi yoktur. Ancak Sultan İbrahim saltanatını tehlikeye düşürebilecek böyle bir tertibatı affetmeyecektir. Mustafa Paşa'nın inkârlarına “*Ya sen ta'lim eylemedin ise kullarım çorba yemekten niçin imtinâ' ederler...*” diye cevap vermiştir. Mustafa Paşa ise artık eskisi gibi tek başına karar alamadığını, ocak ahalisinin bunu bildiği için kendi kendilerine isyan tertip ettiklerini ve onları zaptedemediğini dile getirir⁴⁸. Yani paşa isyanın iktidarına ortak çıkanlar yüzünden olduğunu ima eder. Ancak Sultan İbrahim muhalif cephenin de etkisiyle saltanatına yönelebilecek böyle bir tertibatın mutlak sorumlusu olarak gördüğü paşa için kararını vermiştir. Kesintisiz beş yıllık mutlak iktidarının ardından Veziriazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa, 31 Ocak 1644'te katledilmiştir.

Kişiliği, İktidarı ve Sultan İbrahim ile İlişkisi

Kemankeş Kara Mustafa Paşa kaynaklarda cesur, dürüst, akıllı ve hayırsever biri olarak zikredilir. Paşa'nın icraatları abartılı övgülere mazhar olmuştur⁴⁹. Katip

düpedüz fesat fıkırlı olduğunu iddia eder. İbrahim Özgül, “Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi'nin Ravzatü'l-Ebrâr Adlı Eseri (1299-1648) Tahlil ve Metin”, s.359.

⁴⁷ Hüseyin Ağa ocağa gittiğinde ocak ileri gelenleri Mustafa Paşa'nın isyan tertibine mutlak surette karşı çıkmışlardır. “*Padişahımızdan biz ne cevır ü eziyet gördük ki çorba yemeyip bî-ma'nâ tasdî' edeyüz. Vezîrin muradı bizim babânemiz ile Silâhdar Paşa ile Hüseyin Efendi'yi aradan kaldırmaktır ki kendisi müstakîl ola. Bu kadar zaman müstakîl idi, biz ne fâ'idesini gördük ocağımızdan bu kadar bin esâme kaldırp nicelerimizîn dîrliklerin çalıp bizim ve gayrı için bir cibet-i intifa' komadı. Böyle kimesne için bu makûle emr vahîmü'l-âkîbeye suru'un fâ'idesi yoktur.*” Mehmet İpşirli, *Tarih-i Na'imâ*, s.978-979.

⁴⁸ Mehmet İpşirli, *Tarih-i Na'imâ*, s.980.

⁴⁹ TDV İslam Ansiklopedisi “Kemankeş Mustafa Paşa” maddesinde, Kitab-ı Müstetab yazarının “malî ıslahat yapıp kanun-ı kadimi tekrar yürürlüğe koyan” kişi olarak Kemankeş'i kastettiği ifade edilir. Abdulkadir Özcan, “Kemankeş Mustafa Paşa”, s.250. Ancak Kitab-ı Müstetab'ın II. Osman döneminde yazıldığı hem içerdiği ipuçlarından hem de neşredenin tespitlerinden artık kesin gibidir. Dolayısıyla Kitab-ı Müstetab'da geçen “Kara Mustafa Paşa”, Kemankeş Kara Mustafa Paşa olamaz. Müstetab'da bahsi geçen bölüm şu şekildedir: “*merbûm ve mağfûrun-leh Sultân Murâd Hân hazretlerinin asrında ibtidâ Şark seferine serdar olan merbûm Kara Mustafâ Paşa, ki Kızılbaş vilâyetine bemân ol tapanca urmuştur, ...İşte bu vechile kânûn-i kadîm cârî ve bu tarikle âlem nizâm ve intizâm bulmuş idi.*” Eser II. Osman döneminde yazıldığına göre bahsi geçen Sultan Murad Han, III. Murad olmalıdır. Şark seferine serdar olup kızılbaş vilayetine “tapanca uran” ise ancak Lala Mustafa Paşa olabilir. Nitekim “Lala” Mustafa Paşa'nın bir diğer lakabı “Kara” Mustafa Paşa'dır. Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihî*, vr. 200-b. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, s. 1202-1203. Ayrıca Yaşar Yücel tarafından Kitab-ı Müstetab ile birlikte neşredilen ve Kemankeş Mustafa Paşa'ya sunulduğu ifade edilen *Kitab u Mesâlibi'l- Müslimîn ve Menâfi'il Mü'minîn* isimli eserin tarihlendirmesinde bir hata olmuştur. Eserin Kemankeş Mustafa Paşa'ya sunulmadığı, I. Süleyman'ın son yılları veya II. Selim'in saltanatı sırasında yazılmış

Çelebi, “*mezburun mesleki sonra gelenlere dîvânda düsturu'l-‘amel oldi.*” diyerek sikke tashihi yaptırdığını, gelirleri arttırdığını ve yeniçeri-sipahi sayısını düşürerek devlete nizam verdiğinden bahseder⁵⁰. Solakzâde “*öyle bir vezirlik yaptı ki hiçbir şekilde tarifi mümkün değildir.*”⁵¹ der. Karaçelebizâde’ye göre ise böyle bir vezir ne görülmüş ne duyulmuş ne de herhangi bir kitapta yazılmıştır. Müslüman olsun zımmî olsun tüm reaya onun kadrini ve kıymetini bilmelidir. Karaçelebizâde sözlerinde en ufak bir abartı olmadığı iddiasındadır. Paşa’nın kırk yıl süren Acem seferini başarıyla sonlandırmasından gelirleri arttırmasına, rüşvete tenezzül etmemesinden alimlerle sohbet edip onlara ihsanda bulunmasına kadar birçok konuda onu överek kusursuz bir yönetici portresi çizer. Bunu yaparken paşanın övülmekten asla hoşlanmadığını ifade etmekten de geri durmaz⁵². Karaçelebizâde’nin sözlerine kuşkuyla yaklaşılması gerekir. Çünkü eserini bizzat Kara Mustafa Paşa’ya sunmuştur. Yani aralarında bir patronaj ilişkisi söz konusudur. Nitekim paşanın idamından sonra kaleme aldığı Ravzatü’l-Ebrâr’da, hiç bu satırları yazmamış gibi, onun memleketi harap ettiğini ve devleti himayesindeki birkaç adama teslim ettiğini yazacaktır⁵³. Son olarak dönemin Habsburg elçisi Schmid de paşanın büyük bir ruha, keskin bir zekaya ve güzel yeteneklere sahip olduğunu yazarak şöyle der: “...*bu kadar çok barbarlık karışmış olmasa, bunların hayranlık uyandırması gerekir.*”⁵⁴

Siyasi bağlamda ise dönemin şartlarına karşın Kemankeş Mustafa Paşa’nın bağımsız bir yönetim tesis etmek için çaba gösterdiği anlaşılmaktadır. 17.yüzyıla damga vuran saray musahibleri, nedimler, kadınlar ve hatta dilsiz ve cüceler *tağallib*⁵⁵üne karşı mücadele etmiş, bunda nispeten başarılı da olmuştur. Nitekim kaynaklar onun “*istiklal üzere*” bir yönetim kurduğundan ve her hükmünün tartışmasız yerine getirildiğinden bahsederler⁵⁶. Daha IV. Murad döneminde

olabileceği düşünülmektedir. Bkz. Baki Tezcan, “Zafernâme Müellifi Hâlisi’nin Bilinmeyen Bir Eseri Münâsebetiyle”, *Osmanlı Araştırmaları*, XIX, İstanbul 1999, s.86. Son olarak Faik Reşit Unat tarafından neşredilen bir layiha, neşreden tarafından Kemankeş Mustafa Paşa’ya izafe edilmişse de aslında Koçi Bey Risalesi’nin bir nüshası olduğu anlaşılmıştır. Erhan Afyoncu, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018, s.141. Abdulkadir Özcan, “Kemankeş Mustafa Paşa”, s.250.

⁵⁰ Zeynep Aycibin, “Kâtib Çelebi Fezleke Tahlil ve Metin”, s.927.

⁵¹ Vahid Çabuk, *Solak-zâde Tarihi*, s. 551.

⁵² Kara Çelebi-zâde Abdulaziz, *Târîhçe-i Feth-i Revân ve Bağdad*, vr. 109-a/115-a.

⁵³ İbrahim Özgül, “Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi’nin Ravzatü’l-Ebrâr Adlı Eseri (1299-1648) Tahlil ve Metin”, s. 360.

⁵⁴ Hüseyin Onur Ercan, “Otuz Yıl Savaşları Sırasında Osmanlı Payitahtında Bir Habsburg Elçisi: Rudolf Schmid’in Nihai Raporu...”, s.46-47.

⁵⁵ Hilaf-ı hak olarak musallat olmak. İstila etmek.

⁵⁶ Mehmet İpşirli, *Tarih-i Na’îmâ*, s.977. Zeynep Aycibin, “Kâtib Çelebi Fezleke Tahlil ve Metin”, s.920. Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi*, vr. 366-a. İbrahim Özgül, “Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi’nin Ravzatü’l-Ebrâr Adlı Eseri (1299-1648) Tahlil ve Metin”, s.358-359.

sadaret kaymakamlığı yaptığı sırada padişaha gönderilen arzların bir kopyasını Silâhdar Mustafa Paşa'ya gönderme usulünü reddetmiş, iktidarını tesis eder etmez de kendisine tehdit olabileceği için Silâhdar'ı katletmiştir. Yine iktidarına ortak olabilecek Nasuhpaşazâde'yi ortadan kaldırmış ve hatta dönemin en önemli figürlerinden biri olan Valide Kösem Sultan'ı iktidar muhitinden uzak tutmayı başarmıştır. Paşanın herhangi bir şekilde iktidarına ortak kabul etmediği gibi 17. yüzyılın tipik iktidar ittifaklarının içerisinde bulunmak istemediği de anlaşılmaktadır. Öyle ki Silâhdar Yusuf Paşa ile iyi geçinmesini tavsiye eden yakınlarına, Sultan Murad gibi "*kabraman-ı zaman*" bir padişahın makbul gördüğü ve yanında tuttuğu silâhdarına bile zamanında müdara etmediğini söyleyerek bu tavsiyeye karşı geldiği rivayet olunur⁵⁷. Aynı şekilde Cinci Hüseyin Efendi'ye saygıda kusur etmemesini öğütleyen imamının sözlerine de kulak asmamıştır⁵⁸. Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın, iktidarın kaynağı olan Sultan İbrahim'den başkasına itaat etmediği söylenebilir. Habsburg elçisi Schmid, onun Sultan İbrahim'i dünyadaki herkesten daha güçlü gördüğünü iddia eder⁵⁹. Ancak Sultan İbrahim ile Kemankeş Kara Mustafa Paşa arasında da bazı sorunlar mevcuttur. Solakzâde, Nasuhpaşazâde'nin katlinden sonra Kara Mustafa Paşa için "*O kadar, mağrur oldu ki, pâdişâh bir şey murad eylese, kendisi süpbesiz başka yöne sevk eder idi*"⁶⁰ der. Kemankeş Mustafa Paşa'nın Sultan İbrahim'e muhalefeti yeni bir durum değildir. Daha önce sultan İbrahim, Dilaver Paşa'nın vezir olarak atanmasını istediğinde bu isteğe yeteri kadar vezirin olduğunu söyleyerek muhalefet etmiştir. Yine Rikâbdar Yusuf Paşa'nın müşahip ve silâhdar olarak atanmasına da devlet işlerinin ortaklık kabul etmeyeceğini söyleyerek karşı çıkmıştır. Naima, padişahın küçük işler için onu çağırmasına paşanın daima bozulduğunu ve fermanlarına karşı geldiğini yazar. Bir keresinde Sultan İbrahim hareminden Kethüda Hatun için beş yüz çeki odun talep etmiştir. Talebi yerine gelmeyince Kemankeş Kara Mustafa Paşa'yı divandan çağırıp neden verilmediğini sorduğunda paşa, divanı bozup böylesine küçük bir iş için kendisini çağırın padişaha çıkmıştır. Hatta önemli işleri geciktirdiğini; reyanın, hazinenin ve sınırların durumunu sormak yerine küçük şeylerle uğraştığını ima eden bir konuşma dahi yapmıştır⁶¹. Bahsi geçen bu rivayet gerçek olmasa bile o dönemde Kemankeş Kara Mustafa Paşa hakkında böyle söylentiler olması paşanın sultana karşı tutumu hakkında fikir verebilir. Bu noktada Kemankeş Mustafa Paşa'nın, Sultan İbrahim'i kontrolü altında tutmak istediğini söyleyebiliriz. Sultan İbrahim'in de paşaya karşı zaman içerisinde güveni ve müsamahası oluşmuş olmalı. Habsburg elçisi Rudolf Schmid'in iddiasına göre sultan, sarayda bir görevlide hoşuna gitmeyen bir

⁵⁷ Mehmet İpşirli, *Tarih-i Na'imâ*, s.984.

⁵⁸ Vahid Çabuk, *Solak-zâde Tarihi*, s.560.

⁵⁹ Hüseyin Onur Ercan, "Otuz Yıl Savaşları Sırasında Osmanlı Paytahtında Bir Habsburg Elçisi: Rudolf Schmid'in Nihai Raporu...", s.47.

⁶⁰ Vahid Çabuk, *Solak-zâde Tarihi*, s. 599.

⁶¹ Mehmet İpşirli, *Tarih-i Na'imâ*, s.982.

hareket görse onu Mustafa Paşa'ya şikâyet etmekle tehdit ederdi. Hatta elçi, ona gizli haberler getirenleri direkt paşaya şikâyet ederek “*mahvına yol açmaktadır.*” der⁶². Bunlar sarayın sırlarla dolu duvarlarından yabancı bir elçinin kulağına çalınan tevatürler olmalıdır. Ancak Sultan İbrahim'in Kemankeş Mustafa Paşa'nın kontrolü ve hatta kısıkcı altında olduğu da açıktır. Bu anlamda elde daha net deliller de mevcuttur. Mesela, Sultan İbrahime'e sunulan ve Kemankeş'e ait olduğunu düşündüğümüz bir arzda, sultanın geceleri dışarı çıkarak herkesin ne hâlde olduğunu görmek istemesi üzerine paşa bu isteği; Sultan Murad'ın ihtiyaç olduğu için geceleri dışarı çıktığını ve kendi zamanında böyle bir şeye ihtiyaç olmadığını söyleyerek reddeder⁶³. Eserini 17. yüzyıl sonunda kaleme aldığı düşünülen Anonim Vekayiname yazarı da Kemankeş'in her işi kendisinin gördüğünü ve Sultan İbrahim'in dışarı çıkmasına karşı olduğunu aktarır. Hatta halk arasında Kemankeş'in sultana sihir yaparak onun dışarı çıkmasını önlediğine dair konuşmalar geçtiğini ifade eder⁶⁴. İlginçtir, Sultan İbrahim Kemankeş'in idamından hemen sonra -belki de paşanın tahakkümünden kurtulması ile-Haramidere'ye ve Edirne'ye av seyahatleri düzenlemiştir⁶⁵.

Sonuç olarak Kemankeş Mustafa Paşa'nın katı, inatçı ve Sultan İbrahim ile ilişkisinde kontrolcü bir tavrı olduğu söylenebilir. Bu kontrol muhtemelen akli sorunları olan sultanın dış etkenlerden çabuk etkilenebileceğini öngörmesinden kaynaklamaktaydı. Sultanın dışarı çıkmasına engel olması, kendi inisiyatifi dışında vezir atamalarına karşı çıkması ve yeni bir silâhdarın ortaya çıkması fikrine karşı tahammülsüzlüğü muhtemelen hep bu sebeptendi. Nitekim Cinci Hüseyin Efendi ve Yusuf Paşa'nın ortaya çıkışı ile sultan bu kontrol alanının dışına çıkmış oldu. Kösem Sultan'ın da muhtemelen perde arkasındaki etkisiyle paşa en nihayetinde iktidarını kaybetti. Mustafa Paşa'nın iktidarı döneminde kendisine karşı hayli kalabalık bir muhalif grup zaten oluşmuştu. Bunda aldığı ekonomik önlemlerin ve şedid tavrının etkisi olduğu kaynakların üzerinde ittifak ettiği bir konudur. Halk ve asker paşanın iktidarı uğruna takındığı sert ve acımasız tavrından, saray çevresi ise çıkarlarına dokunan ekonomik önlemler ile paşanın sadece bir iki kişiye güvenip onları kayırmasından dolayı ondan umudu

⁶² Hüseyin Onur Ercan, “Otuz Yıl Savaşları Sırasında Osmanlı Payitahtında Bir Habsburg Elçisi: Rudolf Schmid'in Nihai Raporu...”, s.46.

⁶³ BOA, TSMA.e. 798/52.

⁶⁴ Ramazan Aktemur, “Anonim Osmanlı Vekayinâmesi 1648-1694 (Metin ve Değerlendirme)”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Akdeniz Dünyası Araştırmaları Anabilim Dalı, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 2019, s. 84.

⁶⁵ Mehmet İpşirli, *Tarih-i Na'imâ*, s.1004-1005. Vahid Çabuk, *Solak-şâde Tarihi*, s. 562. Anonim Vekayiname yazarı, sultanın bu gezilerine Veziriazam Sultanzâde Mehmed Paşa'nın ön ayak olduğunu söyler. Kendi tabiatı gereği bahçe gezmeleri yapabilmek için Sultan'ı payitahttan uzaklaştırmak istemiştir. Ramazan Aktemur, “Anonim Osmanlı Vekayinâmesi 1648-1694 (Metin ve Değerlendirme)”, s.86.

kesmişlerdi⁶⁶. Tabiatıyla paşaya karşı yeni oluşan muhalif cephenin sempatzanı ve destekçisi de çok oldu. 17. yüzyılda devletin içini kemiren çıkar çatışmaları, IV. Murad'ın tesis ettiği nispi sükûneti devam ettirme motivasyonunda olan Kemankeş Kara Mustafa Paşa'yı yok etmiştir. Bundan sonra Köprülüler iktidarına kadar yeni düzenin yeni veziriazamları sembolik güçleri ile çeşitli ittifakların içerisine girecekler ve çoğunlukla pozisyonlarını korumak için başka güç odaklarının gölgesine ihtiyaç duyacaklardır.

Kemankeş Sonrası Yeni Düzen ve Hezarpâre Ahmed Paşa İktidarı

Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın idamından dört ay önce onun eliyle Şam'a gönderilen Sultanzâde Mehmed Paşa, yeni kurulan düzenin ilk veziriazamıdır. Saltanatını bilhassa Cinci Hüseyin Efendi'ye ve Silâhdar Yusuf Paşa'ya borçludur. Sadarete gelir gelmez Galata kadısı bulunan Cinci Hüseyin Efendi'ye Anadolu Kazaskerliği'nin "*sadaka ve inâyet*" buyurulması için sultana bir arz sunar. Sultan İbrahim bu arzın üzerine kendi hattıyla "*verdim olsun*" yazar⁶⁷. Liyakatsiz olması ulemanın tepkisini çekmesine rağmen bu atama gerçekleşmiştir. Yeni veziriazam, Cinci Hüseyin Efendi'ye gönül borcunu böyle ödemiştir. Ancak Silâhdar Yusuf Paşa ile arasında sorunlar vardır. Özellikle Girit seferinin başlaması ve ardından Yusuf Paşa'nın Hanya fethi ile payitahta dönmesi Sultanzâde Mehmed Paşa'yı tedirgin etmiştir. Nitekim çok geçmeyecek Yusuf Paşa tıpkı Kara Mustafa Paşa'ya yaptığı gibi onun da sadaret mührünü teslim etmesine sebep olacaktır. Kaynaklar Sultanzâde Mehmed Paşa'nın çelebi meşrep olduğunu, Sultan İbrahim'in muradı ne ise onu yapmaya gayret ettiğini ve birtakım hediyelerle sultanının gönlünü hoş etmeye ve iktidarını bu şekilde sürdürmeye çalıştığını ifade ederler. Kâtip Çelebi, Kazasker Abdurrahim Efendi'den duyduğu bir olayı özetle şöyle anlatır: Mehmed Paşa can korkusundan o kadar dalkavukluklar yapar ki Sultan İbrahim bile bunun sebebini merak ederek paşaya zamanında Kemankeş Mustafa Paşa'nın makul bulmadığı konularda kendisine itiraz ettiğini ancak ondan hiç böyle bir söz işitmediğini söyleyerek işin aslını sorar. Mehmed Paşa ise siz yeryüzünün halifesisiniz sizin hiçbir hata ve yanlışınız olmaz kabilinden cümleler ile cevap verir. Sultan İbrahim buna öylesine inanır ki yakınlarından kimseler bir konuda ona itiraz etse, "*Bana lalam böyle ta'lim eyledi. Benden hatâ zühûr ve sudûr eylemez imiş.*" diye karşılık verir⁶⁸. Bu anlatı Kemankeş Kara Mustafa Paşa'dan sonra devlet idaresinde akli melekelerinde noksanı olduğu bariz olan bir padişahın etrafındaki

⁶⁶ Mehmet İpşirli, *Tarih-i Na'imâ*, s.977,981. Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi*, vr. 365-b, 366-a. İbrahim Özgül, "Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi'nin Ravzatü'l-Ebrâr Adlı Eseri (1299-1648) Tahlil ve Metin", s.360. Zeynep Aycibin, "Kâtib Çelebi Fezleke Tahlil ve Metin", s. 927.

⁶⁷ BOA, TSMA.e. 794/29. Ayrıca Hüseyin Efendi'nin 18 Mayıs 1644 tarihinde Galata kadılığında Anadolu Kazaskerliğine atandığına dair ruus kaydı: BOA, A.RSK.d., nr: 1516, 12/4.

⁶⁸ Zeynep Aycibin, "Kâtib Çelebi Fezleke Tahlil ve Metin", s.993.

kişiler tarafından nasıl yönlendirilebileceği konusunda bir fikir sahibi olmamızı sağlar. Görünen o ki veziriazamlık makamı sultanın vekili olarak görevini yerine getiremiyor/getirmiyor ve Cinci Hüseyin gibi liyakati tartışmalı kişiler zaten akli sorunları olan sultanı kendi çıkarları doğrultusunda yönlendiriyorlardı. Sultan İbrahim saltanatının ilk yıllarında devlet işleriyle yeteneği ölçüsünde ilgilenmeye çalışmıştı. Musahiblerinin de yardımlarıyla devletin ahvalini öğrenme arzusunda idi. Sultan İbrahim'in sınır boylarındaki durumları sorduğu, İstanbul'un ahvalini merak ettiği, tüm işlerin kendisine bildirilmesini istediği ve “*yoksa sen bilirsin*” gibi tehditler savurduğu birçok hattı mevcuttur⁶⁹. Hatta ağabeyi Sultan IV. Murad'ın devleti nasıl yönettiğini merak etmiş olacak ki -sadrızamın bir arzından anlaşıldığı üzere- incelemek için ağabeyinin hatt-ı hümayunlarını talep etmiştir⁷⁰. Ancak giderek artan ruhi bunalımları ve kadınlara aşırı düşkün bir hâl gelmesi onu iyice devlet işlerinden uzaklaştırmıştır. Ayrıca bu durumun oluşmasında servet edinme sevdasına düşen ve padişahın sonu gelmez arzularına dur diyemeyen, hatta aksine körükleyen devlet adamlarının da rolü büyük olmalı. Sultanzâde Mehmed Paşa ve ardından gelen Salih Paşa'nın sadaretleri döneminde Sultan İbrahim'in rüşvete meylettığı ve özellikle kadınlarla olan muhabbetinin arttığı kaynaklarda zikredilir. Bu dönemde Sultan İbrahim'in yedi hasekisi olduğu, bunların senelik haslarının yüz bin guruş olduğu, hatta bir hasekisine Şam eyaletinin gelirlerini arpalık olarak verdiği, mansıpların kadınların şefaatiyle ve rüşvetle alınıp satıldığı, hazinenin gelirlerinin azaldığı ve kul mevacibinin güçlkle verilebildiği üzerinde özellikle durulur⁷¹. Öte yandan Cinci Hüseyin Efendi, Kara Mustafa Paşa'dan sonra padişah nezdinde iyice güçlenmiş ve devlet işlerinde söz sahibi olmuştur. Hatta Sultanzâde Mehmed Paşa'nın her işi bizzat ona danışarak yaptığı da rivayetler arasındadır⁷². Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın ardından oluşan yeni iktidar muhitinin merkezinde akli bulanık, kadınlar ve nedimlerinin sözüyle hareket eden bir padişah ile makamlarını korumak için Cinci Hüseyin Efendi gibi dönemin muktedirlerinden medet umup aynı zamanda hediyelerle sultanın gönlünü hoş tutmaya çalışan veziriazamlar olduğu anlaşılmaktadır⁷³. Tabiatıyla yeni kurulan düzen içerisinde barındırdığı çarpıklıklar nedeniyle çok uzun sürmeyecektir. Eylül 1647'de Hezarpâre Ahmed Paşa sadarete gelmiştir. Sultan İbrahim ve onun ruhi bunalımlarından istifade eden zümre için bunun başlangıcı da bu tarih olmuştur.

⁶⁹ BOA, TSMA e. 800/ 2, 23-29. BOA, TSMA.e. 797/2

⁷⁰ BOA, TSMA.e. 796/26

⁷¹ Mehmet İpşirli, *Tarih-i Na'imâ*, s.1111, Ertuğrul Oral, “Mehmed Halife Tarih-i Gilmani”, s.16-17.

⁷² Ertuğrul Oral, “Mehmed Halife Tarih-i Gilmani”, s.17.

⁷³ Sultan, gönlünü hoş tutan sadrazamlarından hayli memnundur. “*Aferin*”, “*berhudar olsun*” veya “*ecdad-ı izâmının zamanındaki vezirleri unutturdun*” gibi sözlerle bu memnuniyetini ifade eder. BOA, TSMA.e. 799/36, 2-6-7-11.

Sultan İbrahim, bu dönemde giderek artan bunalımlarını hafifletmek için sıklıkla İstanbul içerisinde gezintilere çıkar ve nefesiyle ün salan kimselere kendisini okutmaya gider.⁷⁴ Bu geziler sırasında şehir içerisinde başka arabalarla karşılaşılıp geçişlerde problem yaşanması üzerine veziriazam Salih Paşa'ya şehrin içine arabaların girmesini yasaklamasını tenbih eder. Ancak yaptığı bir gezi sırasında tekrar bir arabayla karşılaşınca sınırlarına hâkim olamayarak Salih Paşa'yı katleder⁷⁵. Sadaret mührünü ise o sırada Girit'te bulunan kaptan-ı derya Koca Musa Paşa'ya gönderir⁷⁶. O payitahta gelene kadar Kemankeş'in tezkireciliğini de yapmış olan Hezarpâre Ahmed Paşa⁷⁷ sadaret kaymakamlığı ile görevlendirilir. Ancak kaynaklarda hain, kalles, hileci⁷⁸ gibi sıfatlarla anılan Hezarpâre Ahmed Paşa bir şekilde Sultan İbrahim'i ikna ederek Koca Musa Paşa'ya giden sadaret mührünü ele geçirir⁷⁹. Böylece sadaret makamına Hezarpâre Ahmed Paşa gelir.

Ahmed Paşa sadarete geldiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli işi Girit seferiydi. Hanya, Resmo, Apokorano, Granbosak kaleleri kısa zamanda düşmüş ancak Kandiye önünde Osmanlı askerleri çakılıp kalmıştı. Venedik bir yandan Kandiye'yi savunurken diğer yandan buraya erzak ve asker göndermek isteyen Osmanlı kuvvetlerini Çanakkale'yi ablukaya almak suretiyle geri püskürtüyordu. Girit'te serdar olarak bulunan Gazi Hasan Paşa'dan yardım

⁷⁴ Bu dönemde artık Cinci Hüseyin Efendi'nin nefesi Sultan İbrahim'i iyi etmeye yetmez ve sultanın üzerindeki nüfuzu giderek azalır.

⁷⁵ Vecihî, Salih Paşa'nın katline sebep olan olayı başka türlü anlatır. Buna göre Salih Paşa, "*def-i ibtilâl-i memâlik*" için Şeyhül-islam Abdurrahim Efendi ile görüşmüştür. Ancak Adurrahim Efendi paşanın bu düşüncelerini gizlice Valide Kösem Sultan'a anlatmıştır. Vaziyet Sultan İbrahim'in kulağına gidince de Salih Paşa katledilmiştir. Ziya Akkaya, "Vecihî Devri ve Eseri (1637-1661)", s. 73-74.

⁷⁶ Bu atamanın padişah üzerinde büyük bir nüfuzu olan Şekerpara Hatun'un isteği ile yapıldığı rivayet olunur. Abdurrahman Hibrî, *Defter-i Abbâr*, Beyazıt Devlet Ktb., Veliyyüddin Efendi, nr. 2418, vr. 52-a. İsmail Hami Danişmend, Koca Musa Paşa'nın Şekerpara Hatun'un kocası olduğunu yazar. İ. Hami Danişmend, *İzâhlı Osmanlı Kronolojisi*, C.3, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972, s.404.

⁷⁷Hezarpâre Ahmed Paşa, bir kapıkulu sipahisinin oğlu olup İstanbul Tavşantaşı'nda doğmuş, eğitimini tamamladıktan sonra katiplik hizmeti ile maliye kalemlerine girmiş, hızlı ve güzel yazı yazma yeteneği sayesinde yükselerek Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın tezkirecisi olmuş, onun katlinden sonra Sultanzâde Mehmed Paşa'ya rüşvet vererek mevkufatçı, ardından defter emini ve Ekim 1646'da da vezirlikle defterdar olmuştur. Osman-zâde Tâ'ib Ahmed, *Hadikatü'l-Vüzerâ*, s.87. Zeynep Aycibin, "Kâtib Çelebi Fezleke Tahlil ve Metin", s.1050. Ayrıca Hezarpâre Ahmed Paşa kalemiyeden sadarete gelen ilk veziriazamdır. Cenk Reyhan, "Osmanlı Devleti'nde Siyasal İktidar ve Seyfiye Sınıfı: Vezir-i A'zâmlık Örneği", *OTAM*, C.31, 2012 s.215.

⁷⁸ Mehmet İpşirli, *Tarih-i Na'îmâ*, s.1110, Osman-zâde Tâ'ib Ahmed, *Hadikatü'l-Vüzerâ*, s.87. Ertuğrul Oral, "Mehmed Halife Tarih-i Gilmani", s. 18.

⁷⁹ Mehmet İpşirli, *Tarih-i Na'îmâ*, s.1109-1110. Zeynep Aycibin, "Kâtib Çelebi Fezleke Tahlil ve Metin", s.1014-1015.

gönderilmesi için feryatnameler geliyor ancak donanma boğazı geçemediği için Girit'teki askerin durumu her geçen gün daha da kötüye gidiyordu. Hezarpâre Ahmed Paşa ise kaptan-ı derya değişikliğiyle sorunu çözmeye çalışsa da daha ciddi önlemlerin alınması gerektiği belliydi. Ancak Karaçelebizâde, paşanın etraftan gelen haber ve mektupları saklayarak kendisine sefer teklif edilmesini engellemek istediğini yazar⁸⁰. Bu noktada Mehmed Halife ve Naima da eserlerinde benzer bir duruma işaret ederler. Şöyle ki, Venedik harbinin diğer bir ayağı Bosna hududunda gerçekleşiyordu ve Venedikliler sınır boyundaki otuz kırk kalepalanka ile müstahkem Klis kalesini düşürmüşlerdi. Ahmed Paşa ise sultana düşmanın bir iki palanka ile bir kiliseyi aldığını ve buraların zaten önceden de onların olduğunu söyler. Rumeli muhafazasıyla görevlendirilen hanedan damadı Faik Paşa payitahta gelip sultana Bosna'daki durumu izah ettiğinde, “*bu kelâmı lalâmın önünde söyleyebilir misin*” cevabını alacaktır. Sultan İbrahim önünde gerçekleşen yüzleşmede, Faik Paşa tekrar Bosna'daki durumu anlatınca veziriazam Ahmed Paşa; bunların abartı olduğunu, böyle sözlerin gizli amaçlar ile hasetten dolayı olduğunu ve Faik Paşa'nın sadarete gözü olduğu için küçük olayları abarttığını ifade ederek paşanın Girit'e tayinini sağlar. Karara direnen Faik Paşa hapse atılır ardından Karadeniz'e gitmeyi kabul ederek Azak muhafızlığıyla payitahttan gönderilir. Bundan sonra Sultan İbrahim boğazları kapatan Venedik gemilerini sorduğunda Ahmed Paşa “*küffar gemileri kalkıp gitti*” diye cevap verecek ve padişah huzurunda donanmaya yönelik söz söylemeyi yasaklayacaktır⁸¹.

Dışarıda Girit sebebiyle Venedik ile harp sürerken içeride de durumlar karışıktır. Sultan İbrahim'in ruhi bunalımları artmış ve çevresindeki kişilerin telkinlerine daha açık bir hâle gelerek ilginç isteklerde bulunmaya başlamıştır. Bu dönemde birkaç yaşındaki kızlarını uygun gördüğü vezirlerle nikahlar. Hezarpâre Ahmed Paşa'yı da nikahlı karısından ayırıp iki yaşındaki kızı Beyhan Sultan ile evlendirir. İbrahim Paşa sarayını sekizinci hasekisi için envai çeşit döşemeler ile kaplatır. Burası için gereken kumaş ve eşyalar ise gece vakti basılan dükkanlardan cebren temin edilir. Bu dönemde Sultan İbrahim'in anlamsız istekleri Anadolu'da bir isyana bile sebep olur. Sivas Beylerbeyi olan Varvar Ali Paşa, kendisinden bayram harçlığı adı altında istenen otuz bin kuruşu, Sivas eyaletinin senelik mahsul ve gelirlerinin bunu karşılamaya yetmeyeceğini bildirerek reddeder. Varvar Ali Paşa'dan istenen sadece bayram harçlığı değildir. O zamanlar Sivas'ta olan İbşir Mustafa Paşa'nın nikahlı karısı Peri Han Hatun da Sultan İbrahim'e takdim edilmek üzere Varvar Ali Paşa'dan istenir. Ali Paşa hem bayram harçlığını hem de Peri Han Hatun'u göndermeyi “*elin menkâbını niçe gayra teslim idelim*” diyerek reddeder. Aleme nizam verme iddiasıyla payitahta yürür. Ancak Varvar Ali Paşa payitahta ulaşmadan nikahlı karısını Sultan İbrahim'e vermeyi reddettiği

⁸⁰ İbrahim Özgül, “Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi'nin Ravzatü'l-Ebrâr Adlı Eseri (1299-1648) Tahlil ve Metin”, s.418.

⁸¹ Ertuğrul Oral, “Mehmed Halife Tarih-i Gilmani”, s. 18-19. Mehmet İpşirli, *Tarih-i Na'imâ*, s.1135-1136.

İbşir Mustafa Paşa tarafından katledilir⁸². Veziriazam Ahmed Paşa ise tüm bu olanlar sırasında Sultan İbrahim'in sonu gelmez isteklerini yerine getirmekle meşguldür.

Hezarpâre Ahmed Paşa dönemin kroniklerinde sultanı doğru yola sevketmediği, elde ettiği makamı uğruna sultanın anlamsız isteklerini yerine getirdiği ve rüşvet ile servet yaptığı gerekçeleriyle ağır bir şekilde eleştirilir. Mansıpların bir hediye karşılığında verilmesi birçok kronik ve nasihatnamede eski devletlerde de olan bir gelenek olarak zikredilir. Ancak bu hediyenin rüşvetten ayrı tutulması gerektiği ve bir mansıbın ehil olmayana rüşvetle verilmesinin yanlış olduğu üzerinde de ayrıca durulur. Daha XVI. yüzyıl sonunda Selânikî, mansıpların ehil olmayan kişilere pişkeş ve hediye adı altında pahalı rüşvetlerle satıldığından şikâyet eder⁸³. Hezarpâre Ahmed Paşa için de eleştiriler tam bu minvaldedir. Mansıp hediyesi adı altında yapılan her atamadan yüklü miktarda para alan Ahmed Paşa'nın servet edinme sevdasında olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan ödedikleri yüklü paralarla mansıplarını alanlar bu paraları çıkarmak için halka zulmetmeye başlamışlardır. İşin trajik yanı kaynaklarda Ahmed Paşa basiretsiz veya beceriksiz değil tam aksine akıllı, okur-yazar ve her şeyden haberdar olan bir veziriazam olarak anlatılır. Tam da bu yüzden kronik yazarlarında paşanın nasıl bu hâle geldiğine dair bir şaşkınlık ve öfke sezilmektedir. Çünkü yakınılan konu paşanın devletin ve milletin hâlini bildiği ve yeterli donanımı olduğu hâlde Sultan İbrahim'e müdahale etmekten imtina etmesidir. Naima, kaynağı olan Şârihulmenârzâde'den naklen o dönem halkın arasında şu sözlerin dolaştığını aktarır: “*Bu fesâdât cümle vezîrin başı altındandır, murad etse def ederdi âlemin nizâmına sâ'y eylerdi*”⁸⁴ Gerçekten birçok kaynakta Hezarpâre Ahmed Paşa'nın halkın yararına çalışmak varken servet edinme ve Sultan İbrahim'in anlamsız isteklerini yerine getirme gayretinde olduğu zikredilir⁸⁵. Hatta o dönem saray çalışanı olup birçok olaya yakından şahit olan Mehmed Halife eserinde; Cinci Hüseyin Efendi, Şekerpare Hatun ve bilhassa Ahmed Paşa'nın Sultan İbrahim'i eğlence alemlerine soktuklarını ve hazineyi çalgıcılara telef ettirdiklerini ifade eder⁸⁶. Peçevî Tarihi'ne zeyl yazan Belgratlı Mustafa ise Ahmed

⁸² Zeynep Aycibin, “Kâtib Çelebi Fezleke Tahlil ve Metin”, s. 1016. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, *Evlâd Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul*, YKY, 1. Kitap, C.1, İstanbul 2017, s.230. Mehmet İpşirli, *Tarih-i Na'imâ*, s.1113.

⁸³ Fatma Ünyay Açıkgöz, “XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Hediye ve Hediyeleşme”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Ankara 2012, s. XVI-XVII.

⁸⁴ Mehmet İpşirli, *Tarih-i Na'imâ*, s.1142.

⁸⁵ Osman-zâde Tâ'ib Ahmed, *Hadikatü'l-Vüzerâ*, s.87-88, Mehmet İpşirli, *Tarih-i Na'imâ*, s.1142. İbrahim Özgül, “Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi'nin Ravzatü'l-Ebrâr Adlı Eseri (1299-1648) Tahlil ve Metin”, s.416-417. Ertuğrul Oral, “Mehmed Halife Tarih-i Gilmani”, s.18.

⁸⁶ “*Merhûm Kara vezîrden sonra içeriide olan nîsâ tâifesi husûsan Şekerpare ve taşrada Cinci Efendi ve bir iki müfşid vezîri bâ-husus Hâin Ahmed Paşa terbiyesiyle Padişâhımız gıce ve gündüz sâzendeye*

Paşa'nın Sultan İbrahim'i olmadık isteklere sevk ettiğini, mansıp sahiplerinden güzel cariyeler ile haremdeki kadınlara envai çeşit sorguclar, kuşaklar vs. göndermelerini talep ettiğini yazar⁸⁷. Abdurrahman Hibri Efendi de İstanbul'a büyük su kemerleri ile taşınan suyun çoğunu paşanın kendi sarayına akıttığını ve İstanbul halkının susuzluk çekerek perişan olduğunu ifade eder⁸⁸. Naima, Girit seferinde olan ümera ve beylerbeyilerin mansıplarının İstanbul'da satıldığını aktarır⁸⁹. Anladığımız kadarıyla Ahmed Paşa ise ne Girit'teki askerinin durumuna bir çare aramakta ne de bu çarpık düzeni ıslah etme yolunda bir adım atmaktadır. Hatta tam o sıralarda hiç lüzumu yokken Anadolu Hisarı, İncirli ve Küçük Çekmece gibi kimi yerlerde büyük binalar yaptırmakla meşguldür⁹⁰. Devlet yönetiminde bir acziyet olduğu ortadadır. Sultan İbrahim zaten zaafının esiri olmuş durumda iken bir de vezaret makamının iş göremez hâle gelmesi idareyi felç etmiştir. Yaklaşmakta olan isyanın ayak sesleri sultanın samur kürk iptilası ile iyice duyulmaya başlayacaktır.

Naima, Şarihulmenarzâde'den naklen Sultan İbrahim'in samur merakının Eyüp semtinde ikamet eden ve Voyvoda Kızı ismiyle anılan falcı bir kadının anlattığı garip hikâyelerden kaynaklandığını yazar. Buna göre falcı kadın anlattığı hikâyelerle önce sultanın hasekilerini etkilemiş daha sonra ünü Sultan İbrahim'e kadar gitmiştir. Bundan sonra kadın her gece anlattığı hikâyelerle Sultan İbrahim'i eğlendirmeye başlamıştır. Bir gece eski zamanlarda bir padişahın giydiği elbiseden, sarayının döşemelerine ve hatta yattığı yastığa kadar herşeyi samurdan yaptırdığına dair bir hikâye anlatmış, bu hikâye Sultan İbrahim'i etkilemiş ve samur merakı böylece başlamış⁹¹. Bu anlatı her ne kadar kulağa asılsız bir rivayet gibi geliyor ise de Sultan İbrahim'in normal bir zihin dünyası olmadığını unutmamak gerekir. Nitekim bundan sonraki hareketleri de anormal bir zihin dünyası olduğunu kanıtlar niteliktedir. Nikahlandığı sekizinci hasekisine İbrahim Paşa Sarayı'nın bir odasını samur kürklerle kaplatıp ihsan etmesi bu anormalliği gözler önüne serer. Hatta bu işle görevlendirilen defterdar Halıcızâde döşemelerde kusurlu malzeme kullandığı gerekçesiyle üç gece hapsedilmiştir. Samur merakı bununla da kalmamıştır. Devlet ricali, ulema ve ocak ağalarından samur vergisi talep edilmiştir. Bu esnada Hezarpâre Ahmed Paşa tüm gücüyle samur vergisini toplama gayretindedir. Hatta bu vergiyi ödeyemeyeceğini söyleyen Galata Kadısı ile de münakaşa etmiştir⁹². Üstelik padişahın gönlünü hoş

ve güreşe ve mudbiklere ve Ahmed koluna ve Petko koluna mâylil olup gündün güne hazine bir alay sûretlere ve sâzende ve çengilere ve pehlivanlara zâyi' ve telef üdükten gayri... Ertuğrul Oral, "Mehmed Halife Tarih-i Gilmani", s. 18.

⁸⁷ Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi*, vr. 366-b, 367-a.

⁸⁸ Abdurrahman Hibri, *Defter-i Abbâr*, vr. 52-a.

⁸⁹ Mehmet İpşirli, *Tarih-i Na'imâ*, s.1143.

⁹⁰ A.g.e., s. 1142.

⁹¹ Mehmet İpşirli, *Tarih-i Na'imâ*, s.1145.

⁹² Zeynep Aycibin, "Kâtib Çelebi Fezleke Tahlil ve Metin", s.1036. Mehmet İpşirli, *Tarih-i Na'imâ*, s.1145.

etmek için bizzat mücevherden kayık yaptırmakla uğraştığı da rivayet edilir⁹³. O sıralarda Girit seferi devam etmekte ve asker Girit önlerinde erzak beklemektedir. İstanbul'un atar damarları olan boğazlar Venedik gemileri tarafından tutulmuştur. Halkın zaten bunalmış vaziyetine bir de samur vergisi gibi hiçbir anlam ifade etmeyen vergileri ödemek zorunda kalan yöneticilerin zulmü eklenmiştir. Bu anlamsız işlerin gerçekleştiği dönemde sadece Valide Kösem Sultan akliselim üzere hareket etmektedir. Oğlunun aşırılıklarına karşı onu ikaz etmeye çalışır. Ancak herhangi bir sonuç alamadığı gibi Sultan İbrahim bu ikazlara sinirlenir ve onu İskender Çelebi Bahçesi'ne sürgüne gönderir⁹⁴. Böyle kritik bir dönemde Hezarpâre Ahmed Paşa son hatasını o sırada Girit seferinden henüz dönmüş olan Kara Murad Ağa ve diğer yeniçeri ileri gelenlerinden samur vergisi talep ederek yapar. Ancak talebi karşılık bulmaz. Ocağın ileri gelenleri olan bu ağalar Sultan İbrahim ve Hezarpâre Ahmed Paşa'nın iktidarından bunalmış olan hemen her zümreyi yanlarına alarak büyük bir isyan hareketini başlatırlar. Bu isyan hareketi sonucunda sadaretini ve canını kaybeden veziriazam Ahmed Paşa'nın kazandığı tek şey parça parça olmuş cesedine atfen isminin önüne takılan "Hezarpâre" lakabı olmuştur. Bu isyan ile Sultan İbrahim de tahttan indirilmiş, akabinde canından olmuş ve Osmanlı siyaset sahnesi yeni iktidar hizipleri için hazır hâle gelmiştir.

Sonuç

Kemankeş Kara Mustafa Paşa, beş yıllık sadareti boyunca sert mizacı ve müstakil bir idare kurma arzusu ile öne çıkmıştır. IV. Murad döneminde sağlanan sükûnet ve düzen ortamını devam ettirerek devlet içerisinde gerekli gördüğü ıslahatları yapmıştır. Sultan İbrahim ile yakınlık kurarak palazlanmaya çalışan iktidar namzetlerine izin vermediği gibi akli kusurları olan padişahın, tabir yerindeyse, dümen suyuna da girmemiştir. Tam aksine Sultan İbrahim'in üzerinde görece bir tahakküm kurmayı başararak hem amaçladığı düzeni tesis etmiş hem de onun aşırılıklarını dizginleyerek sadaretini sağlama almıştır. Dönem kronikleri de paşanın Sultan İbrahim üzerinde büyük bir etkisi olduğundan ve onu yönlendirdiğinden bahsederler. Bununla birlikte Sultan İbrahim'in de bu dönemde devlet idaresinde söz sahibi olduğuna dair ciddi kanıtlar ortadadır. Hem kroniklerin söylemleri hem arşiv belgelerinin ortaya koydukları birlikte düşünüldüğünde sanki sultan ve sadrazamı arasında belli bir uyum yakalanmış gibi görünmektedir. Tabii bu dönemde Valide Sultan'ın Kemankeş'in politik hamleleri neticesinde en azından bir süre denklem dışı kaldığı da burada ilave edilebilir. Neticede tesis edilen iktidar ortamı ile bir süre işlere nezaret eden sultan ve iktidarına ortak kabul etmeyen mutlak vekilinin devlet yönetiminde istikrar yakaladığı düşünülebilir. Ancak Cinci Hüseyin Efendi ve Yusuf Paşa muhalif

⁹³ Mehmet İpşirli, *Tarih-i Na'îmâ*, s.1147.

⁹⁴ Ziya Akkaya, "Vecihî Devri ve Eseri (1637-1661)", s.81.

bloğunun ortaya çıkışı bu süreci sona erdirmiştir. Elbette burada Kösem Sultan'ın rolü de yadsınamaz. Nitekim Hüseyin Efendi ve Yusuf Paşa'nın ortaya çıkışı onun için bir fırsat olmuştur. Kemankeş ile sessiz ve derinden giriştiği iktidar mücadelesi yeni müttefiklerinin de katkısıyla sonunda kendi lehine sonuçlanmıştır. 17. yüzyılın ortalarında veziriazamların bir yılı dahi doldurmadan sadareten alındığı bir dönemde beş yıl devlet yönetiminde bilfiil söz sahibi olan Kemankeş Kara Mustafa Paşa, ardında çıkar gruplarının iştahını kabartan büyük bir iktidar boşluğu bırakmıştır.

Kemankeş Mustafa Paşa'nın sadaretinin ardından Sultan İbrahim'in belki de daha rahat bir ortama kavuştuğu söylenebilir. Ancak gelen bu rahatlık ile Sultan İbrahim'in aşırı istekleri dizginlenememiş, samur ve amber tutkusu git gide körüklenmiş, devlet işleriyle alakası kesilmiş, ruhi bunalımları artmış ve çevresindekilerin telkinlerine daha açık hâle gelmiştir. Kemankeş Kara Mustafa Paşa'dan sonra sadarete gelen Sultanazâde Mehmed Paşa ve Salih Paşa, padişahın isteklerine boyun eğerek -ve pahalı hediyeler sunarak sultanın gönlünü hoş etmişlerdir. Bu dönemde başlayan Girit seferi devlet aklının hâlâ iş başında olduğunu gösterse de uzayıp giden Kandiye kuşatması ekonomik anlamda devleti dar boğaza sürüklemiştir. Sultan İbrahim döneminin son yılında sadarete gelen Hezarpare Ahmed Paşa ise sorunları çözme iradesini göstermekten uzak kalmış ve padişahın akli zaaflarını körükleyerek hem kendisinin hem de Sultan İbrahim'in sonunu getirmiştir. Kandiye kuşatmasının uzaması, samur vergisinin ihdası ve Sultan İbrahim'in özellikle haremine yaptığı sıradışı harcamalar bütün olarak düşünüldüğünde bu sorunları çözebilecek tek makam sadaret makamı olmalıdır. Ancak sadaret makamı görevini ifa etmekten uzak olunca Sultan İbrahim döneminin başında Kemankeş Kara Mustafa Paşa ile yakalanan istikrar, düzen ve nispi ekonomik rahatlık yok olmuştur. Sultanın zaafı, veziriazamların basiretsizlikleri ve devlet yönetiminde adam akıllı tecrübe edinmiş olan Valide Sultan'ın ilerleyen süreçte tekrar devre dışı bırakılması payitahtta iktidarın çökmesine sebep olmuştur. Bu durum, Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezde güçlü bir siyasi iktidara sahip olmasının ne kadar hayatı bir önem taşıdığını tekrar gözler önüne serer.

Sultan İbrahim iktidarının son bulmasının sebepleri arasında iç ve dış birçok siyasi olay etkili olduğu gibi bu konuda toplumsal ve ekonomik de birçok neden sayılabilir. Ancak tarihi kişilerin şahsi özelliklerini, artılarını ve noksanlarını da dönemin sosyal, siyasi ve ekonomik şartları ile birlikte okumak gerekir. Bu bağlamda, öyle zannediyoruz ki Sultan İbrahim saltanatının ilk dört yılı ile son dört yılı arasında oluşan yönetsel fark, bir ölçüye kadar, veziriazamların şahsiyetlerinde mündemiçtir.

Kaynakça

Arşiv Vesikaları

- BOA, A.RSK.d., nr: 1516, 12/4.
BOA, TSMA.e. 794/18.
BOA, TSMA.e. 798/52.
BOA, TSMA.e, 798/68.
BOA, TSMA.e. 794/29.
BOA, TSMA e. 800/ 2, 23-29.
BOA, TSMA.e. 797/2.
BOA, TSMA.e. 796/26.
BOA, TSMA.e. 799/36, 2-6-7-11.

Kronikler ve Araştırma Eserleri

- Abdurrahman Hibri, *Defter-i Abbâr*, Beyazıt Devlet Ktb., Veliyyüddin Efendi, nr. 2418.
- AÇIKGÖZ, Fatma Ünyay, “XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Hediye ve Hediyeleşme”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Ankara 2012.
- AFYONCU, Erhan, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018.
- AKKAYA, Ziya, “Vecihî Devri ve Eseri (1637-1661)”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Ankara 1957.
- AYCİBİN, Zeynep, “Kâtib Çelebi Fezleke Tahlil ve Metin”, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul 2007.
- BÖREKÇİ, Günhan, “İnkırâzın Eşiğinde Bir Hanedan: III.Mehmed, I. Ahmed, I. Mustafa ve 17. yüzyıl Osmanlı Siyasi Krizi”, *Divan Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, C.14, Sy. 26, 2009, s.45-96.
- Clausier du Loir, *Du Loir Seyahatnamesi, IV. Murad Döneminde Bir Fransız Seyyahın Maceraları*, çev. Mustafa Daş, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018.
- ÇABUK, Vahid, *Solak-zâde Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.
- Osman-zâde Tâ’ib Ahmed, *Hadikatü'l-Vüzerâ*, D. Robischon, Freiburg 1969.
- DANIŞMEND, İ. Hami, *İzâhlı Osmanlı Kronolojisi*, C.3, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972.
- EMECEN, Feridun M., *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-II*, İsam Yayınları, Ankara 2016.

- ERCAN, Hüseyin Onur, “Otuz Yıl Savaşları Sırasında Osmanlı Payitahtında Bir Habsburg Elçisi: Rudolf Schmid’in Nihâî Raporu Işığında Sultan İbrahim Han ve Veziriâzam Kemankeş Mustafa (1640-1643)”, *Osmanlı’da Siyaset ve Diplomasi*, İstanbul 2016, s. 43-56.
- GÖKPINAR, Bekir, “Osmanlı Kronikleri Işığında Sultan İbrahim ve Dönemi (1640-1648)”, *ETÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Sy.10, Erzurum 2020.
- HAMMER, J. Von, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Kumsaati Yayınları, C.III, İstanbul 2011.
- İNALCIK, Halil, *Devlet-i Âliyye Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, İş Bankası yayınları, İstanbul 2016.
- *Devlet-i Âliyye Tağayyür ve Fesâd (1603-1656): Bozuluş ve Kargaşa Dönemi*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2016.
- İPŞİRLİ, Mehmet, *Tarih-i Na’imâ*, C.III, TTK, Ankara 2007.
- “Musâhib”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 31, s.230-231.
- JORGA, Nicolea, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi, C. IV, İstanbul 2012.
- KAHRAMAN, Seyit Ali-Yücel Dağlı, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul*, YKY, 1. Kitap, C.1, İstanbul 2017.
- Kara Çelebi-zâde Abdulaziz, *Târîhçe-i Feth-i Revân ve Bağdad*, Es’ad Efendi (Süleymaniye Ktb.), No: 2086/3.
- KUMRULAR, Özlem, *Kösem Sultan*, Doğan Kitap, İstanbul 2015.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Lütfi Paşa Asafnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1991
- ORAL, Ertuğrul, “Mehmed Halife Tarih-i Gilmani”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul 2000.
- ÖZ, Mehmet, *Kanun-ı Kadîmini Peşinde: Osmanlı’da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2019.
- ÖZCAN, Abdulkadir, *Atam Dedem Kanunu: Kanunnâme-i Âli Osman*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2013.
- “Cinci Hoca Hüseyin Efendi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 18, s. 541-543.
- “Kemankeş Mustafa Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.25, s.248-250.
- ÖZGÜL, İbrahim, “Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi’nin Ravzatü’l-Ebrâr Adlı Eseri (1299-1648) Tahlil ve Metin”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Erzurum 2010.
- Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Bağdat Köskü, nr. 206.

- PEİRCE, Leslie P., *Harem-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar*, çev. Ayşe Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- REYHAN, Cenk, “Osmanlı Devleti’nde Siyasal İktidar ve Seyfiye Sınıfı: Vezir-i A’zâmlık Örneği”, *OTAM*, C.31, 2012 s.209-224.
- SÜREYYA, Mehmed, *Sicill-i Osmanî*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, C.4, İstanbul 1996.
- AKTEMUR, Ramazan, “Anonim Osmanlı Vekayinâmesi 1648-1694 (Metin ve Değerlendirme)”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Akdeniz Dünyası Araştırmaları Anabilim Dalı, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 2019.
- TEZCAN, Baki, “Zafernâme Müellifi Hâlisî’nin Bilinmeyen Bir Eseri Münâsebetiyle”, *Osmanlı Araştırmaları*, XIX, İstanbul 1999.
- ULUÇAY, M. Çağatay, “Koçi Bey’in Sultan İbrahim’e Takdim Ettiği Risale ve Arzları”, *Zeki Velîdi Toğan’a Armağan Kitabı*, TTK, Ankara 2010, s.177-190.
- “Sultan İbrahim Deli miydi? Hasta mıydı?”, *Sancaktan Saraya Seçme Yazılar*, haz. M. Sabri Koz-Haşim Şahin, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2020.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C.III/2, TTK, Ankara 2011.
- YILMAZER, Ziya, *Topçular Kâtibi Abdülkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi*, TTK, Ankara 2003.
- YÜCEL, Yaşar, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar: Kitâb-ı Müstetâb, Kitabu Mesâlibî’l Müslimîn ve Menâfi’îl-Mü’minin, Hirzu’l- Mülûk*, TTK, Ankara 1988.
- ZİNKEISEN, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Nilüfer Epçeli, C.4, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011.

THE TIMES'A GÖRE CESNOLA KARDEŞLERİN KIBRIS'TAKİ ARKEOLOJİK KAZI FAALİYETLERİ

Cesnola Brothers' Archeological Excavations in Cyprus According to *The Times*

Zeynep Gül EREL ÇALAN*

Tülay ERCOŞKUN**

Özet

Luigi Palma di Cesnola ve kardeşi Alessandro Palma di Cesnola Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde pek çok askeri ve siyasi görevlerde bulunmuşlardır. Kıbrıs'ta Amerikan Konsüllüğünde görevde buldukları süre boyunca çalıştıkları alanlarda Akdeniz'in antik kültürüne dair elde ettikleri bulguları Avrupa ve ABD'deki müzelere sunmuşlardır. Kıbrıs'ta yaptıkları bu kazı çalışmaları Avrupa ve ABD'de yankı uyandırmıştır. *British Museum*, Metropolitan Müzesi gibi büyük müzelerin bu parçaları satın alma süreçleri ve hükümetlerin bu koleksiyonların satın alınmasına dair yaklaşımları da basında, özellikle *The Times*'da yer bulmuştur. Çalışmada Cesnola kardeşlerin arkeolojik kazı çalışmaları ile ilgili *The Times* arşivindeki makaleler incelenerek, gazetede yer alan, Cesnola kardeşlerin faaliyetlerine dair farklı yaklaşımlara yer verilecektir. Ayrıca ilk bölümde biyografileri incelenen Cesnola kardeşlerle ilgili bu makaleler ve yazışmalar, sadece arkeolojik bulguların içerikleri ve tarihsel değerleri değil, kurdukları ticari-politik ağı irdelemesi açısından da önem teşkil etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Cesnola, müzeler, arkeolojik kazı, Kıbrıs, *The Times*

Abstract

Luigi Palma di Cesnola and his brother Alessandro Palma di Cesnola were appointed to various military and political posts in Europe and the United States. During their term at the American Consulate in Cyprus, they presented their findings on the ancient culture of the Mediterranean

*Dr., Amasya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, zeynep.gul.ere@gmail.com. ORCID:0000-0002-4168-1426

** Doç. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, tkeskin@gmail.com. ORCID: 0000-0003-0797-4222

Makale Geliş Tarihi: 14.12.2021

Makale Kabul Tarihi:02.01.2022

to museums in Europe and the USA. The excavations they carried out in Cyprus had echoes in Europe and the USA. The purchasing processes of museums such as the British Museum and the Metropolitan Museum of Art and the approach of governments to the purchase of these collections were also covered in the press, especially *The Times*. In the study, the articles in *The Times* archive about the Cesnola brothers' archaeological excavations will be examined, and different approaches to the Cesnola brothers' activities and discussions in the newspaper will also be included. In addition, these articles and correspondence about the Cesnola brothers, whose biographies are examined in the first part, are important not only in terms of the content and historical values of the archaeological findings, but also in terms of examining the commercial-political network they have established.

Keywords: *Cesnola, museums, archeological excavations, Cyprus, The Times*

Giriş

Osmanlı idaresinde Kıbrıs'ta görev yapan Tuzla'daki (Larnaka¹) Amerikan konsoloslarından en ünlülerinden biri Luigi (Louis) Palma di Cesnola idi. Tuzla'nın dışında Baf (Paphos) ve Limassol'da Amerikan temsilcilikleri vardı.² Kıbrıs asar-ı atikasını yurt dışına ihraç eden ve daha sonra New York Metropolitan Sanat Müzesinin müdürlüğü görevini üstlenen Luigi ve kardeşi arkeolog Alessandro Palma di Cesnola kardeşlerle ilgili Türkçe yazınımızda sınırlı sayıda yayın bulunmaktadır.³ Çalışmanın ilk kısmında Cesnolaların

¹ Kemal Çiçek, "Larnaka: Kıbrıs'ta Osmanlılar zamanında adı Tuzla olan bir liman şehri", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 27. Cilt, Ankara, 2003, ss. 105-107.

² Ali Efdal Özkul, "The Consuls and their Activities In Cyprus under the Ottoman Administration (1571-1878)", *Turkish Studies*, Vol. 8/2, Winter 2013, p. 271. Ayrıca bkz. Ali Efdal Özkul, "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs Adasında Amerikan Konsoloslugu ve Faaliyetleri", *I. Uluslararası Lefke Avrupa Üniversitesi Tarih Kongresi*, (6-9 Nisan 2011), Lefke, 2011, ss. 149-160; *Kıbrıs'ta Osmanlı İzleri*, Kıbrıs Türk Yazarlar Birliği, Lefkoşa, 2014.

³ Ulusal Tez Merkezinde Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı'nda yapılan bir doktora tezi çıkmaktadır. İstanbul Arkeoloji Müzelerinde sergilenen ve saklanan, Cesnola Koleksiyonu olarak bilinen Kıbrıs'tan 1873 yılında zamanın müze müdürü Dr. Anton Dethier'in kişisel çabalarıyla getirilen eserler içindeki Pişmiş Toprak Figürinler tezin konusunu oluşturmaktadır. Bkz. Meral Gözübüyük, *İstanbul Arkeoloji Müzesinde Bulunan Cesnola Koleksiyonu Bünyesindeki Pişmiş Toprak Eserler*, Hacettepe Üniversitesi, SBE, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1993, 445s. Bir diğer çalışma Christopher Lightfoot, "Metropolitan Müzesi, Cesnola Koleksiyonunda Yer Alan Kıbrıs Cam Eserleri", *Anadolu Antik Cam Araştırmaları Sempozyumu*, ed. Ç. G. Güray, 17-20 Haziran 2010. Konuyla ilgili en güncel çalışma ise, Cemil Çelik'in "The American Consul Cesnola Brothers and the Fate of Antiquities in Ottoman Cyprus" adlı makalesidir. Çelik, makalede *The Times* arşivi dışında Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve basında çeşitli kaynakları derinlemesine ele alarak Cesnola kardeşlerin Kıbrıs'taki faaliyetlerini incelemiştir. Cemil Çelik, "The American Consul Cesnola Brothers and the

özgeçmişlerine dair edinilen bilgiler derlenip irdelenecektir. İkinci kısmında ise dünyanın ilk gazetelerinden olan ve Birleşik Krallığın en önemli yayın kuruluşlarından *The Times* gazetesinde söz konusu dönemde Cesnolalarla ilgili yer alan yazı ve haberler ele alınarak değerlendirilecektir.

Luigi Palma di Cesnola (1832-1904)

İtalyan asıllı Amerikalı bir asker, diplomat, amatör arkeolog, eski eser koleksiyoncusu, müze müdürü olan Cesnola'nın tam adı Emmanuele Pietro Paolo Maria Luigi Palma di Cesnola'dır⁴. Torino yakınlarındaki Rivarolo Canavese'de, 28 Haziran 1832 tarihinde doğdu. Babası Luigi Maurizio, annesi Kontes Eugenia Ricca di Castelvecchio idi. Ailesi uzaktan Piyemonteli asillere uzanıyordu. Kuzey İtalya'da yoksul bir aristokrat aileden gelmekteydi. Piyemonte'nin başşehri olan Torino'daki Torino Kraliyet Askeri Okulu'nda 1843-1848 yılları arasında eğitim gördü.

Luigi Palma di Cesnola, 17 yaşındayken Sardinya Devrimci ordusunda görev aldı ve 1851'de Cherasco'daki Kraliyet Askeri Akademisi'nden mezun oldu. Avusturya'ya karşı savaşta Sardinya Ordusunda ve Kırım Savaşı'nda İngiliz ordusunda subay olarak katılmıştı. 1858-1860 yılları civarında Amerika Birleşik Devletleri'ne göç etti. New York'a yerleşerek İtalyanca ve Fransızca özel dersler vererek geçimini sağladı. Öğrencisi olan Mary Isabel Reid ile 1861'de evlendi.

Luigi Palma di Cesnola, 1862 ve 1864'te Amerika İç Savaşı'nda görev alarak başlangıcında subay eğitim okulu kurmuştu. Birlik Ordusu'na verdiği hizmetler sonucunda tuğgeneralliğe terfi etti. 11. New York Süvari birliği binbaşılığında tuğgeneralliğe terfi etti ve 4. New York Süvari birliği albayı unvanını aldı. 1863 yılı Haziran'ında Aldie Savaşı'nda yaralandı⁵ ve Konfederasyon kuvvetlerince yakalandı. Libby hapisanesinde 10 ay kalarak 1864 yılı başlarında salıverildi. Amerikan İç Savaşı sırasındaki eylemlerinden dolayı onur madalyası aldı. 1865'te vatandaşlığa kabul edilen Luigi Palma di Cesnola, 11 yıl kalacağı (1865-1877) ve yaklaşık 70 bin gömütten 35 bin nesneyi toplayacağı Kıbrıs'ta, Birleşik Devletlerin Kıbrıs konsülü olarak atandı⁶.

Fate of Antiquities in Ottoman Cyprus”, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (22), 2021, 265-296.

⁴ Luigi'nin yaşam hikayesi ve eserleri için bkz. Elizabeth McFadden, *The Glitter and the Gold: A Spirited Account of the Metropolitan Museum of Art's First Director, the Audacious and High-handed Luigi Palma Di Cesnola*, Dial Press, New York, 1971; G. Anna Marangou, *Life and Deeds: The Consul Luigi Palma di Cesnola (1832-1904)*, Moufflon, Nicosia, 2000.

⁵http://www.cypriusexplorer.globalfolio.net/eng/bibliography/autors/cesnola_luigi/in dex.php Erişim tarihi 14.11.2019

⁶ *Luigi Palma di Cesnola collection 1861-1950s* (bulk, 1861-1904), Metropolitan Museum of Art Archives, Summary Information, p.3 Erişim tarihi: 14.11.2019 <https://libmma.contentdm.oclc.org/digital/collection/p15324coll13/id/16283>

1865 Noel günü (yani 25 Aralık'ta) hizmet vermek üzere Kıbrıs'a gelmişti. Tuzla'da görev yaparken aynı zamanda çanak-çömlekler, metal obje, mücevher, kandiller, pişmiş toprak heykelcikler ve yazıtlar gibi çeşitli antika eserleri toplamak ya da kazılar yaparak ortaya çıkarmak gibi tutkulu bir uğraşıya girmişti. Şu anda Metropolitan Müzesi'nde olan kireç taşı heykel koleksiyonu günümüzde bile türünün en zengin ve en güzel örneklerini teşkil etmektedir. Cesnola'nın antik cam koleksiyonu da eserlerin bulunup New York'a gelene kadarki yolculukları sırasında çoğunun sağlam kalabilmelerinden dolayı oldukça önemlidir. 1874 ve 1876 yıllarında satın alınan cam koleksiyonu 1920'lerde 74,511 numaradan başlayarak envanterlenmiştir.

Pek çok kaynak Cesnola'nın 1870'lerde Kıbrıs'tan 35,000'in üzerinde eser getirdiğinden bahsetmektedir. Ancak, bu eserlerden hepsi New York'taki Metropolitan Müzesi'ne gelmemiştir. Bir grup eser sevkiyat sırasında Beyrut yakınlarında denizde kaybolmuş⁷; bir kısım eser Avrupa'daki müzeler tarafından satın alınmış ve Cesnola koleksiyonu kısa zamanda pek çok yere dağılmıştır. Örneğin, 16 Mayıs 1872'de Cesnola yaklaşık 470 eseri Boston Museum of Fine Arts'a satmıştır. Hatta koleksiyonundan bazı eserler de İstanbul'da yeni kurulan Osmanlı İmparatorluk Müzesi "Müze-i Hümayun"a verilmiştir.

Metropolitan Müzesi tarafından satın alınan eserler 1884 ve 1903 yılları arasında *Atlas of Cesnola Collection*⁸ adı altında büyük ve görkemli üç cilt olarak fotoğraflarıyla yayınlanmıştır. 3. Ciltte 76'tan 107'ye kadar olan levhalar, çoğu üfleme tekniği ile yapılmış, 185 adet antik cam eserden oluşmaktadır. 1914'te İngiliz arkeolog John Myres Cesnola Koleksiyonu'nun tüm katalogunu *Handbook of the Cesnola Collection of Antiquities from Cyprus* adı altında yayınlamıştır⁹.

Luigi Palma di Cesnola, 1879 yılında New York'ta Metropolitan Sanat Müzesi'nin de ilk müdürlüğü görevini üstlenmiş ve 1904'te ölümüne değin sürdürmüştü. Kıbrıs'tan eski eser koleksiyonlarının en büyüklerinden birini toplamıştı. Koleksiyonunun çoğu New York şehrinde Metropolitan Sanat Müzesi tarafından 1872 yılında elde edildi.¹⁰ Basılan diğer kitabı *Kıbrıs: Antik şehirleri, mezarları ve tapınakları* (1877)'dir. New York'ta, 21 Kasım 1904'te vefat etmiştir.

⁷ Elizabeth S. Greene and Justin Leidwanger, "Law, Ethics, and Deep-Water Archaeology: the wreck of Cesnola's Napried", *Proceedings of the 3rd International Congress on Underwater Archaeology*, 9-12th July, 2008, London, ed. Jon Henderson, Dr. Ruldfolf Habelt GmbH, Bonn, 2012, ss. 83-88.

⁸ Luigi Palma di Cesnola, *Descriptive Atlas of the Cesnola Collection of Cypriote Antiquities*, 3. Vols, 1884-1886.

⁹ Christopher Lightfoot, "Metropolitan Müzesi, Cesnola Koleksiyonunda Yer Alan Kıbrıs Cam Eserleri/Cypriot Glass in the Cesnola Collection at the Metropolitan Museum of Art", *Anadolu Antik Cam Araştırmaları Sempozyumu*, ed. Ç. G. Güray, 17-20 Haziran 2010, ss. 83- 93.

¹⁰ <https://www.britannica.com/biography/Luigi-Palma-di-Cesnola> erişim tarihi: 30.06.2021

Alessandro Palma di Cesnola (1839-1914)

Alessandro Palma di Cesnola da büyük ağabeyi Luigi gibi 1839'da İtalya'da dünyaya gelmişti. Yine ağabeyi gibi o da askeri kariyer yapmış Kırım Savaşı'nda ve İtalya'da asker olarak görev ve hizmetlerde bulunduktan sonra, Amerika'ya göç etti. Luigi Palma di Cesnola'yı takiben 1873'te Kıbrıs'a gitti ve orada bir liman kenti olan Baġta ağabeyi Luigi Palma tarafından fahri Amerikan Konsolos muavin olarak atandı¹¹. 1876'dan 1878'e kadar Kıbrıs'ta Londralı finansçı Edwin Lawrence (1819–1891) -ki sonradan kızı Augusta'yla 1879'da evlendi-ortaklığında kazı çalışmalarında bulundu ya da epey sayıda tarihi eser topladı¹². Bu eserler çoğunlukla Salamis antik kenti civarından gelmekte birlikte, Kourion, Marion ve Soli antik kentlerinden geldiği belirtilmişse de yazmış olduğu *Salaminia*¹³ (1882) kitabında ve daha önceki albümünde¹⁴ belirtilen objelerin bulunduğu yerler olarak belirtilmişse de bunlar bazen doğru olmayabiliyordu. Bu da kısmen yasal olmayan kazıları örtmek, aynı zamanda koleksiyonunun tek bir yerden çıktığı izlenimini vererek kökenini ve kıymetini arttırmak içindi. 1878'de I. Britanya Yüksek Komiserliği'nin vazettiği şahsi kazılarla ilgili yasağa uymayan girişimleri, izin almaksızın asar-ı atıkayı ihraç etmesi bir süre tutuklanıp yargılanmasına ve para cezasıyla birlikte koleksiyonunun bir kısmına el konulmasına neden olmuştu. 1879 yılı başlarında yeni Britanya İdaresince yasal olmayan kazı yapmaktan dolayı mahkûm edilmesi üzerine adadan ayrıldı ve bir daha dönmedi.¹⁵

1880'lerin başlarında *British Museum* adına kazı yapma önerisi reddedilmişti. Alessandro Palma di Cesnola koleksiyonu *British Museum*'a ve Londra'daki Victoria ve Albert Müzesi'ne satmaya çalışmıştı ancak her ikisi de reddetmişti. Nihayetinde nesnelerin büyük kısmını 1883, 1884, 1888 ve 1892 yıllarında Londra'da müzayedelerde elden çıkarmıştı. Lawrence-Cesnola koleksiyonunun bir kısmında Lawrence'in Luigi di Cesnola'dan ve diğerlerinden edindiği parçaları da içeriyordu. Bu satışlardan *British Museum* sayıca pek çok ürün almıştı. Alessandro Palma di Cesnola 1883 yılında İtalya'ya döndü ve askeri kariyerini devam ettirdi. Şahsi koleksiyonundan ürünler çeşitli İtalyan müzelerinde ve özel koleksiyonlarda bulunabilir. Daha sonrasında British Library'deki İtalyanca

¹¹ Nicholas Stanley-Price, "Illicit Excavation: The Trial of Alessandro Palma di Cesnola in Cyprus in 1878", *The Antiquaries Journal*, Vol. 98, September 2018, pp. 297-317.

¹² <https://www.britishmuseum.org/collection/term/BLOG192860> Erişim tarihi 30.06.2021

¹³ A. P. Di Cesnola, *Salaminia (Cyprus)*, Londra, 1882.

¹⁴ A. P. Di Cesnola, *Lawrence-Cesnola Collection*, Londra, 1881-1882.

¹⁵ Nicholas Stanley-Price, "Illicit Excavation: The Trial of Alessandro Palma di Cesnola in Cyprus in 1878", *The Antiquaries Journal*, Vol. 98, September 2018, pp. 297-317.

yazmaların bir katalogunu yazdı ve 1890'da İtalyanca yayınladı¹⁶. 1914'te İtalya'da Floransa'da vefat etmişti.

***The Times*'a Göre Cesnola Kardeşlerin Kazı Çalışmaları ve Koleksiyonları**

The Times'da Cesnolaların kazı çalışmalarına dair yayımlanan makaleler, bulgular ve *British Museum*'un eser alım politikası üzerine mevcut tartışmaların bir uzantısı olarak okunabilmektedir. *The Times* Kıbrıs'taki bu kazıları hem övmekte hem de bu kazılardan çıkanların müzede sergilenmesinin tartışmalı olduğu üzerinde durmaktadır.

The Times'daki makalelerde Luigi Palma di Cesnola, çoğunlukla “*General di Cesnola*” olarak anılmıştır. Kazıların yoğun olarak yürütüldüğü ve Cesnola'nın Kurion (Curium) Koleksiyonu'nu oluşturan eserlere ulaştığı 1860'ların sonunda başlayan, 1872, 1876 ve kazıların bittiği tarihlerde çıkan makalelerde, çoğunlukla Cesnola'nın çalışmalarının değerine değinilmekle beraber, hem *British Museum*'un eser alım politikalarına dair eleştiriler, hem de Cesnola'nın faaliyetlerinin orijinalliğini sorgulayan makaleler de yer almaktadır.

Kurion Koleksiyonu'nun en değerli parçalarının Cesnola'nın çalışmaları sırasında ortaya çıkarıldığı biliniyor.¹⁷ Nitekim General Cesnola'nın faaliyetleri üzerine yayımlanan bu makalelerden, yapılan kazılardan çıkan eserlerin nadide ve değerli olmasının oldukça ses getirdiği kanaatine varmak mümkündür.

The Times'da çıkan bir makaleye göre, Kıbrıs'ta Amerika Birleşik Devletleri Konsolosu olarak görev yapmış olan General di Cesnola kazılarda bulduğu değerli eserlerin koleksiyon halinde sergilenmesi için *British Museum* ve Amerikan Metropolitan Müzesi arasında mekik dokumuştur.¹⁸ Kıbrıs'ta geçen zamanının önemli bir kısmını ise ören yerlerini araştırmaya adanmış ve şans eseri antik zenginlikleri gün ışığına çıkarmıştır:

¹⁶ A. P. Di Cesnola, *Catalogo di manoscritti italiani esistenti nel Museo Britannico di Londra*, Turin, 1890.

¹⁷ Cesnola ile Kourion'da çalışanların ifadeleri ve Cesnola'nın Samuel Birch'e 1875 yazında yazdığı mektuplardan, bu 'hazinenin' en önemli parçaları bu zamanda açılan mezarlarda bulunduğu anlaşılıyor. *British Museum*'un koleksiyonun tarihiyle ilgili notlarında yer alan bilgiler, bu mektupların kazılar açısından önemini vurguluyor: “*Birch, Paphos Kralının isminin Kıbrıs bece yazısıyla yazılı olduğu bir bilezik bulunduğu çok odalı bir mezar kazısını tasvir ediyor. Cesnola 'eğer bu odalarda insan kalıntıları bulunmasaydı bir tapınak hazinesi bulunduğumu düşünürdüm' demişti (...) Anlaşılan o ki Cesnola antik mezarla uğraştığının farkındaydı.*”

https://research.britishmuseum.org/research/publications/online_research_catalogues/ancient_cyprus_british_museum/kourion/history_of_excavations.aspx#Footnote8

¹⁸ 14/12/1872, *The Times*, “*Antiquities from Cyprus*”.

“*Golgos Tapınağı*, *Idalium* mezarlarında çok sayıda altın, bronz, cam ve çömlek bularak, tek başına bir müzeyi doldurabilecek 10,000 parçalık bir koleksiyon oluşturmuştur. “Bu koleksiyonun yerel değerinden çok genel anlamda klasik dönem sanat ve inancının oluşması, kıyıda kıyıya Akdeniz’deki mitolojik biçimler ve fikirlerin büyümesi, iletişim noktaları, özellikle Afrika ve Asya düşünüşüyle olan alışverişinin tespit edilmesi için Cesnola’nın koleksiyonu bol materyal sunmaktaydı.”¹⁹

The Times’daki bu ayrıntılı incelemeye göre koleksiyon sayesinde, Doğu ve Güney’le yapılan eski ticaretin izlerini, dolayısıyla Finike, Mısır ve Asur dönemlerinde sanat ve inançların başlangıcının izini sürebilmekteyiz.²⁰

The Times’ın üzerinde durduğu bir diğer önemli husus, Cesnola’nın bulgularının bu dönemde Müze’de sergilenen eserlerle karşılaştırılması gerekliliğidir. Bu inceleme, yine *British Museum*’da bulunan *Lang Koleksiyonu* ile Cesnola’nın bulguları müzenin alım politikası açısından karşılaştırılıyor. Yazara göre, Cesnola’nın bulduklarının yanında Lang Koleksiyonu oldukça yazıf kalyordu.²¹ Nitekim Cesnola’nın koleksiyonunu Müze’nin karşısındaki deposunda muhafaza eden *Rollin&Fuardent* isimli şirketle²² Cesnola’nın elindeki eserlerin pazarlığı ayarlarca sürmüştü, sürecin sonunda 10,000 parçalık koleksiyon aniden önerilen fiyata New York Müzesi’ne satılmıştı. Verilen örneğe göre, halihazırda Müze’de koleksiyon olarak yer alan Rodos’taki *Kamerios* kazılarında bulunan vazo ve diğer objeler ile Cesnola’nın bulduğu eserler birbirine oldukça benzemektedir. Cesnola, bulduğu hazineleri Kıbrıs’tan *British Museum*’a getirdi, Hazine’nin onları satın alacağını düşünüyordu. *Golgos Tapınağı*’ndan çıkan heykeller ve diğer nesnelere (tüm koleksiyonun onda birinden fazla değildi) *Kamerios*’tan çıkan vazo ve diğer antikalar halihazırda Müze’de bulunuyordu. *Idalium* lahitlerinde bulunanların benzeriydi. (...) Makalenin iddiasına göre General Cesnola herhangi bir meblağ da talep etmemiş, *Golgos*’tan çıkarılanların bir arada tutulup koleksiyona isminin verilmesini istemişti.²³ Cesnola’nın heykellerinin ait olduğu *Golgos Tapınağı*’nın Herodotos’un bahsettiği tapınak olduğu düşünülüyordu. Kutsalları da adanın en sevdiği tanrılar Afrodit ve Herakles idi, bu heykeller mermerden değil adada mevcut olan kireçtaşından

¹⁹ 14/12/1872, *The Times*, “*Antiquities from Cyprus*”.

²⁰ 14/12/1872, *The Times*, “*Antiquities from Cyprus*”.

²¹ 14/12/1872, *The Times*, “*Antiquities from Cyprus*”.

²² *Rolin& Feuardent*, Claude Camille Rollin ve Félix Feuardent’in ortak olduğu şirket idi. Rollin, yalnızca Paris’te çalışan para, mücevher ve antika satıcısıydı. 1867’de Feuardent ile ortak oldu ve Londra’da bir işyeri kurdular. https://research.britishmuseum.org/research/search_the_collection_database/term_details.aspx?bioId=93014

²³ 14/12/1872, *The Times*, “*Antiquities from Cyprus*”.

yapılmıştı ve bu makaleye göre durumları oldukça iyiydi.²⁴ Makaleye göre buradaki bulgular Helenistik ve Semitik kökenlerden farklı olan, çeşitli ırkların birleşimi ve etkileşimi sonucu oluşmuş bir yerliliğe işaret ediyor: “*Buradaki bazı betimlemelerin yerli Kıbrıs dilinde sunulduğu düşünülmekteydi, nitekim bunlar Yunan, Finikeli ya da Süryani harfleri değillerdi.*”²⁵ Eserler üzerine yapılan bu incelemede aynı zamanda M. De Vogue adlı meşhur antikacının Golgos Tapınağı kazılarında hendekler açtığını ancak hazineleri bulunca kazıyı yarım bıraktığını, Cesnola’nın ise tapınak duvarını yıkıp, içerisinin büyüklü küçüklü, kimisi tek parça, kimisi parçalanmış halde olan heykellerle dolu olduğunu gördüğü aktarılıyor. İdalium mezarlarından ise, toprak lambalar, biberon gibi yüzlerce nesne çıkarıldığı ve bu koleksiyonun New York’a doğru yola çıktığını belirtiyor. General de Cesnola’nın Kıbrıs’a dönerek araştırmalarını, *Paphos* (eski Paphos/Afrodite Tapınağı) Tapınağı kazılarında devam edeceğini, Amerikan Konsülü’nün bu toprağı satın aldığını, ancak ortada bu topraklardan çıkan hazinenin yarısının Osmanlı Devleti’nin İstanbul Müzesi’ne aktarılacağına dair bir ferman²⁶ olduğunun üzerinde duruyor.²⁷

General Cesnola’nın Kıbrıs’taki faaliyetleri üzerine başka bir makale ise, özellikle 1866 ile 1871 yılları arasında Kıbrıs Adası’nda yapılan kazılardaki bronz, gümüş ve altın objelerin çok dikkat çektiği, Cesnola’nın bu kazılardan çıkan eserleri New York Metropolitan Müzesi’ne 61,888 dolar karşılığında verdiği, *Euphrates* ve *Tigris* vadisinin eski uygarlığında son dört yılda yapılan yeni kazılarda enerjisini yenilediği üzerinde duruluyor.²⁸ Botta, Layard ve Rawlinson gibi isimler tarafından bu bölgede pek çok değerli keşif yapıldığını ve bölgenin tarih ve sanat hazineleriyle dolu olduğunun üzerinde duruyor. Makaleye göre bölgede yapılan büyük keşifler arasında Kıbrıs’ı fetheden Mısır Kralı III. *Thotmosis*’in resmi mührü de yer alıyor. Sir Henry Rawlinson ve Sayce²⁹ gibi otoritelerin M.Ö 809, 1200 ve 1600 yıllarına ait olduğunu düşündükleri Kudüs silindirleri, altın ve gümüş eşyaların ve Etrüsklere ait olduğu düşünülen, *British Museum*’a konulan bazı

²⁴ 14/12/1872, *The Times*, “*Antiquities from Cyprus*”.

²⁵ 14/12/1872, *The Times*, “*Antiquities from Cyprus*”.

²⁶ Burada ferman olarak atfedilen yasal düzenleme; “*Âsâr-ı Atika Nizâmnamesi*” dir. Arkeolojik kazılardan çıkarılan eserlerle ilgili bu nizamname 1869, 1874, 1884, 1921 yıllarında yeniden düzenlenerek yürürlüğe girmiştir. 1869 yılında Müze-i Hümayûn müdürü Osman Hamdi Bey tarafından hazırlanan, 7 maddeli 1869 tarihli nizamname; toprak altı kazılarından çıkan eserlerle toprak üstündeki eserleri ayırır ve Nizamname çift olan eserlerin birini şahsa bırakmakla beraber, yurt dışına çıkışı da kısıtlamıştır (Belge 5:1/2). Karaduman, Hüseyin. “*Belgelerle İlk Türk Âsâr-ı Atika Nizâmnamesi*”, *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, 15(29), 2004, s. 86; Çal, Halit, “*Osmanlı Devleti’nde Âsâr-ı Atika Nizâmnameleri*”, *Vakıflar Dergisi*, 26 (1997): 391-400.

²⁷ 14/12/1872, *The Times*, “*Antiquities from Cyprus*”.

²⁸ 08/11/1876, *The Times*, “*Cypriote Antiquities*”.

²⁹ Archibald Sayce, Asurolog.

vazolarla beraber Cesnola, 2000 yıl öncesinde, tapınağa ait 270 gümüş eşya ve sayısız altın eşya bulmuştu.³⁰ Cesnola, Osmanlı Sultanı'ndan aldığı fermanla, ilk çalışmalarına Kitium'da başlamış, bazı mezarların yıllar önce yağmalandığını görmüş ve bu mezarları yağmalayanların Haçlı askerleri olduğunu tahmin etmişti, nitekim mezarlardan birinde bir Haçlı askerinin kaba bir temsili bulunmuştu.³¹ Yazar bu noktada Osmanlı Sultanı'nın fermanına göre Sultan'ın toprak üzerindeki haklarından dayanılarak kazılardan çıkarılan hazinelerden 88 parçanın İstanbul Müzesi'ne aktarıldığını belirtiyor.³²

Gazetenin üzerinde durduğu ikinci önemli husus ise, Cesnola'nın bulunduğu parçaların benzerlerinin hali hazırda müzede olduğu iddiasına dayanarak, bu alımlara değerinden fazla harcama yapılması, dolayısıyla maliyetlerin artmasıydı. Kurium Hazinelerinin Cesnola'dan satın alınmasını dikkatli bir dille eleştiren, W. J. S. imzalı *The Times* makalesine³³ göre *British Museum* arkeoloji ve sanat bölümüne 16 yılda 160,000 İngiliz sterlini harcamıştı. W. J. S. Müze'nin belirli bir fiyat üzerinde karar kıldığını ancak hükümetin bazı sebeplerden ötürü bunu uygulanabilir bulmadığını belirtiyor: “*Kurium Hazineleri gibi özel koleksiyonlara büyük meblağlar harcanması Müze'yi çok daha gerekli olan, daha geniş bir arkeolojik ilgiye hitap eden harcamalar yapmaktan alıkoyacaktır. (...)*” Daha önce Cesnola'nın koleksiyonunu öven ve Lang Koleksiyonu'ndan üstün tutan yazar, bu sefer Müze'nin eser alım politikalarını eleştiriyordu. Buluntuları bilimsel örnekler olmaktan çok pek çok eserin benzerini içeren eserler serisi olduğunu söyleyen yazar, Müze'nin *Kurium* koleksiyonuna gereğinden fazla harcama yaptığının altını çiziyor.³⁴ *British Museum*'da Cesnola'nın elindekilerin çok benzeri olan ve Rodos Kamerios'tan getirilen vazo ve diğer eşyalar mevcuttu. Müzede bulunan ve Kıbrıs'tan getirilen “*Lang Koleksiyonu da gerçek boyutlu heykel başları ve Golgos heykelleriyle paralel daha ufak figürler bulunmakta. Ancak bütün olarak General de Cesnola'nın koleksiyonu Lang Koleksiyonundan çok daha iyidir.*”³⁵ W. J. S. her ne kadar koleksiyonun değerinin üzerinde dursa da Müze'ye yapılan alımlarda mükerrer parçalara büyük alımlar yapıldığının altını çizmekten geri durmuyor. Bu meblağın hükümet cephesinde de rahatsızlık yaratması da (kendi yorumuna göre) bu tezini kuvvetlendiriyor.³⁶

³⁰ 08/11/1876, *The Times*, “*Cypriote Antiquities*”.

³¹ 08/11/1876, *The Times*, “*Cypriote Antiquities*”.

³² 08/11/1876, *The Times*, “*Cypriote Antiquities*”.

³³ 30/11/1876, *The Times*, W.J.S, London, Nov. 29, “*Cypriote Antiquities: To the Editor of the Times*”.

³⁴ 30/11/1876, *The Times*.

³⁵ 30/11/1876, *The Times*.

³⁶ 30/11/1876, *The Times*.

Cesnola'nın, *The Times*'ın editörüne ithafen yazdığı mektupta ise, W. J. S. imzalı 30 Kasım 1876 tarihli, yukarıda bahsedilen mektuba atıf vardır. Daha önce, yine *The Times*'da kendisini öven bir makale yazan W. J. S'nin bu yazısında Cesnola'nın bulgularını yer yer eleştirmesi Cesnola'yı oldukça kızdırmış görünüyor. General Cesnola 30 Kasım tarihli, *The Times*'da da yayınlanan mektubunda, *Argos, Kıbrıs ve Olimpia*'da muazzam keşiflerini W. J. S'nin tesadüfi olarak değerlendirmesini, "İngiltere'den daha az müreffeh milletler sayesinde" gerçekleşebildiğini söylemesini oldukça sert karşılar. "(Bunun yerine), *en müreffeh milletlerin meşru hükümine dayanarak çalışan yaşayan en bilinen ve şanslı arkeologlarından biri sayesinde (bu bulgulara ulaşıldı)*" diyebilirdi. Özellikle W. J. S'nin Kurium Koleksiyonu ile ilgili "bilimsel olmaktan çok ticarî" ifadesini kullanmasını eleştiren Cesnola, koleksiyonu 10,000 Sterline satın alan *British Museum* yetkililerinin asıl karar mercii olduklarını belirtiyor. W. J. S'nin Olympia kazısına dair fikirleriyle dolaylı yoldan Cesnola'nın faaliyetlerini eleştirip küçümsemesi Cesnola'yı oldukça kızdırmış olacak ki, bu ifadelere ilişkin itirazını bildiren Cesnola, burada yapılan kazılardan çıkan eserlerin adeta "*lahana sapları gibi söküldüğü ve 'kim gelip beni gömecek' diye ağladığını*" söylemiş, W. J. S'nin ise işsiz güçsüz, Cesnola'nın bulgularının neyi hak ettiğinden bihaber birisi olduğunu ima etmiştir.³⁷

İki yıl sonra General hakkında *The Times*'da bir makale daha çıkar. Amerikan İç Savaşı'nın bitişiyle askeri görevlerde olan pek çok yüksek yetenekli kişinin başka konularda da ön plana çıktığı belirtilirken, Kıbrıs'ta Amerikan Konsüllüğü yapmış olan General di Cesnola'dan da bu kişilerden biri olarak bahsedilmektedir.³⁸ *The Times*'ın bu makalesinde Cesnola'nın bulguları el üstünde tutulmaktadır. Nitekim kendisi gibi araştırmalar yapan pek çok "araştırmacıya" göre çok daha kapsamlı çalışmış ve görev yaptığı 1865 ile 1870 yılları arasında tüm Kıbrıs'ı kapsayan geniş çaplı bir araştırma yapmıştır. "Vogué Kontu bazı kazı alanlarını inceledi, daha sonra bir süre İngiliz Konsüllüğü yapan Osmanlı Bankası Müdürü Bay R. Hamilton Lang, biraz daha gelişme kaydetmişti ancak Cesnola tüm zamanını ve kaynağını bu iş için harcamıştı."³⁹ Saha çalışmalarını derinleştiren Cesnola, daha önceki bulgulara yenilerini eklemişti. "*De Vogué Athieno, antik Golgos kalıntılarında bir iki heykele ve Kıbrıs yazısıyla yazılmış yazıtlara rastlamışken, Cesnola 1867 yılında Etrüsk stilinde, üzerinde Perseus rölyefleri, bir şölen ve Homerik av olan bir labit gün yüzüne çıkarmıştı*". Makalede Cesnola'nın çabalarının yalnızca nadide eserleri ortaya çıkarmakla bitmediği, bu faaliyetleri gerçekleştirirken verdiği politik mücadelenin de üzerinde duruluyor. Cesnola'nın kazı işlerinin başarısının ötesinde bir de Paşalarla sorunlar yaşamaması, çalışanlarını büyük bir başarıyla koruması ve "Türklerin kötü yönetimi" yüzünden çektiği zorluklar yer

³⁷ 02/12/1876, *The Times*, "Cypriote Antiquities: To The Editor of Times".

³⁸ 21/08/1878, *The Times*, "Old Cyprus".

³⁹ 21/08/1878, *The Times*, "Old Cyprus".

alıyordu. “(...) çalışmaları aynı zamanda Yunan sanat tarihinde yeni bir döneme ışık tuttu. Finike ve Yunan sanatının bir araya geldiği dönemden öncesi pek bilinmiyordu, tanımlanmamış olan bu dönem, Asya'yı Avrupa'dan ayıran kesin bir çizgiydi.”⁴⁰

Koleksiyonların satış meblağları üzerine yapılan tartışmalar General di Cesnola'nın kardeşi, A. G. di Cesnola'yı (Alessandro Palma di Cesnola) da rahatsız etmiş, gazeteye kendi adıyla imzalı bir mektup yazmış ve bu mektup 21 Ekim 1878 tarihli *The Times* gazetesinde yayınlanmıştı. Mektupta kardeşinin kazı faaliyetlerini savunan A. G., “Kıbrıs'taki bir Turistin” okurları ve tüm medeni dünyaya kendisinin, kardeşi General di Cesnola'yla birlikte Amerika'da Kıbrıs'ın antik eserlerini 150,000 dolara sattıkları bilgisini yayıyordu.⁴¹ A. G., bu haberi yalanlamak için mektubu kaleme almıştı. “Kardeşim koleksiyonun bir parçasını *British Museum*'a önermiş, herkesin bildiği üzere bu koleksiyon *New York*'a taşınmıştı. Fiyat ise, temsilcinizin ilettiğinden çok daha düşüktür. (...) (kardeşim) Kıbrıs'tan döndüğünden beri Amerika'ya en ufak bir numune dahi yollanmamıştır. Gün yüzüne çıkarılan her şey Londra'ya yollanmıştır ve İngiltere'de kalacaktır. Tıpkı Bay Layard ve Nineveh gibi, zor ve pahalı işlerde bana yardımcı olacak, yalnızca bilimsel ve akademik konuları ele alacak bazı kişilere ulaştım. Tüm koleksiyonların İngiltere adına meydana getirilmiştir ve umuyorum ki yakında Güney Kensington Müzesi'nde sergilenecektir.”⁴² Kardeşiyle beraber çalışan A. G., koleksiyonların finansmanı ile ilgili tüm bu tartışmalara bir son vermek için, tüm faaliyetlerini “İngilizler adına” yaptığını ve Amerikalılarla parasal ilişkileri olmadığını ortaya koymak için bu açıklamayı gerekli görmüştür.

1894 yılında, Cesnola'nın kazılarında 20 yıl sonra, Kıbrıs'taki aynı alanlarda hâlâ devam eden kazılarındaki son bulgulara dair yazılmış bir makalede⁴³ Cesnola'nın 20 yıl önce yaptığı kazılarda mezarlar bulmuş olmasına rağmen, bu mezarların içindeki değerli eşyaların kazıdan önce yağmalanmış olduğunu görüp, hayal kırıklığına uğradığı belirtiliyor. Makalenin önemli bir tespiti ise Cesnola'yı görevinden istifa ettiren sebeplerden birinin yüzeyden 20 ft. (6.096 metre) aşağısına kadar kazı yapılmasının aşırı maliyetli olduğu iddiasıdır. Müze yetkililerinin kazı alanında yaptığı değerlendirmelerin sonuçları da Cesnola'nın izlenimine benzer bir mesaj veriyordu; 16. yüzyılda lahitler büyük ölçüde yağmalanmış ve pek nadide sayılmayacak nitelikteydi. Kıbrıs'taki kazılarda son derece değerli mücevherlere ulaşılmıştı, genel olarak General Cesnola ve bu çevrenin köylülerince Kıbrıs mücevher koleksiyonları keşfedilmişti.⁴⁴

⁴⁰ 21/08/1878, *The Times*, “Old Cyprus”.

⁴¹ 21 Ekim 1878, *The Times*, “Cypriote Antiquities: To The Editor of Times”.

⁴² 21/10/1878, *The Times*, “Cypriote Antiquities: To The Editor of Times”.

⁴³ 29/12/1894, *The Times*, “Excavations In Cyprus”.

⁴⁴ 29/12/1894, *The Times*, “Excavations In Cyprus”.

General Cesnola'nın adadaki görevinin sonlanması ardından, benzerleri Mısır, Filistin ve Anadolu için de var olan "Kıbrıs Araştırmaları Fonu" kurulduğu görülmektedir. Fonun amacı, mevcut, başarıya ulaşmış çalışmaları sürdürmektir. Fonun kurulma amacını ilan eden ve *The Times*'da yayımlanan mektupta⁴⁵, hali hazırda arkeoloji çevresinin Kıbrıs'ta daha bilimsel çalışmalar yapılması gerekliliği üzerinde hemfikir olduğu, bu amaçla İngiliz yönetimine geçen adada Yunan sanatı ve etkileşimleri üzerine yapılan araştırmaları açısından önemli sonuçlara ulaşıldığı, kazıların şimdilerde durdurulduğu ve gecikmeden gerekli yasal düzenlemeyle çalışmaların başlaması gerektiği vurgulanmaktadır. Mektupta fon Helen Araştırmalarını Destekleme Derneği⁴⁶ bünyesinde "Kıbrıs Araştırmaları Fonu" oluşturulduğu bildirilerek, komite üyelerinin listesi verilmektedir.⁴⁷ Böylece araştırmalar ve kazılar bu fon kullanılarak derinleştirilip hem dernek hem de akademi çerçevesinde yürütülmeye başlanmıştır.

Sonuç

Cesnola kardeşlerin hem Kıbrıs ve hem de Akdeniz'in antik kültürüne dair bulguların ortaya çıkarılmasında önemli bir yeri bulunmaktadır. Nitekim *The Times* üzerinden inceleyebildiğimiz ölçüde uluslararası alanda bulguları paylaşma ve pazarlama süreçleri, bu dönemdeki arkeolojik bulguların ticari meta olarak da önem kazandığına işaret etmektedir. Müzelere yapılan satışlar hükümetler nezdinde de sorgulanmakta, kazı izinleriyle birlikte kazıların finansmanı da farklı zeminlerde zamanının siyasi gündemine zemin oluşturabilmektedir.

KAYNAKÇA

The Times Makaleleri

The Times, 14/12/1872, "Antiquities from Cyprus".

The Times, 30/11/1876, W. J. S, London, Nov. 29, "Cypriote Antiquities: To the Editor of the *Times*".

The Times, 08/11/1876, "Cypriote Antiquities".

The Times, 02/12/1876, *Cypriote Antiquities: To The Editor of Times*.

The Times, 21/08/1878, "Old Cyprus".

⁴⁵ 03/03/1888, *The Times*, "Exploration in Cyprus"

⁴⁶ *Society for the Promotion of Hellenic Studies*.

⁴⁷ Araştırma fonu *British Museum* destekli, özellikle kazıları sürdürmek için Kıbrıs'taki Yüksek Komiserlikten alınması gerekli izinleri müzenin üstlendiğine değiniliyor. Bu kazılar, Atina'daki İngiliz Okulu'nun öğrencileri tarafından fonun bünyesinde çalışan Bay Ernest Gardner'ın danışmanlığında yürütülüyor. 3 Mart 1888, *The Times*, "Exploration In Cyprus"

The Times, 21/10/ 1878, *Cypriote Antiquities: To The Editor of Times*.

The Times, 3/03/1888, "Exploration In Cyprus"

The Times, 21/10/1878, "Cypriote Antiquities: To The Editor of Times".

The Times, 29/12/1894, "Excavations in Cyprus".

İnternet Adresleri

https://research.britishmuseum.org/research/search_the_collection_database/term_details.aspx?bioId=93014 Erişim Tarihi: 29.08.2021

https://research.britishmuseum.org/research/publications/online_research_catalogues/ancient_cyprus_british_museum/kourion/history_of_excavations.aspx#Footnote8 Erişim Tarihi: 29.08.2021

<https://www.britannica.com/biography/Luigi-Palma-di-Cesnola> Erişim Tarihi: 30.06.2021

<https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG192860> Erişim Tarihi: 30.06.2021

http://www.cypriosexplorer.globalfolio.net/eng/bibliography/autors/cesnola_luigi/index.php Erişim tarihi 14.11.2019

Luigi Palma di Cesnola collection 1861-1950s (bulk, 1861-1904), Metropolitan Museum of Art Archives, Summary Information, p.3 Erişim Tarihi: 14.11.2019

<https://libmma.contentdm.oclc.org/digital/collection/p15324coll13/id/16283>

Makale, Bildiri ve Kitaplar

DI CESNOLA, A. P. *Salamina (Cyprus)*, Londra, 1882

DI CESNOLA, A. P. *Lawrence-Cesnola Collection*, Londra, 1881-1882

DI CESNOLA, A. P. *Catalogo di manoscritti italiani esistenti nel Museo Britannico di Londra*, Turin, 1890

DI CESNOLA, Luigi Palma, *Descriptive Atlas of the Cesnola Collection of Cypriote Antiquities*, 3. Vols, 1884-1886

ÇAL, Halit, "Osmanlı Devleti'nde Âsâr-ı Atîka Nizamnâmeleri", *Vakıflar Dergisi*, 26 (1997), ss. 391-400.

ÇELİK, Cemil "The American Consul Cesnola Brothers and the Fate of Antiquities in Ottoman Cyprus", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (22), 2021, 265-296.

ÇİÇEK, Kemal, "Larnaka: Kıbrıs'ta Osmanlılar zamanında adı Tuzla olan bir liman şehri", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 27. Cilt, Ankara, 2003, ss. 105-107.

- GÖZÜBÜYÜK, Meral, *İstanbul Arkeoloji Müzesinde Bulunan Cesnola Koleksiyonu Bünyesindeki Pişmiş Toprak Eserler*, Hacettepe Üniversitesi, SBE, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1993.
- GREENE, Elizabeth S. & LEIDWANGER, Justin, “Law, Ethics, and Deep-Water Archaeology: the wreck of Cesnola’s Napried”, *Proceedings of the 3rd International Congress on Underwater Archaeology*, 9-12th July, 2008, London, ed. Jon Henderson, Dr. Ruldolf Habelt GmbH, Bonn, 2012, ss. 83-88
- KARADUMAN, Hüseyin, “Belgelerle İlk Türk Âsâr-ı Atika Nizamnamesi”, *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, 15(29), 2004, ss.73-92
- LIGHTFOOT, Christopher, “Metropolitan Müzesi, Cesnola Koleksiyonunda Yer Alan Kıbrıs Cam Eserleri/Cypriot Glass in the Cesnola Collection at the Metropolitan Museum of Art”, *Anadolu Antik Cam Araştırmaları Sempozyumu*, ed. Ç. G. Güray, 17-20 Haziran 2010, ss. 83- 93
- MCFADDEN, Elizabeth, *The Glitter and the Gold: A Spirited Account of the Metropolitan Museum of Art’s First Director, the Audacious and High-handed Luigi Palma Di Cesnola*, Dial Press, New York, 1971.
- MARANGOÜ, G. *Anna Life and Deeds: The Consul Luigi Palma di Cesnola (1832-1904)*, Moufflon, Nicosia, 2000.
- ÖZKUL, Ali Efdal, “The Consuls and their Activities In Cyprus under the Ottoman Administration (1571-1878)”, *Turkish Studies*, Vol. 8/2, Winter 2013, ss. 239-283.
- ÖZKUL, Ali Efdal, “Osmanlı İdaresinde Kıbrıs Adasında Amerikan Konsolosluğu ve Faaliyetleri”, *I. Uluslararası Lefke Avrupa Üniversitesi Tarih Kongresi*, (6-9 Nisan 2011), Lefke, 2011, ss. 149-160
- ÖZKUL, Ali Efdal, *Kıbrıs’ta Osmanlı İzleri*, Kıbrıs Türk Yazarlar Birliği, Lefkoşa, 2014.
- STANLEY-PRICE, Nicholas “Illicit Excavation: The Trial of Alessandro Palma di Cesnola in Cyprus in 1878”, *The Antiquaries Journal*, Vol. 98, September 2018, ss. 297-317.

YAKINDOĞU YARDIM KOMİTESİ'NİN FAALİYETLERİ VE TÜRK-AMERİKAN İLİŞKİLERİNE ETKİLERİ

The Activities of The Near East Relief Organization and Its Effects on Turkish- American Relations

Fatih GENCER*

Özet

Yakın Doğu Yardım Komitesi 1915 yılında tehcir edilen Ermenilere yardım için kurulmuştur. Komitenin kurucuları uzun yıllar Osmanlı coğrafyasında faaliyette bulunan Amerikalı misyonerlerdi. Yakın Doğu Yardım Komitesi yaklaşık on beş yıl boyunca Anadolu, Suriye, Kafkasya ve Yunanistan'da faaliyetlerini sürdürmüştür. Faaliyet alanı ve icraatlarının büyüklüğü göz önüne alınırsa muhtemelen komite o güne değin kurulmuş olan en büyük sivil yardım organizasyonuydu. Savaş yıllarında misyonerler yardım toplamak için çeşitli kampanyalar başlatmıştı. Bu sayede Amerikan halkından milyonlarca dolar değerinde bağış kabul etmişlerdi. Misyonerler Amerikan halkını Ermeni meselesine daha duyarlı hale getirmek için basını mümkün olduğunca etkin kullanmaya çalışmışlardı. Bu süreçte komite Türk-Amerikan ilişkilerini de yakından takip etmiş, ABD'nin dış politikasını kendi amaçları doğrultusunda şekillendirmeye çalışmıştı. Bu makalede komitenin nasıl hızlı şekilde örgütlendiği, faaliyetlerini nasıl yürüttüğü ve neden yardım toplama konusunda bu denli başarılı olduğu sorularına yanıt aranacaktır. Ayrıca misyonerlerin neden Türk karşıtı propagandayı kullandıkları üzerine durulacak ve propagandanın ABD'deki Türk imajını nasıl etkilediği açıklanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yakın Doğu Yardım Komitesi, Amerikalı Misyonerler, Ermeni Sorunu, Türk Karşıtı Propaganda

* Doç. Dr. Bitlis Eren Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, fgencer@beu.edu.tr. ORCID: 0000-0002-8632-4510

Abstract

The Near East Relief Organization was established to support the deported Armenians in 1915 by the American missionaries, who acted in the Ottoman territories for many years. The Near East Relief continued its activities in Anatolia, Syria, Caucasus and Greece for about fifteen years. Probably, it was the largest charity organization until established at that time considering its activities and working zone. During the war years, missionaries started various campaigns to collect donations. In this way, they received millions of Dollars' worth of donations from the American people. In order to make the Americans more sensitive to the Armenian question, they used the press as effectively as possible. In this process, the committee followed Turkish-American relations closely and tried to shape the foreign policy of the USA in line with their aims. This study tries to answer the questions of how the committee was quickly organized, how it carried out its activities and why it was so successful in fundraising. In addition, it also focuses on why the anti-Turkish propaganda was used by the missionaries, and how the propaganda affected the Turkish image in the USA.

Key Words: Near East Relief Organization, American Missionaries, Armenian Question, Anti-Turkish Propaganda.

Yakın Doğu Yardım Komitesinin Kuruluşu

1830 yılında resmen başlayan Osmanlı-ABD ilişkilerinin genel seyrini Osmanlı coğrafyasında bulunan ve çoğu misyoner olan Amerikan vatandaşlarının faaliyetleri belirlemiştir. Bu nedenle I. Dünya Savaşı'nın sonuna değin ABD'nin Osmanlı coğrafyası ile ilgili politikasını Amerikalı misyonerler yönlendirmiş, bölgedeki Amerikalı diplomatlar ise misyonerlerin korunması için özel çaba harcamışlardır¹.

19. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı coğrafyasında faaliyete başlayan Amerikalı misyonerler, gayrimüslim azınlıklar ve özellikle de Ermenilerle yakından ilgilenmişlerdi. Kurdukları müesseselerde eğitim gören ve istihdam edilen Ermeniler bu sayede yeni kazanç yolları bulup toplum içinde saygınlık kazanmışlardı. Bu durum aynı zamanda Ermeni toplumunun Batılı fikir akımlarından doğrudan etkilenmesine yol açmış ve Ermeni milliyetçiliğinin uyanmasını hızlandırmıştı².

¹ C. E. Delgadillo, *Facing the New Turkey: Turco American Treaty of Lausanne 1900-1927*, Master Thesis, California State University, 2002, s. 7

² Salim Cöğce, "Osmanlı Ermeni Toplumunda Siyasallaşma Çabaları "Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri, I, ASAM-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 2003, s. 285.

Misyonerlerin yoğun çabası neticesinde birbiri ardına açılan Amerikan okulları imparatorluğun dört bir tarafına yayılmış; 1873'te Antep, 1874'te Harput, 1886'da Merzifon, 1887'de İzmir, 1888'de Tarsus Kolejleri eğitim hayatına başlamıştı. Bunlardan başka 1870 ile 1885 yılları arasında Doğu Anadolu'nun çeşitli yerlerinde orta dereceli 21 misyoner okulu açılmıştı³. Böylece 20. yüzyılın başlarında Amerikalı misyonerlerin idaresindeki okul sayısı 450'ye ulaşmış⁴, buralardaki öğrenci sayısı da 25.000'i aşmıştı⁵.

Ermenilere sağlanan bu imkânlar, var olagelen toplumsal dengenin sarsılmasına yol açmış ve Osmanlı Devleti ile Ermeni tebaa arasındaki güven ilişkisinin önemli ölçüde bozulmasının en önemli nedenlerinden biri olmuştu⁶. Bu durum ise 19. yüzyılın sonlarına doğru özellikle imparatorluğun doğu kesimlerinde ciddi sorunların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştı. Ermeniler devlet ile aralarında problemler yaşadıklarında çoğu zaman Amerikalı misyonerleri yanlarında destekçileri olarak görmüşlerdi. Misyonerlerin onlara verdikleri en önemli destek, Ermeni taleplerinin Batı kamuoyuna ulaşmasını sağlamak olmuştu⁷.

I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle harbe dâhil olan Osmanlı İmparatorluğu birçok cephede savaşmak zorunda kalmıştı. Özellikle Sarıkamış Harekâtında (22 Aralık 1914–5 Ocak 1915) Osmanlı ordusunun bozguna uğramasından sonra Anadolu'nun savunmasız kaldığını gören ihtilalci Ermeniler Rus kuvvetleriyle birlikte doğu vilayetlerindeki Osmanlı varlığını yok etmeye başlamışlardı⁸. Osmanlı yöneticileri ise karşılaştıkları bu tehlikeli durumu bertaraf etmek amacıyla cephe gerisindeki Ermenileri imparatorluğun güney vilayetlerine tehcir etmeyi uygun bulmuşlardı⁹.

Tehcirin başlamasıyla birlikte İstanbul'daki en etkili misyonerlerden olan William Peet, 1915 Ağustos'unda Boston'daki merkezlerine gönderdiği raporda Ermenilerin zor durumda olduklarını bildirip yardım çağrısında bulunmuştu¹⁰. Benzer ve daha etkili bir çağrı da Başkan Woodrow Wilson'a yakınlığıyla tanınan

³ Ercüment Kuran, *Türk Çağdaşlaşması*, Akçağ Yayınları, Ankara 1997, s. 229.

⁴ Çağrı Erhan, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, İmge Kitabevi, Ankara 2001, s.191.

⁵ Joseph L. Grabill, "Missionary Influence on American Relations with the Near East, 1914–1923", *the Muslim World*, Vol. LVIII, No: I, January 1968, s. 44.

⁶ Hans Lukas Kieser, *İskalanmış Barış Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839–1938*, (Çev. Atilla Dirim), İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s.234.

⁷ Mark Malkasian, "the Disintegration of the Armenian Cause in the United States, 1918–1927", *International Middle East Studies*, 16 (1984), s.350.

⁸ Eric Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1998, s. 169.

⁹ BOA, DH-ŞFR, 53/93.

¹⁰ Grabill, agm, s. 48.

ABD'nin İstanbul Büyükelçisi Henry Morgenthau'dan gelmişti¹¹. Onun bu çağrısı üzerine Cleveland H. Dodge, James Levi Barton, Charles R. Crane ve Samuel H. Dutton gibi Amerika'nın önde gelen etkili misyonerleri 16 Eylül 1915'te Ermenilere yardım toplamak amacıyla Ermeni Yardım Komitesi'ni kurmuşlardı. Komitenin başına James Levi Barton getirilmişti¹². Daha sonra çeşitli misyoner kuruluşları, Osmanlı belgelerinde *Şark-ı Karib Muavenet Heyeti* olarak adlandırılan, Yakın Doğu Yardım Komitesi'ni (YDYK) oluşturmuş, böylece tehcir edilen Ermenilere tekelden yardım yapılmasını sağlamışlardı¹³.

Amerika'da Yardım Toplama Metodu: Türk Karşıtı Propaganda

Misyonerler Osmanlı coğrafyasına ayak bastıkları andan itibaren faaliyetlerini finanse edebilmek için Ermeni yanlısı, Türk karşıtı propagandaya başvurmuş ve böylece ABD'de Ermenilere karşıtı duyarlı bir kamuoyu oluşturmuşlardı. Bu sayede 1894-1896 yılları arasında Anadolu'da yaşanan sıkıntıları biraz da abartarak Ermeniler için 1,5 milyon dolar yardım toplamayı başarmışlardı¹⁴. Bu tecrübeden yararlanan YDYK, I. Dünya Savaşı yıllarında da aynı yola başvurmuş, Osmanlı topraklarında bulunan misyonerlerin Ermeniler hakkındaki raporlarını basın yoluyla halka duyurmaya özel bir önem vermişti¹⁵.

I. Dünya Savaşı cephelerde olduğu kadar aynı zamanda gazetelerde, kitaplarda, dergilerde de sürdürülmekteydi. Kamuoyunu yönlendirmek, haklı bir dava uğruna mücadele ettiğine inandırmak ve yeni müttefikler kazanmak, savaşan devletler için oldukça önemliydi. Bu süreçte kamuoyunu yönlendirme yani propaganda savaşını ilk önce Almanlar başlatmıştı. Rusların Polonya-Litvanya bölgesinde bulunan Yahudi nüfusa barbarca davranışını kendi lehine kullanmak isteyen Almanlar, gazetecileri söz konusu bölgeye götürerek bu durumdan Amerikan ve dünya kamuoyunun haberdar olmasını sağlamıştı. Bunun üzerine Alman propaganda faaliyetlerini boşa çıkarıp Amerikan kamuoyunun dikkatini başka yöne çekmek isteyen İngiltere, Ermeni tehcirini kullanmaya karar vermişti¹⁶. İngilizler Batı kamuoyuna Ermeni tehcirini masum ve çalışkan Hristiyanların "dini taassup sebebiyle" Türkler tarafından öldürüldüğü şeklinde aksettirmişlerdi. Ayrıca "mutaassıp", "kaba", "kadın düşkün" ve "başka

¹¹ ABCFM, ABC, 16. 9. 3. *Western Turkey Mission*, Vol. 48, No. 0980; BOA, HR-SYS, 2881/2.

¹² James L. Barton, *Story of Near East Relief (1915-1930) An Interpretation*, the Macmillan Company, New York 1930, s. 5.

¹³ Barton, *a.g.e.*, s. 6.

¹⁴ Joseph Leon Grabill, *Missionaries Amid Conflict: Their Influence upon American Relations with the Near East, 1914-1927*, Indiana University, Ph. D., 1964, s.30.

¹⁵ Donal E. Miller-Touryan Miller, *Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide*, University of California Press, Berkeley 1993, s. 120.

¹⁶ Arnold J. Toynbee, *Hatıralar: Tanıdıklarım*, (Çev. Deniz Öktem), Klasik Yayınları, İstanbul 2005, s.176-177.

milletleri idare etmek kabiliyetinden yoksun” olan Türklerin “zulüm” ve “tahripkârlıkları” ile “istila ettikleri” her yeri söndürdüklerini iddia etmişlerdi¹⁷. Amerikan halkını bu iddiaların gerçekliğine inandırmak görevini de Viscount Bryce’a vermişlerdi¹⁸. Bryce’ın Arnold Toynbee ile beraber Ermeni tehciri ile ilgili hazırladığı “*The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*” adlı eser, ABD’de beklenen etkiyi uyandırarak İngiliz propagandasının zaferi sayılmıştı¹⁹.

Mavi Kitap ya da *Bryce Raporu* olarak da bilinen bu kitabın hazırlık aşamasında, misyonerler bol miktarda doküman sağlamışlardı. Ayrıca misyonerler kitabın yazılmış müsveddelerini inceleyerek tashih etmiş ve düzeltme önerilerinde bulunmuşlardı²⁰. Kitapta, çoğu yerde çok önemli belgeler olarak takdim edilen ve çoğunluğu yardım komitesine mensup misyoner raporlarına dayanan bu dokümanlar, tam anlamıyla bir propaganda malzemesiydi. Nitekim misyonerlerden Frederick W. MacCallum, Lord Bryce’ın ricası üzerine topladığı bilgilerin doğruluğuna kefil olamayacağını ifade etmesi bu kanaati doğrular niteliktedir²¹.

Ermeni tehcirinin başlamasıyla ABD’deki misyoner kuruluşları da propaganda faaliyetlerine hız vererek, tehcirle ilgili Ermenilerden ve misyonerlerden gelen raporları yayınlamışlardı. Bu raporların doğruluğu konusunda halkı ikna edebilmek için ise Bryce raporunu kaynak olarak gösterip İngiliz raporlarından aldıkları bilgilere dayandıklarını öne sürmüşlerdi. Oysa Bryce raporunun kendisi de misyoner belgelerine dayanmaktaydı²².

YDYK başkanı Barton, Bryce’ın kitabından ABD’deki nüfuzlu memurlar için üç bin adet istemişti. Başkan Wilson ve danışmanı Edward M. Hause bu kitabı alan kişiler arasında yer almıştı. Ayrıca Barton’un isteği üzerine Profesör William W. Rockwell 1916 yılında *The Deportation of Armenians* adlı kitabı hazırlamıştı²³. Yine benzer bir talep üzerine Bitlis’te misyonerlik faaliyetlerinde

¹⁷ Mine Erol, *Türkiye’de Amerikan Mandası Meselesi 1919–1920*, İleri Basımevi, Giresun 1972, s. 22.

¹⁸ Justin McCarty, “Birinci Dünya Savaşı’nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu”, *Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001. s. 29.

¹⁹ Toynbee anılarında bu kitabın savaş propagandası amacıyla hazırladığını ifade etmesine rağmen, günümüzde Ermeni meselesi hakkında yapılan yanlış çalışmalar ısrarla Mavi Kitap’ın propagandaya yönelik yapılmış bir çalışma olmadığını iddia etmektedirler. Örneğin Kieser Mavi Kitap hakkındaki değerlendirmesi şöyledir: “The Treatment of Armenians- Ermenilere uygulanan soykırıma dair İtilaf devletleri tarafından yayımlanan en önemli organ- tarihsel dokümantasyonun özelliklerini taşıyordu ve bazı hatalı verilere rağmen savaş propagandasının bir ürünü değildi”. (Kieser, *a.g.e.* s.483.)

²⁰ Justin McCarthy, “İngiliz Propagandası, Wellington Evi ve Türkler”, *Türkler*, XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 474.

²¹ ABCFM, *ABC 16. 9. 3. Western Turkey Mission*, Vol. 43, No. 0638.

²² McCarthy, “Birinci Dünya Savaşında İngiliz Propagandası...”, s. 33–35.

²³ Grabill, *a.g.e.*, s. 37–38.

bulunmuş olan Grace A. Knapp, *Tragedy of Bitlis* adlı bir eser kaleme almıştı²⁴. Bununla da yetinmeyen Barton Anadolu'da bulunan bütün misyonerlerden yardım kampanyalarında etkili olabilecek raporlar istemişti²⁵. Daha sonra bu raporlar misyonerlerin tehirciye ait gözlemleri olduğu iddia edilen *Turkish Atrocities: Statements of American Missionaries on the Destruction of Christian in Ottoman Turkey* adlı kitapta bir araya getirilmişti. Ancak dikkatle incelendiğinde bu raporlar bile ciddi bir sansüre tabi tutulmuş, Ermeni imajına zarar verebilecek cümlelere söz konusu kitapta yer verilmemişti. Nitekim MacCallum raporunun orijinalinde; Türk ordusunda görevli olup Rusya'ya kaçan bir Ermeni doktorun binden fazla Türk askerini zehirleyerek veya yanlış tedavi uygulayarak öldürdüğü²⁶ cümlesi çıkarılmış raporun geri kalan kısmı aynen yayınlanmıştı²⁷.

Misyonerlerin gönderdikleri raporlar gazete ve dergiler vasıtasıyla halka duyurulmuştu²⁸. ABD medyasında yer alan "Türklerin Topukları Altında", "Türkler Ermenilerin Kafataslarıyla Camilerini Yeniden İnşa Ediyorlar"²⁹, "Tarihin Tüm Korkuları, İşkenceleri ve Barbarlıkları Türklerin Savunmasız Ermenilere Uyguladığı Zulümler Listesinde Geride Kaldı"³⁰ gibi haber başlıklarıyla duyarlı bir kamuoyu oluşturmaya gayret etmişlerdi. Yardım toplama işinin sürdürülebilir olması için gazetelere sürekli demeçler verilmesi gerekiyordu. Bu sebeple 1916 ve 1917 yıllarında "Sığır Gibi Sürülen Ermeniler Türkler Tarafından Öldürülüyor"³¹, "Korkunç Vahşetlerin Kurbanları Ermeniler"³², "Ermenilerin Toplu Halde Göç Ettirilmesi Toplu Katliamdır"³³, "Ermeniler Türkler Tarafından Baltalarla Öldürüldüler"³⁴ gibi çok sayıda haberlerle Türk hükümetinin planlı bir şekilde Ermenileri yok etmeye çalıştığı kamuoyuna aksettirilmişti. Misyonerler tehirci tarihin kaydettiği en büyük suçlar arasında olduğunu iddia etmişlerdi. Hayatta kalanların son derece zor durumda olduğuna dikkat çekmek için ise komite başkanı James L. Barton "açlıktan ölmek üzere olan Ermeniler kendi çocuklarını yiyor" gibi çarpıcı bir başlıkla basına demeç vermişti³⁵. Esas üzerinde durulan husus; 2 milyon Ermeni'den 750 bininin

²⁴ ABCFM, ABC, 16. 9. 7. *Eastern Turkey Mission*, Vol. 25C, No. 275-276.

²⁵ ABCFM, ABC 16. 9. 3. *Western Turkey Mission*, Vol. 43, No. 0636.

²⁶ ABCFM, ABC 16. 9. 3. *Western Turkey Mission*, Vol. 43, No. 0638.

²⁷ *Turkish Atrocities: Statements of American Missionaries on the Destruction of Christian in Ottoman Empire Turkey 1915-1917*, (Compiled by James L. Barton) Gomidas Institute, Michigan 1998, s. 176-178.

²⁸ ABCFM, ABC, 16. 9. 7. *Eastern Turkey Mission*, Vol. 25C, No. 0273.

²⁹ Suzanne Elizabeth Moranian, *the American Missionaries and the Armenian Question: 1920-1927*, PhD, the University of Wisconsin, Madison 1994, s. 175.

³⁰ *The Washington Herald*, December 19, 1915.

³¹ *The Grand Forks Daily Herald*, October 4, 1915.

³² *Monday*, October 4, 1915.

³³ *The Sun*, October 4, 1915.

³⁴ *The New York Times*, September 30, 1917.

³⁵ *Evening Times*, August 18, 1916; *Harrisburg Telegraph* August 18, 1916

öldürüldüğü ve geriye kalanların hayatta kalmak için yardıma muhtaç olduklarıydı³⁶. Verilen demeçlerin tamamında güvenilir haber kaynaklarının bir yolcu, bir görgü tanığı, bir papaz, Amerikan vatandaşı olmayan biri gibi muğlak ifadelerle geçiştirildiği görülmektedir. Bunun yanında yaşananları aktaran kişilerin olaylara bizzat şahit olmadığını, başkalarından duyulan bilgileri aktardığı gibi çelişkili ifadelerle de yer verilmişti³⁷.

YDYK halkın merhamet duygularını harekete geçirecek birtakım posterler de hazırlamış ve her yıl seçilen bir öykü basitleştirerek görsel yollarla halka ulaştırılmıştı. Örneğin bir posterde küçük bir Ermeni kızının resmi altında “*bu kız için yüreğimize yer var mı? Onun başka yeri yok*” yazısı yer almıştı. Bu posterler sokaklara, iş yerlerine, trenlere kısacası Amerikalıların görebileceği her yere asılmıştı³⁸. Propaganda o kadar etkili olmuştu ki *aç* kelimesi, Ermeni kelimesiyle adeta anlamdaş hale gelmişti³⁹. Çocuklar bile bu propagandadan etkilenmişlerdi. Nitekim Henry E. White anılarında; on yaşındaki bir çocuğun küçük kız kardeşine her gece Ermeniler için dua etmesi gerektiği telkininde bulunduğu şahit olduğunu dile getirmişti⁴⁰.

Misyonerlerin üzerinde durdukları en önemli nokta, Amerikalıların yardımı olmazsa çok kötü şartlar altında yaşam mücadelesi vermekte olan Ermenilerin hayatta kalamayacağıydı. Amerikalıların önemli bir kısmı buna inanmış ve kamuoyunun bu konudaki hassasiyeti siyasi çevrelerin desteğinin alınmasını kolaylaştırmıştı⁴¹. Başkan Wilson’un yakın arkadaşı ve aynı zamanda komitenin kurucularından olan Cleveland H. Dodge başkanın desteğinin alınmasında önemli bir rol oynamıştı. Wilson, Dodge’un kendisine yardım için başvurması sonrasında Ermenilere yardım etmek için tüm Amerikalılardan bağışta bulunmalarını istemişti⁴².

Bu çağrı sonrasında birçok eyalette valiler ve belediye başkanları eyalet sakinlerine mektuplar göndererek yardım talebinde bulunmuşlardı⁴³. Ülke çapında yüzlerce sivil toplum kuruluşu yardım toplama faaliyetlerinde misyonerlere yardım etmişti. YDYK’nin eyaletlerde aktif olarak çalışan üye sayısı

³⁶ *The New York Times*, October 21, 1916.

³⁷ *The Grand Forks Daily Herald*, October 4, 1915; *Evening Times*, August 18, 1916; *Harrisburg Telegraph* August 18, 1916

³⁸ Moranian, *a.g.e.*, s. 218.

³⁹ Mary Mangigian Tarzian, *the Armenian Minority Problem*, Scholars Press, Georgia 1992, s. 210.

⁴⁰ George E. White, *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları*, (Çev. Cem Tarık Yüksel), Enderun Kitapevi, İstanbul 1995, s. 228–229.

⁴¹ Delgadillo, *a.g.e.*, s. 14.

⁴² Gregory Aftandilian, *Armenia Vision of a Republic the Independence Lobby in America*, Charles River Books, Boston 1981 s. 15.

⁴³ Barton, *a.g.e.*, s. 383.

on iki bine ulaşmıştı⁴⁴. Kiliseler yardım faaliyetlerinin bizzat içinde yer alırken, meşhur sanatçılar da düzenlenen etkinliklerin öncüleri olmuştu⁴⁵. Bağış toplamanın en önemli yollarından biri eyaletlerde düzenlenen konferanslardı. 5 Nisan 1918'de Minneapolis'te düzenlenen konferansta 30.000 dolar bağış toplanmıştı⁴⁶.

Hemen her sınıfa mensup Amerikalılar gelir durumlarına göre yardım kampanyasına katkıda bulunmuşlardı. Kıyafet tedarik etme konusunda Amerikalı kadınlardan epey destek alınmıştı⁴⁷. Her yılın Aralık ayının ilk Pazar günü Ermeni çocukları için bağış toplama günü olarak kabul edilmişti⁴⁸. Ayrıca okullara mukavvadan yapılmış kumbaralar konulmuş bu yolla sadece bir okuldan bin dolar bağış toplanmıştı⁴⁹.

Osmanlı Devleti, propaganda faaliyetlerini yakından izlemiş, ABD'deki Osmanlı temsilcileri bu konu ile ilgili İstanbul'a sürekli raporlar göndermişlerdi⁵⁰. Ayrıca Osmanlı topraklarındaki misyonerler de yakından takip edilmişti. Osmanlı istihbarat birimlerine göre misyonerler İtilaf Devletleri lehine çalışıp, Osmanlı'nın askeri durumu ve Ermeniler hakkında bilgi toplamaktaydılar. Amerikan elçiliğinin himayesiyle memleket içinde istedikleri yerlere gidip topladıkları bilgileri İtilaf Devletleri'ne iletmekteydiler. Yetkililere göre bu durum onların açıkça casusluk yaptığını göstermekteydi⁵¹. Buna karşın yapabilecekleri fazla da bir şey yoktu. Misyonerlere karşı etkili tedbirler alınması durumunda ABD ile ilişkiler bozulabilir hatta vatandaşlarına zarar verildiği gerekçesiyle ABD, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan edebilirdi⁵².

Osmanlı Topraklarında Yürütülen Yardım Faaliyetleri

Misyonerler, Ermeniler tehcir edildikten hemen sonra Osmanlı sınırları içerisinde yardım faaliyetlerine başlamışlardı. Bu yardımlar 151 misyoner ve onların 1200 yerli yardımcısı tarafından yürütülmüştü⁵³. Yardım faaliyetleri, Osmanlı hükümetinin izin vermemesi sebebiyle başlangıçta gizlice veya Alman vatandaşı misyonerlerden destek alınarak sürdürülmüştü⁵⁴.

⁴⁴ *New York Times*, March 15, 1925.

⁴⁵ Howard M. Sachar, *the Emergence of the Middle East: 1914–1920*, the Penguin Press, Washington D. C. 1968, s. 342–343.

⁴⁶ *ABCFM, ABC, 16. 9. 3. Western Turkey Mission*, Vol. 46, No. 0891.

⁴⁷ White, *a.g.e.*, s. 229.

⁴⁸ Moranian, *a.g.e.*, s. 223.

⁴⁹ *New York Times*, May 9, 1920.

⁵⁰ *BOA, HR-SYS, 2881/2–8*; *BOA, HR-SYS, 2883/27.* ; *BOA, HR-SYS, 2884–12.*

⁵¹ *BOA, DH. EUM.5.Şb, 30/1–2-3.*

⁵² *BOA, DH-ŞFR, 75/192.*

⁵³ Robert L. Daniel, *American Philanthropy in the Near East 1820–1960*, Ohio University Press, Washington D. C. 1970, s. 152.

⁵⁴ *ABCFM, ABC, 16. 9. 3. Western Turkey Mission*, Vol 48, No. 0979.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Osmanlı Hükümeti YDYK'ye yardım dağıtımı için ilk izni 1916 Şubat'ında vermişti⁵⁵. Ancak yardımların Kızılay ile iş birliği içerisinde, ırk, din ve mezhep ayrımı yapılmaksızın tüm muhtaç insanlara yapılmasını şart koşmuştu⁵⁶. Hükümet misyonerlerin işlerini de kolaylaştırmaya çalışmıştı. Bu amaçla vilayetlere talimatlar göndermiş, Amerikan vatandaşlarının Osmanlı hükümetinin koruması altında olduğunu vurgulamış⁵⁷ ve misyonerlere gerekli kolaylıkların sağlanmasını istemişti⁵⁸.

Misyoner raporlarına göre Aralık 1916'nın sonlarına doğru Halep'te 17.220, Urfa'da 700, Antep'te 800, Konya'da 20.000, Adapazarı-İzmit bölgesinde 5.000 kişiye yardım edilmekteydi⁵⁹. Bunların dışında sayı belirtilmemekle birlikte Maraş, Tarsus, Adana, Mersin, Sivas Harput, Bursa, Samsun ve İzmir'de tespit edilen Ermeniler Amerika'dan gelen yardımlardan yararlanmaktaydılar. İmparatorluğun güney vilayetlerinde bulunan Ermenilerin temel ihtiyaçları tedarik edildikten sonra bunlara barınak sağlanması için de yoğun çaba harcanmıştı. Ayrıca Ermenilerin kendi ayakları üzerinde durması için barınma sorunu çözüldükten sonra meslek edindirme kursları açılmıştı⁶⁰.

Savaşın başlangıcında Ermenilerin yoğun olarak bulunduğu bölgelerden biri de Kafkasya'ydı. Osmanlı ordusunun Van'ı kısa süreliğine ele geçirmesinin ardından Ağustos 1915'ten itibaren yaklaşık 250 bin Ermeni buraya göç etmişti⁶¹. Bölgede Ermeni sayısının artmasıyla birlikte misyonerler Tiflis Amerikan Konsolosu Smith'in önderliğinde Ermeniler için yerel yardım komitesi oluşturmuşlardı⁶². Daha sonra Amerika'dan Kafkasya'ya Albert Yarrow başkanlığında bir yardım heyeti gelmişti⁶³. New York'tan yola çıkan bu heyet Amerika'dan Japonya'ya, oradan Vladivostok yoluyla Moskova'ya ve daha sonra da Tiflis'e yaklaşık altı ayda gidebilmişti⁶⁴. Ardından Mr Elmer, Mr Patridge, Miss Oravis, Mr ve Mrs White, Mr ve Mrs Compton ve Mr James gibi misyonerlerden oluşan bir başka grup da aynı yoldan Kafkasya'ya ulaşmıştı⁶⁵.

Mr Gracey ve F. W. MacCallum adlı iki misyoner, 17 Şubat 1916'da Doğu Beyazıt'a gidererek burada 5.600 mülteci Ermeni'nin bulunduğunu tespit etmişler

⁵⁵ BOA, DH-ŞFR, 60/281.

⁵⁶ BOA, DH-ŞFR, 70/22.

⁵⁷ BOA, DH-ŞFR, 107/108.

⁵⁸ BOA, DH-ŞFR, 71/15; BOA, DH-ŞFR, 71/146.

⁵⁹ ABCFM, ABC, 16. 9. 3. *Western Turkey Mission*, Vol. 48, No. 0854-857.

⁶⁰ ABCFM, ABC, 16. 9. 3. *Western Turkey Mission*, Vol. 48, No. 0978.

⁶¹ Tuncay Ögün, "1915 İsyanı Tehcir Kararının Nedeni mi Sonucu mu?", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, II, Asam-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 2003, s. 142.

⁶² Barton, *a.g.e.*, s. 83.

⁶³ ABCFM, ABC, 16. 9. 7. *Eastern Turkey Mission*, Vol. 25E 28, No. 0564.

⁶⁴ ABCFM, ABC, 16. 9. 7. *Eastern Turkey Mission*, Vol. 25D Part2, No. 0258.

⁶⁵ ABCFM, ABC, 16. 9. 7. *Eastern Turkey Mission*, Vol. 25E 28, No. 0641.

ve bunların tamamının giysi ve gıda ihtiyacını karşılayarak barınma sorunlarını da çözmeye çalışmışlardı. Van'ın tekrar Rus hâkimiyetine girmesinden sonra Kafkasya'daki misyonerlerin bir kısmı da Van'a gelerek buradaki yardım faaliyetlerini tekrar başlatmışlardı⁶⁶. Dr. Wilson, halkın tarım ve hayvancılık faaliyetlerine başlaması için İran'dan tohum ve hayvan tedarik etmiş, 400 öküz, 100 inek ve 50 mandayı Van'daki Ermenilere dağıtmıştı⁶⁷.

Misyonerler Erivan'da bulunan Ermenilere iş olanakları yaratmaya çalışmışlardı. Bu çabaları sonrasında dokuma tezgâhlarında istihdam edilen kadınlara haftada 3 ruble ödenmişti. Ayrıca 2500'den fazla kadın, çorap ve elbise imalatında çalıştırılmış, bunların ürettiği ürünler muhtaç insanlara dağıtılmıştı⁶⁸.

Erzurum bölgesinde çalışan Mr. Stapleton da benzer yardım faaliyetleri için ayda 30.000 ruble harcamaktaydı⁶⁹. Kafkasya'da bulunan Ermeni mültecilerin bir kısmı Erzurum'un Ruslarca ele geçirilmesinden sonra bölgeye geri dönmeye başlamışlardı. Mayıs 1916'da söz konusu bölgeye 20 bin kişi yerleşmişti. YDYK bu insanların ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla bölgede 120 bin dolar harcama yapmıştı⁷⁰. Doğubeyazıt'ta ve Dilican'da sayıları 25 bini bulan Ermenilere giysi, gıda, yakıt yardımında bulunulmuştu⁷¹. Ayrıca Erivan, Kars ve Gümrü'de sağlık istasyonları hastalara hizmet vermekteydi⁷².

Nisan 1917'de Türk-Amerikan ilişkileri kesildiğinde misyonerlerin önemli bir kısmı ülkeyi terk etmiş, geriye 49 misyoner kalmıştı⁷³. Gidenler ise yardım faaliyetlerini Alman misyonerlere devretmişlerdi⁷⁴.

Osmanlı Devleti'ne Savaş İlanının Engellenmesi

Almanya'nın denizaltı savaşlarını başlatması ve Meksika'yı savaşa dâhil etme çabaları ABD'nin 2 Nisan 1917 tarihinde Almanya'ya karşı savaş ilan etmesine neden olmuştu. Osmanlı Devleti başlangıçta ABD ile normal ilişkilerini sürdürmek istemiş ancak Almanya'nın baskıları neticesinde 20 Nisan 1917'de bu devlet ile ilişkilerini kesmek zorunda kalmıştı⁷⁵. Buna rağmen Osmanlı Hükümeti Amerikan vatandaşlarına ve kurumlarına karşı herhangi bir olumsuz tutum

⁶⁶ ABCFM, ABC, 16. 9. 3. *Western Turkey Mission*, Vol. 43, No. 0579.

⁶⁷ ABCFM, ABC, 16. 9. 3. *Western Turkey Mission*, Vol. 43, No. 580-0581.

⁶⁸ Barton, *a.g.e.*, s. 84.

⁶⁹ ABCFM, ABC, 16. 9. 7. *Eastern Turkey Mission*, Vol. 25E 28, No. 0415.

⁷⁰ *New York Times*, May 3, 1916.

⁷¹ ABCFM, ABC, 16. 9. 3. *Western Turkey Mission*, Vol. 43, No. 0598.

⁷² Barton, *a.g.e.*, s. 190.

⁷³ Barbara Jean Keller, *the United States and Armenia, 1914 To 1920: the Armenian Mandate*, Master Thesis, California State College at Fullerton, California 1969, s. 46.

⁷⁴ ABCFM, ABC, 16. 9. 3. *Western Turkey Mission*, Vol. 48, No. 1198.

⁷⁵ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1986, s. 132-133.

takinmamıştı. Hatta 1 Mayıs 1917'de Dâhiliye Nezareti'nce vilayetlere gönderilen telgrafta; ABD ile ilişkilerin kesilmesinin söz konusu devletle savaş anlamına gelmediğinin altı çizilmiş ve tüm mülki amirlerden savaşa sebep olabilecek davranışlardan kaçınmaları özellikle istenmişti⁷⁶.

ABD savaşa girince Ermenilerin kurtarılması gerekçesiyle Osmanlı Devleti'ne de savaş ilan edilmesi gerektiğini savunan gruplar ortaya çıkmıştı. YDYK, 1915 ve 1916 yıllarında bağışları teşvik için başlattığı kampanyalar ile Türklerin, ABD'nin doğal düşmanı olduğu düşüncesinin yerleşmesine yol açmıştı. Bu durum Türklerle savaş ilan edilmesini arzulayanların sayısının artmasına sebep olmuştu. Theodore Roosevelt, Henry Cabot Lodge ve William H. King gibi ABD'nin önde gelen bazı etkili isimleri de Osmanlı Devleti'ne savaş ilan edilmesi gerektiğini savunanlar arasındaydı⁷⁷. Bunların yanında kongrede savaş yanlısı birçok senatör bulunmaktaydı⁷⁸. ABD'deki Ermeniler Osmanlı Devleti'ne savaş ilan edilmesini şiddetle savunmuş ve oluşturdukları *Ermeni Ulusal Birliği* adlı bir kuruluş ile amaçlarına ulaşmaya çalışmışlardı⁷⁹.

YDYK, kuruluşundan itibaren misyonerlik, yardım ve eğitim faaliyetlerinin yanında kaçınılmaz olarak Türk-Amerikan ilişkileriyle de ilgilenmişti⁸⁰. Misyonerler kendi faaliyetlerine zarar verebilecek bir durumla karşılaştuklarında bunu önlemek için ellerinden geleni yapmışlardı. Misyonerler ve yardım görevlilerinin büyük çoğunluğu, savaş ilanının Türkiye'deki yardım işlerine son vereceğine ve misyoner mülklerini tehlikeye düşüreceğine inanıyorlardı. Bu nedenle Türklerle savaş ilan edilmesi ihtimalini ortadan kaldırmak için yoğun çaba harcamışlardı⁸¹. Misyonerlere yakın bazı devlet adamları bu amaçla Başkan Wilson'a telkinlerde bulunmuşlardı. Başkanın yakın arkadaşı Cleveland H. Dodge misyon mülklerinin, kolejlerin ve yardım faaliyetlerinin güvenceye alınması için Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan edilmemesi gerektiği konusunda başkanı ikna etmeye çalışmıştı. Tüm bu telkinler sonucunda Başkan misyonerlerin tehlikeye atılmayacağına dair teminat vererek Türklerle savaş ilan edilmemesi için kongreyi ikna edeceğini bildirmişti⁸². Böylece Başkan Wilson, misyonerlerin yoğun çabaları neticesinde ABD Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmemişti⁸³.

Aralık 1917'de ABD Avusturya'ya savaş ilan etmek üzereyken, Osmanlı Devleti'ne savaş açılması tekrar gündeme gelmişti. Cleveland H. Dodge, bu dönemde de yine devreye girerek misyoner faaliyetlerin zarar görmemesi için

⁷⁶ BOA, DH-ŞFR 75/192.

⁷⁷ Moranian, *a.g.e.*, s. 260–261.

⁷⁸ Keller, *a.g.e.*, s. 51.

⁷⁹ Aftandilian, *a.g.e.*, s. 22.

⁸⁰ Daniel, *a.g.e.*, s. 153.

⁸¹ Moranian, *age*, s. 246.

⁸² Erol, *a.g.e.*, s. 1.

⁸³ Daniel, *age*, s. 154–155.

Osmanlı Devletine savaş ilan edilmemesinin önemini 2 Aralık 1917'de Başkan'a bir mektupla arz etmişti⁸⁴. Bunun üzerine Başkan Wilson 4 Aralık günü kabine toplantısında, İstanbul'daki Robert Koleji ve benzeri Amerikan kuruluşlarını tehlikeye atmak istemediğinden Türkiye'ye savaş ilanına karşı olduğunu ifade etmişti⁸⁵. Ayrıca Dışişleri Bakanı Lansing, ABD'nin Osmanlı Devleti'ndeki kültür kuruluşlarının ve okullarının milyonlarca dolar değerinde olduğunu ve savaş ilan edilmesi durumunda bunların zarar göreceğini yetkililere uzun uzadıya anlatmıştı. Böylece misyoner lobisinin çabaları kongre üyeleri üzerinde etkili olmuş ve ABD Osmanlı Devleti'ne karşı yine savaş ilan etmemiştir⁸⁶.

Savaşın sonlarına doğru, Ermenilerle yakın ilişkileri bulunan Henry Cabot Lodge, Osmanlı Devleti ve Bulgaristan'a savaş ilan edilmesi için yine yoğun bir çalışma başlatmıştı. Buna karşılık misyonerler savaşın bölgedeki misyoner kuruluşlarına zarar vereceğine dair bilinen görüşlerini tekrarlamış, birçok dergi ve gazeteye tarafsızlığın faydaları ile ilgili makaleler göndermişlerdi. Sonuçta savaş yanlısı Ermeni lobisiyle savaş karşıtı misyoner lobisi arasındaki mücadeleyi ABD hükümetinin desteğini alan misyonerler kazanmışlardı. *New York Tribune* gazetesi 23 Temmuz 1918 tarihli sayısında misyonerlerin Ermeni lobisine karşı nasıl galip geldiği anlatılmıştı. "Türkiye'ye Savaş İlan Edilmesi Hususunda Amerika'nın Çıkmazı" başlıklı haberde misyonerler Başkan Wilson'ın gayri resmi Türkiye danışmanı olarak nitelendirilmişti. Daha da önemlisi gazete ABD'nin Türkiye politikasının belirlenmesinde misyonerlerin doğrudan etkileri olduğuna dikkat çekmişti⁸⁷.

Mütareke Sonrası Yürütülen Yardım Faaliyetleri

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra ulaşımın önündeki engellerin kalkması yardım görevlileri ve yardım malzemelerinin çok daha hızlı Osmanlı coğrafyasına ulaşmasını sağlamıştı. Ayrıca İtilaf devletleri ile iyi geçinmeye çalışan Osmanlı hükümetleri Amerikalı misyonerlere herhangi bir sorun çıkarmadıklarından misyonerler faaliyetlerini özgürce yürütebilmişlerdi⁸⁸.

Mütareke sonrasında YDYK, Ermenilerin buldukları bölgeler hakkında sağlıklı bilgiler edinmek amacıyla bölgeye özel bir komisyon göndermişti. ABD'den hareket eden komisyon ilk önce Londra, Paris ve Roma'yı ziyaret etmiş, buralarda İtilaf Devletlerinin yetkilileri ile yaptıkları görüşmeler sonrasında bölgede bulunan tüm ambar, iskele ve demiryollarından faydalanmak için izin almıştı. Dr. White Suriye'ye, Mr Smith Kafkasya'ya, Haham Teitlebaum Filistin'e incelemeler yapmak amacıyla yola çıkmıştı. Dr. Washburn ise tıbbi malzemelerin

⁸⁴ Moranian, *age*, s. 272.

⁸⁵ Keller, *age*, s. 45.

⁸⁶ Moranian, *a.g.e.*, s. 270

⁸⁷ *New York Tribune*, June 23 1918.

⁸⁸ *ABCFM, ABC, 16. 9. 3. Western Turkey Mission*, Vol. 46, No. 0987.

gönderilmesi planlanan bölgelerde incelemelerde bulunmuştu. Mr. Hatch, Prof. Moore ve Dr. Peet Amerika'dan gelen yeni personelin görevlendirilmesi, malzemelerin boşaltılması ve dağıtımı için İstanbul'daki merkezde kalmışlardı⁸⁹. Bu dönemde YDYK'nin yardım faaliyetlerinin ana üssü demiryolu ve denizle bağlantısı olan Derince olmuştu⁹⁰.

1919 Mart'ında Barton ve beraberindeki 20 kişilik bir başka grup İzmit Konya, Tarsus ve Halep'e kadar giderek misyon istasyonlarına yardım malzemesi dağıtmışlardır. Konya'daki misyon merkezinin sorumlusu olan Miss Cushman'a buradaki yetimhanede barınan 400 çocuk için ihtiyaç duyulan malzemeler verilmişti. Adana'da faaliyette bulunan Dr. Cyril Huber Haas'a iki vagon dolusu un, süt ve diğer yardım malzemeleri verilmişti⁹¹.

Mayıs 1919'da Sivas'a giden diğer bir grup misyoner de bölgenin ihtiyaçlarını tespit etmiş ve Kayseri, Sivas, Harput dâhil olmak üzere Bağdat demiryolunun ulaştığı her bölgeye yardım görevlilerinin gönderilmiş olduğunu rapor etmişti⁹².

Bu dönemde Erivan, Amerikan yardımının dağıtıldığı en önemli merkezdi⁹³. Bölgede 1919'un ortalarına kadar 9 milyon dolar değerinde yardım malzemesi dağıtılmıştı⁹⁴. Ayrıca 1919 Eylül'ünden 1920 Nisan'ına kadar 332.716 kişinin günlük gereksinimleri karşılanmıştı⁹⁵.

Savaş sonrası süreçte Harput, Diyarbakır, Arapkir ve Malatya'yı kapsayan bölgede misyonerlerin tahminine göre 30.000 Ermeni bulunmaktaydı⁹⁶. Bu bölgede görev yapan Miss Maria Jakobsen 14 Mayıs 1919 tarihli mektubunda yardım faaliyetleri sayesinde buradaki insanların önceki senelerde olduğu gibi açlık çekmediğini, birçoğunun köylerine geri döndüğünü belirtmişti⁹⁷. Tarsus bölgesinde yardım fonunun dağıtımıyla ilgilenen Amerikalı Mrs. T. D. Christie ailesine yazdığı 8 Aralık 1918 tarihli mektupta Ermenilerin geri dönmekte olduklarını, bunlar için para ve barınağa ihtiyaç olduğunu belirtmişti⁹⁸.

Savaş yıllarında çok sayıda çocuk ebeveynini kaybettiği için YDYK binlerce yetimin bakımını üstlenmişti. YDYK yardımların insanları dilenci haline getirmemesi prensibini benimsediği için yetimhanelerde 50 farklı mesleki eğitim

⁸⁹ Barton, *age*, s. 109–113.

⁹⁰ ABCFM, ABC, 16. 9. 5. *Central Turkey Mission*, Vol. 26, No. 0045.

⁹¹ Caleb Frank Gates, *Not to Me Only*, Princeton University Press, Princeton 1940, s. 258.

⁹² ABCFM, ABC, 16. 9. 7. *Eastern Turkey Mission*, Vol. 25C, No. 0734.

⁹³ James G. Harbord, "the New Nations of Trans-Caucasia", *World's Work*, Vol. XL, No. 3, July, 1920, s. 273.

⁹⁴ Grabill, *a.g.e.*, s. 116.

⁹⁵ Barton, *a.g.e.*, s. 124–126.

⁹⁶ ABCFM, ABC, 16. 9. 7. *Eastern Turkey Mission*, Vol. 25C, No. 0733.

⁹⁷ ABCFM, ABC, 16. 9. 7. *Eastern Turkey Mission*, Vol. 25C, No. 0732.

⁹⁸ ABCFM, ABC, 16. 9. 5. *Central Turkey Mission*, Vol. 26, No. 0026.

kursu açmıştı⁹⁹. Kızlara kilim, dokuma, dikiş-nakiş öğretilmiş; erkeklere ise marangozluk, ayakkabıcılık, tamircilik, terzilik, fırıncılık, berberlik, makine ustalığı, demircilik, nalbantlık, çömlekçilik, kuyumculuk gibi kurslar verilmişti. Böylece bir mesleği olan çocuklar kendi gayretleriyle yetimhanelerin ayakkabı, kap-kacak, giyim gibi ihtiyaçlarını da karşılamışlardı¹⁰⁰. Mesleki eğitim programları sayesinde üretilen ürünler Amerika'da satılır hale gelmişti. Ürünlerin satışı biter bitmez daha fazla kişi istihdam edilerek üretim artırılmıştı. Başlangıçta gelirler hammadde ücretini karşılamış, zamanla bu proje geliştirilerek yardım programları kendi kendine yeterli duruma gelmişti¹⁰¹.

Kâzım Karabekir Paşa Kars'ı ele geçirdikten sonra Amerikalıların Kars'ta ve Gümrü'deki mesleki eğitim programlarını görmüş ve konu ile ilgili düşüncelerini şu şekilde dile getirmişti¹⁰²:

Amerikalıların ne pratik adamlar olduklarını ve çocukların rublarını öldürmeksizin nasıl bir ve yaratıcı insanlar yetiştirdiklerini iştiridim. Şimdi içlerinde gözümle görüyorum. ... Dört yaşındaki yavrular önlükleri ile muhtelif masa başlarında sanki bir işçidirler. Hayata mahkûm olmağa değil, ona bâkîm olmaya çalışıyorlar. Hayatın zevkini de oyunlar ve piyano dinleyerek öğreniyorlar.

YDYK, özellikle çocukların genel sağlık denetimi ve tedavisi üzerinde titizlikle durmuştu. Kurum, mülteci kamplarını denetlemiş, çocuklar ve yetişkinler için ücretsiz klinikler işletmişti¹⁰³. Sovyet hükümetiyle iş birliği yaparak 1920–1929 yılları arasında Sovyet Ermenistan'ında, 6.552 yataklı 63 hastane, 11 kurtarma evi, 54.000 çocuğu barındıran 229 yetimhane ile faaliyetlerini sürdürmüştü¹⁰⁴. Ayrıca 10 mülteci hastanesi, 11 yetimhane hastanesi, 5 dispanser, bulaşıcı hastalıkların tedavisi için 5 hastane, 1 göz hastanesi söz konusu tarihler arasında aktif olarak çalışmıştı¹⁰⁵.

YDYK 1919 yılında 4.802.000 dolar¹⁰⁶, 1920 yılında ise 13.129.117 dolar harcama yapmış ve yaklaşık 500 bin insan yardımlardan faydalanmıştı¹⁰⁷. 1924 yılında hazırladıkları raporda 554.978 kişiye yardım edildiği ve yardım için harcanan miktarın 90 milyon doları aştığı ifade edilmişti. Bu miktarın 24 milyonu Ermenistan'da, 20 milyonu Türkiye'de 11 milyonu Suriye ve Filistin'de 7,5 milyonu Mezopotamya ve İran'da, 3 milyonu ise Yunanistan'da kullanılmıştı¹⁰⁸.

⁹⁹ ABCFM, ABC, 16. 9. 5. Central Turkey Mission, Vol. 24, No. 1122.

¹⁰⁰ Daniel, a.g.e, s. 159.

¹⁰¹ Barton, a.g.e., s. 180-181.

¹⁰² K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Mert Yayıncılık, İstanbul 1988, s. 985.

¹⁰³ C. Clafin Davis, "İstanbul'da Mültecilerin Durumu", *İstanbul 1920*, (Ed. Clarence Richard Johnson, Çev. Sönmez Taner), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 190.

¹⁰⁴ *New York Times*, April 25, 1921.H. M. Sachar, age, s. 344;

¹⁰⁵ Barton, a.g.e., s. 126.

¹⁰⁶ *New York Times*, August 4, 1920.

¹⁰⁷ *New York Times*, April 25, 1921.

¹⁰⁸ *New York Times*, March 15, 1925.

Misyonerler Osmanlı coğrafyasında faaliyetlerine başladıkları tarihten 1914 yılına kadar doksan beş yıllık süreçte toplam 13.345.785 dolar harcamışlardır¹⁰⁹. Buna karşın YDYK varlığını sürdürdüğü 15 yıl boyunca Türkiye, Kafkasya, İran, Suriye ve Yunanistan'da yardım faaliyetleri için 116 milyon dolar harcama yapmıştı¹¹⁰. Sadece bu karşılaştırmanın bile YDYK'nin sarf ettiği paranın ne derece ciddi bir meblağ olduğunu ortaya koyduğu kanaatindeyiz.

YDYK'nin Ermenileri hayatta tutmak için harcadığı olağan üstü çabası takdire şayandır. Ancak şunu belirtmeliyiz ki Müslüman ahalî misyonerlerin yardım faaliyetlerinden pek de yararlanamamışlardır. Gerek savaş yıllarında ve gerekse mütareke sonrası dönemde Müslümanlar da en az Ermeniler kadar yardıma muhtaç bir haldeydiler. Her ne kadar misyonerler yardım faaliyetlerinde din ve ırk ayrımı yapmadıklarını iddia etseler de Müslümanlar YDYK yardımının sadece %2'sinden faydalanabilmişlerdi¹¹¹.

Ankara Hükümeti'nin YDYK ile İlişkileri

Ankara Hükümeti ile YDYK arasındaki ilişkiler misyonerlerin siyasi faaliyetlerinden uzak durdukları sürece, genellikle sorunsuz olmuştur. Mustafa Kemal Paşa: “*din ve ırk ayrımı yapmadan insani ızdırapları hafifleten bütün hayır müesseselerine karşı yakın ve uzaktan hiçbir siyasi maksat takip etmedikleri müddetçe kapılarımız açıktır*” ifadesiyle Ankara Hükümeti'nin bu konudaki temel yaklaşımını ifade etmişti¹¹².

Ankara Hükümeti Anadolu'da yardım faaliyetlerini sürdürmesi için yabancılardan sadece YDYK'ye izin vermişti. Nitekim 28 Haziran 1922'de, Anadolu'ya Hıristiyanlara yardım için geldiklerini iddia eden hiçbir şahsa veya heyete izin verilmeyeceği ve yardımların sadece Hilâl-i Ahmer ve YDYK aracılığıyla yapılacağını kararlaştırmıştı¹¹³. Bununla birlikte geçmişte yaşanan sıkıntıları göz önünde bulunduran Ankara hükümeti misyonerleri yakından takip etmiş, misyoner kurumlarına hükümet komiserleri tayin etme yoluna gitmişti. Mesela Şubat 1921'de Niyazi Bey Sivas Amerikan kuruluşları komiserliğine atanmıştı¹¹⁴. Aralık 1921'de ise Merzifon Koleji komiserliğine Sadık Bey getirilmişti¹¹⁵. Ankara Hükümeti'nin YDYK'nin faaliyetlerini tam olarak kontrol altına alması misyonerleri oldukça rahatsız etmişti. Nitekim komitenin Diyarbakır bölge yöneticisi J. Herbert Knapp; kendisinin ve bazı arkadaşlarının köyleri

¹⁰⁹ Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, İmge Kitapevi, Ankara, 2000, s.106

¹¹⁰ Gates, *age*, s. 255; Moranian, *age*, s. 134; Barton, *age*, s.414; Keller, *age*, s.124.

¹¹¹ Grabill, *a.g.e.*, s. 40.

¹¹² *Azatürk'ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) 1919–1923, I*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s.272.

¹¹³ *BCA*, 30. 18. 1. 1. /5. 19. 4.

¹¹⁴ *İkdam*, 5 Şubat 1921.

¹¹⁵ White, *a.g.e.*, s. 245.

gezmelerine ve ziyaretçi kabul etmelerine izin verilmediğini, bu durumun kendileri için dayanılmaz olduğunu dile getirmişti¹¹⁶.

YDYK 1921 yılından itibaren Anadolu'daki yetimleri ülke dışına çıkarmak istemiş, hükümet buna ilk etapta izin vermemişti¹¹⁷. Hükümetin bu konuya olumsuz bakmasının nedeni bazı Müslüman çocukların Ermeni oldukları gerekçesiyle toplanmasıydı. Savaş yıllarının getirdiği olumsuz şartlar neticesinde, Osmanlı coğrafyasında ebeveynini kaybeden binlerce çocuk, çok zor şartlar altında yaşamak zorunda kalmış ve Ermeni yetimlerin bir kısmı Müslüman ailelerce evlat edinilmişti¹¹⁸. Mütarekeden sonra bazı çevreler Müslümanlarca evlat edinilen çocukların köleleştirildiğini, gayrimüslim kız çocuklarının ya haremlere kapatıldığını ya da İstanbul'daki genelevlere satıldığını ileri sürmüşlerdi¹¹⁹. Özellikle Ermeni Patrikhanesi, zorla alıkonulduklarını iddia ettiği Ermeni çocuklarının toplatılması amacıyla bir kampanya başlatmıştı¹²⁰. Aynı zamanda harekete geçen misyonerler Müslüman evlerinde Ermeni çocukları aramaya başlamışlardı¹²¹. Yetimlerin toplanması sırasında, Ermeni çocuklarla beraber, bazı Müslüman çocuklarının da gayrimüslim oldukları iddiasıyla toplatıldıkları anlaşılmaktadır. Üstelik bu uygulama nadiren görülen bir durum da değildi. Ermeni oldukları gerekçesiyle toplatılan çocukların sayısı binlerle ifade edilmişti¹²². Bu durumdan rahatsız olan Ankara Hükümeti yetimlerin yurt dışına çıkarılmasına hemen müsaade etmemiş, tespit edilebilen Müslüman yetimler ayrıldıktan sonra diğerlerinin ülke dışına çıkarılmasına izin vermişti¹²³.

Mustafa Kemal önderliğindeki milli güçlerin başarılı olmasının ardından YDYK, Anadolu'daki gayrimüslim nüfusun önemli ölçüde azalması nedeniyle buradaki faaliyetlerine aşamalı olarak son vermişti. Bu dönemde Anadolu Rumlarının önemli bir bölümü Yunanistan'a göç ettiği için komite yardım çalışmalarını daha çok mülteci Rumların bulunduğu bölgelerde yoğunlaştırmıştı¹²⁴.

Cumhuriyet Arşivi'nde yaptığımız incelemelerde 6 Ekim 1923 tarihinden sonra YDYK ile ilgili herhangi bir belgeye rastlanmamıştır. Bu tarihten sonra

¹¹⁶ *New York Times*, June 17, 1922.

¹¹⁷ Mehmet Canlı, "Milli Mücadele Döneminde Amerikan Şark-ı Karib Muavenet Cemiyeti'nin Anadolu'daki Bazı Faaliyetleri", *Askeri Tarih Bülteni*, Sayı:38, Şubat 1995, s. 45.

¹¹⁸ Ferhunde Özbay, "Milli Mücadele Döneminde Öksüzler ve Yetimler", *Savaş Çocukları Öksüzler ve Yetimler*, Ed. Emine Gürsoy-Naskali Aylin Koç, İstanbul 2003, s. 111–112.

¹¹⁹ *BOA, DH-ŞFR*, 96/248.

¹²⁰ Rıdvan Akın, "Milli Mücadele Döneminde Yetimlere Bütçeden Ayrılan Pay", *Savaş Çocukları Öksüzler ve Yetimler*, Ed. Emine Gürsoy-Naskali Aylin Koç, İstanbul 2003, s. 119.

¹²¹ Kerr, *a.g.e.*, s. 48.

¹²² *Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları*, III, 1. 1. 1338, s. 1173.

¹²³ *BCA*, 030. 10.-206. 406–6/1-2.

¹²⁴ Daniel, *a.g.e.*, s. 166.

misyonerlerle ilgili belgelerde; Şark-ı Karib Muavenet Heyeti yerine “Amerikan hayır müesseseleri”, “Amerikan eğitim kurumları” tabirleri kullanıldığı görülmektedir. Buradan hareketle Amerikalı misyonerlerin Türkiye’de YDYK adı ile sürdürdükleri yardım faaliyetlerini 1923 yılının sonlarında nihayete erdirip, eğitim alanındaki çalışmalarını devam ettirdikleri söylenebilir. Nitekim 18 Eylül 1923 tarihli *New York Times* gazetesinde yer alan YDYK’nin Anadolu’daki faaliyetlerini sona erdirdiği haberi bu kanaati doğrulamaktadır¹²⁵.

Sonuç

YDYK varlığını sürdürdüğü 15 yıl boyunca Türkiye, Kafkasya, İran, Suriye ve Yunanistan’daki yardım faaliyetleri için 116 milyon dolar harcama yapmıştı. Oldukça geniş bir bölgede çalışmalarını sürdüren bu misyoner örgütünün mali gücü, geniş örgütlenmesi ve yardım çalışmalarının etkinliği göz önüne alırsa o tarihe kadar kurulmuş olan en büyük sivil yardım organizasyonu olduğu rahatlıkla söylenebilir.

YDYK yıllarca özveri ile yürüttüğü yardım kampanyaları sayesinde yüzbinlerce Ermeni’nin hayata tutunmasını sağlamıştı. Övgüye değer bu çabasını finanse edebilmek için ise, “zalim” Türklerin “mazlum” Ermenileri sırf Hristiyan oldukları için öldürdüklerini ileri sürmüş, bu iddiasını kanıtlamak için de son derece abartılı ve yanlış olan misyoner raporlarını kullanmıştı. Böylece kamuoyunu Ermeni meselesinde duyarlı bir hale getirmiş, bu sayede milyonlarca dolar bağış toplayabilmişti. Doğal olarak bu çabaları ABD’deki Türk imajına zarar vermiş, Türklerle ilgili önyargıların nesilden nesile aktarılmasına sebep olmuştu.

YDYK faaliyetlerini doğrudan etkilediği için ABD’nin dış politikasını yakından takip etmiş, güçlü bağlantıları sayesinde Amerikan hükümeti ve özellikle de dışişleri yetkilileriyle yakın ilişkiler kurmuştu. Bu sayede savaş yılları ve Mütareke Döneminde ABD’nin Türkiye politikasını yönlendirebilmişti. Oldukça pragmatik olan misyonerler amaçları için Ermeni lobileriyle bile mücadele etmiş, ABD’nin Osmanlı Devleti’ne savaş ilan etmesi düşüncesine şiddetle karşı çıkmışlardı.

YDYK ardında bıraktığı on binlerce sayfalık doküman ile yakın dönem Türk-Ermeni tarihi yazımını da etkiledi. Komitenin propagandaya yönelik evrakları, neredeyse yüzyıl geçmiş olmasına rağmen, belki de bilinçli olarak bazı çevreler tarafından hala tarafsız tespitler olarak değerlendirilmekte ve Türk-Ermeni tarihi ile ilgili birinci el kaynaklar olarak kabul görmektedir. Buradan hareketle söz konusu evrakların propaganda özelliğini göz ardı eden ve başka belgelerle karşılaştırmaya gerek duymayan araştırmacıların yanlış sonuçlara ulaşmasının kaçınılmaz olduğu söylenebilir.

¹²⁵ *New York Times*, September 18, 1923.

KAYNAKÇA**A-ARŞİV KAYNAKLARI*****1-Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)**

- a) Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH-ŞFR)
- b) Hariciye Nezareti Siyasi Kısım (HR-SYS)
- c) Dâhiliye Nezareti Beşinci Şube (DH. EUM.5.Şb)

2- Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)**3-American Board Arşivi (ABCFM)****B-YAYINLANMIŞ BELGELER**

Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) 1919–1923, I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.

Turkish Atrocities" Statements of American Missionaries on the Destruction of Christian in Ottoman Empire Turkey 1915-1917, (Compiled by James L. Barton) Gomidas Institute, Michigan 1998.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları, III, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, Ankara 1985.

C- SÜRELİ YAYINLAR

Evening Times

Grand Forks Daily Herald

İkdam

Monday

New York Times

New York Tribune

Sun

Washington Herald

D-KİTAP VE MAKALELER.

AFTANDILIAN, Gregory, *Armenia Vision of A Republic the Independence Lobby in America*, Charles River Books, Boston 1981.

AKIN, Rıdvan, "Milli Mücadele Döneminde Yetimlere Bütçeden Ayrılan Pay", *Savaş Çocukları Öksüzler ve Yetimler*, (Ed. Emine Gürsoy-Naskali Aylin Koç), İstanbul 2003, s.119-123.

* Arşiv belgelerinin numaraları metin içerisindeki dipnotlarda gösterilmiştir.

- ARMAOĞLU, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1986.
- BARTON, James Levi, *Story of Near East Relief (1915–1930) An Interpretation*, The Macmillan Company, New York 1930.
- CANLI, Mehmet, “Milli Mücadele Döneminde Amerikan Şark-ı Karib Muavenet Cemiyeti'nin Anadolu'daki Bazı Faaliyetleri”, *Askeri Tarih Bülteni*, Sayı:38, Şubat 1995, s.42-49.
- CÖHCE Salim, “Osmanlı Ermeni Toplumunda Siyasallaşma Çabaları”, *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri, I*, ASAM-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 2003, s.269-292.
- DANIEL, Robert L., *American Philanthropy in the Near East 1820–1960*, Ohio University Press, Washington D. C. 1970.
- DAVIS, C. Clafin, “İstanbul'da Mültecilerin Durumu”, *İstanbul 1920*, (Ed. Clarence Richard Johnson, Çev. Sönmez Taner), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s.175-195.
- DELGADILLO C. E., *Facing the New Turkey: Turco American Treaty of Lausanne 1900-1927*, Master Thesis, California State University, 2002.
- ERHAN, Çağrı, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, İmge Kitapevi, Ankara 2001.
- EROL, Mine, *Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi 1919–1920*, İleri Basımevi, Giresun 1972.
- GATES, Caleb Frank, *Not to Me Only*, Princeton University Press, Princeton 1940.
- GRABILL, Joseph Leon, *Missionaries Amid Conflict: Their Influence upon American Relations with the Near East, 1914–1927*, PhD, Indiana University, 1964.
- _____, “Missionary Influence on American Relations with the Near East, 1914–1923”, *the Muslim World*, Vol. LVIII, No: I, January 1968, pp.141-154.
- HARBORD, James G., “the New Nations of Trans-Caucasia”, *World's Work*, Vol. XL, No. 3, July, 1920.
- HOVANNISIAN, Richard G., *the Republic of Armenia, the First Year 1918-1919, II*, University of California Press, Berkeley, 1982.
- KELLER, Barbara Jean, *the United States and Armenia, 1914 to 1920: the Armenian Mandate*, Master Thesis, California State College at Fullerton, California 1969.
- KIESER, Hans Lukas, *İskalanmış Barış Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839–1938*, (Çev. Atilla Dirim), İletişim Yayınları, İstanbul 2005.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, *Anadolu'daki Amerika*, İmge Kitapevi, Ankara, 2000.
- KURAN Ercüment, *Türk Çağdaşlaşması*, Akçağ Yayınları, Ankara 1997
- MALKASIAN, Mark, “the Disintegration of the Armenian Cause in the United States, 1918-1927”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol 16, No.3 (Aug.1984), pp.349-365.

- MCCARTY, Justin, “Birinci Dünya Savaşı’nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu”, *Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s.21-37.
- _____, “İngiliz Propagandası, Wellington Evi ve Türkler”, *Türkler*, XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.469-491.
- KARABEKİR, Kâzım, *İstiklal Harbimiz*, Mert Yayıncılık, İstanbul 1988.
- MILLER, Donal E.-Touryan, *Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide*, Univesity of California Press, Berkeley 1993.
- MORANIAN, Suzanne Elizabeth, *the American Missionaries and the Armenian Question: 1920-1927*, PhD, The University of Wisconsin, Madison 1994.
- ÖĞÜN, Tuncay, “İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu-İttihat Terakiden Kurtuluş Savaşına Adlı Eserin İddiaları Hakkında Bazı Tenkitler”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı:4, İstanbul 2001, s.251-288.
- _____, “1915 İsyanı Tehcir Kararının Nedeni mi Sonucu mu ?”, *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, II, Asam- Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 2003.
- ÖZBAY, Ferhunde, “Milli Mücadele Döneminde Öksüzler ve Yetimler”, *Savaş Çocukları Öksüzler ve Yetimler*, Ed. Emine Gürsoy-Naskali Aylin Koç, İstanbul 2003, s.105-115.
- SACHAR, Howard M., *the Emergence of the Middle East: 1914–1920*, the Penguin Press, Washington D. C. 1968.
- TARZIAN, Mary Mangigian, *the Armenian Minority Problem*, Scholars Press, Georgia 1992.
- TOYNBEE, Arnold J., *Hatıralar: Tanıdıklarım*, (Çev. Deniz Öktem), Klasik Yayınları, İstanbul 2005.
- WHITE, George E., *Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları*, (Çev. Cem Tarık Yüksel), Enderun Kitapevi, İstanbul 1995.
- ZÜRCHER, Eric Jan, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1998.

EKONOMİ VE JEOPOLİTİK ARASINDA: KIBRIS SAVAŞI'NIN OSMANLI GÖRÜNÜMÜ MARIA PIA PEDANI*

Çev: Sait Emre ÇİFTÇİ**

1. Savaşa Doğru

İnebahtı Savaşı'nın ve Kutsal İttifak'ın 1571 yılının sonlarında "Türk"e karşı kazandığı zaferin yakın zamanlarda yeniden uyandırdığı ilgi, daha önce söylenenleri tekrarlamak yerine bu eski olayları yeniden düşünmeye değil hem bu muharebeyi hem de daha genel olarak Kıbrıs'taki savaşı Osmanlı bakış açısından da ele almaya sevk ediyor. Osmanlı İmparatorluğu'nu çatışmaya iten nedenler, yakın veya uzak etkenler tek sesli değildi ve sefer boyunca sürdürülen komuta bile Boğaziçi kentinde iktidarı paylaşan baskı gruplarından etkilendi.

Daha itibarlı¹ batı tarihçiliği geleneğine göre, Kıbrıs Savaşı, 1566 yılında babası I. Süleyman'ın yerine geçen ve büyük bir savaş teşebbüsü ile selefini taklit etmek, yayılmacı politikasını sürdürmek isteyen yeni sultan II. Selim tarafından şiddetle arzu edildi. Bu arzu, daha tahta geçmeden Selim'in gözdesi ve güçlü bir Yahudi olan Don Yosef Nassi'nin amaçlarıyla örtüşecekti. Çatışma sırasında Venedik yönetici sınıfları arasında yayılan "Nassi'yi çevreleyen efsane"² olarak adlandırılan şeye göre, bu çok güçlü şahsiyet, tüm Yahudilerin "kral" veya "şefi", Cumhuriyet'in en büyük düşmanı, diğer şeylerin yanı sıra kendi zararına olan uluslararası bir casus ağının destekçisiydi. Bazıları ayrıca, 1569'da savaşın

* Maria Pia Pedani'nin "Tra economia e geo-politica: la visione ottomana della Guerra di Cipro" *Annuario Istituto Romeno di Cultura e ricerca Umanistica* c. 5 (2003), s. 287-298. başlıklı makalesinden çevrilmiştir.

** Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih (Ortaçağ Tarihi) Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi. Bitlis Eren Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Görevlisi. ORCID: 0000-0002-2685-1714 E-posta adresi: saitemreciftci@gmail.com

¹ Gaetano Cozzi, "Venezia nei secoli XVI e XVII. Venezia nello scenario europeo (1571-1699)", *La Repubblica di Venezia nell'età moderna. Dal 1517 alla fine della Repubblica* (Eds. Cozzi, Michael Knapton, Giovanni Scardabello), Torino, 1992, s. 3-200, özellikle 60-61.

² Benjamin Arbel, "Venezia, gli ebrei e l'attività di Salomone Ashkenasi nella guerra di Cipro", *Gli ebrei a Venezia, secoli XIV-XVIII (Atti del Convegno-Venezia, 5-10 giugno 1983)* (Ed. Cozzi), Venezia, 1987, s. 163-197.

arifesinde, lagündeki Arsenal yangınına ona atfederken, diğer söylentiler onu Taberiye'de, Naxos Dükalığı'nda, Cumhuriyet'ten elde etmeye çalışacağı bir adada ya da son olarak, eğer sultanın orduları tarafından fethedilirse, tam da Kıbrıs'ta bir Yahudi yerleşimi oluşturma fikrinin savunucusu olarak resmetti. Gerçekte Nassi, Osmanlı mekanizmasını bir savaşa itebilecek kadar güçlü görünmemişti; elbette, dönemin en önde gelen şahsiyetleri olan sadrazam Sokollu Mehmed Paşa'nın siyasi muhalifleri II. Selim'in hocası Lala Mustafa Paşa ile başarısız Malta kuşatmasının (1565) ve aynı zamanda Sakız'ın alınmasında (1566) kapudan paşa olan Piyale Paşa'yla yakından bağlantılıydı.

Mart 1570'in son günlerinde çavuş Kubad³ tarafından Venedik'te sunulan ve yaygın olarak "savaş ilanı" olarak adlandırılan bildiri okunurken, Osmanlıları çatışmaya iten başka sebepler de vardı. Öncelikle Venediklilerin, barış anlaşmalarında belirlenen sınır çizgisinin ötesinde, Dalmaçya'da kaleler ve köyler inşa etmeye devam etmeleri; korsan gemilerinin Kıbrıs'ı bir ikmal üssü olarak kullanıp ardından İskenderiye'yi İstanbul'a bağlayan rotadaki Osmanlı gemilerine saldırması (öyle ki bildiri bu korsan savaşın bazı özel bölümlerini açıkça hatırlatmaktadır), San Marco tebaasının, barış anlaşmalarıyla belirlenen İslami adalet tarafından yargılanmak üzere ellerine düşen tüm Mağrip leventlerini İstanbul'a göndermek yerine, öldürmesi ve son olarak, bir olayda vergisinin zaten ödenmiş olmasına rağmen Osmanlı tacirlerinin, ticari ürünleri Venedik'ten ihracı yasaklanan demir olduğu için, mallarının kaybolması, diğer olayda ise, Kotor yöneticisinin tüm Körfez üzerinde Venedik kontrolünün emniyetli olduğuna dair güvencelerine rağmen, malların yüklendiği geminin Uskok korsanları tarafından Adriyatik'te saldırıya uğraması ve yağmalanması bu sebepler arasındadır. Osmanlı düşüncesine göre, bu nedenle, çatışmanın temelinde kişisel meseleler değil, tarihcî Selânikî Mustafa Efendi'nin de belirttiği gibi kesin jeopolitik nedenler vardı.⁴ Korsanlar için lojistik bir üs olan ada, Osmanlı Devleti'nin güvenliği için ciddi bir tehlike oluşturuyordu, öyle ki, her askeri harekâta, buralardan gelebilecek herhangi bir saldırıya karşı silahlı gemileri geride tutmak gerekiyordu. Ayrıca, başarısız Malta kuşatması, Merkezi idarenin stratejik hedeflere ilişkin öncelikli yönünü değiştirmiş gibi görünmektedir⁵: Artık her şeyden önce birincil öneme sahip bazı üsleri fethederek Akdeniz'in kontrolünü sürdürme girişimi değil, daha sistematik ve eksiksiz doğudan batıya doğru ilerleme stratejisi ağırlık kazandı ve bu stratejide artık Müslüman denizinde bir Hıristiyan yerleşim bölgesi olan Kıbrıs, fethedilecek ilk adaydı. Bu noktadan hareketle, o dönemde kadırgaların Akdeniz'de en yaygın gemiler olduğunu akılda tutmak gerekir: Bunlar çok büyük

³ I 'Documenti turchi' dell'Archivio di Stato di Venezia. *Inventario della miscellanea* (Ed. Maria Pia Pedani), Roma, 1994, no. 808, no. 810; Pedani, *In nome del Gran Signore. Inviati ottomani a Venezia dalla caduta di Costantinopoli alla guerra di Candia*, Venezia, 1994, s. 162.

⁴ Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, c. I (Ed. M. İpşirli), İstanbul, 1989, s. 77-78.

⁵ Pedani, *Dalla frontiera al confine*, Roma, 2002, s. 80.

mürettebatlı ve sınırlı istifleme kapasitesine sahip gemilerdi; doğal yol, uzun geçişlerden kaçınmak, en fazla iki veya üç günde bir onlara yiyecek ve su sağlanmasına izin veren küçük kabotajlı bir seyrüseferi tercih etmekte. Bu bağlamda, Kıbrıs'ı kafirlerden uzaklaştırmak, korsan gemilerinin demirleme ve özellikle içme suyu tedarik etme noktalarından üç-dört gün sonra daha fazla durmalarının engellenmesi ve dolayısıyla Akdeniz'in en doğusundan denize açılmanın mümkün hale gelmesi anlamına geliyordu.

Ayrıca, antik çağlardan beri Akdeniz'e özgü olan korsanlık, 16. yüzyılın ikinci yarısında artmaktaydı. Mağrip donanmasının daha büyük saldırganlığı, sadece her zaman giderek artan daha cesur bir Hıristiyan tepkisiyle değil, aynı zamanda Akdeniz tahıl üretimindeki krize bağlı nüfusun yoksullaşmasıyla belirlenen kaçakçılıktaki artışla karşılık buldu. Orta Çağ'dan beri Yakın Doğu, Avrupa'ya buğday sağlıyordu, ancak yüzyılın ikinci yarısında Osmanlılar tarafından bu ürünün ihracatına yönelik o zamana kadar yerel ihtiyaçlar için yeterli olan iç malzemeleri tercih etmek amacıyla bir dizi yasak getirildi (örneğin 1553-56'da ve sonra yine 1565-67'de).⁶ Osmanlı Devleti için, Kıbrıs'ın fethi dolayısıyla ticaretin korunması anlamına da geliyordu.

Jeostratejik nedenlerin yanında ekonomik sebepleri de tespit etmek mümkündür.⁷ 1517'den itibaren İstanbul'u Mısır'daki İskenderiye'ye bağlayan rota, İmparatorluğun iç ticaretinin bir parçası haline geldi. Bu hat Anadolu yarımadasını dolaşarak devam ediyor, Rodos ile anakara arasında geçiyor, Antalya, Alanya ve Silifke'yi aşarak Gazimağusa'ya ve ardından Beyrut ile Sayda'ya ulaşıyor ve güneye doğru ilerliyordu.⁸ Bu yol aynı zamanda Uzakdoğu, Çin, Hindistan ve İran'dan gelen birçok ürünün hem kara yoluyla, Bağdat ve Halep üzerinden, hem de deniz yoluyla Kızıldeniz'den Batı'ya ulaştığı ana yoldu. Portekiz rekabetine rağmen, bu ticaret 16. yüzyılın ikinci yarısında çok önemliydi ve buna Mısır ürünlerini İstanbul'a getirenler de eklendi. Esasen Sadrazam Sokollu Mehmed tarafından benimsenen böyle bir Akdeniz stratejisi, Osmanlıları, uygulanmasa da Süveyş Kanalı'nın inşası, Moskovalıları Kazan-Astrahan'dan kolayca çıkarmak ve İran'ı arkadan kuşatmak için Hazar Denizi'ne inmek amacıyla Volga'yla Don nehirlerini birbirine bağlayan bir kanal inşası gibi geleneksel yollara alternatif yollar aramaya yöneltti. Bu ikinci girişim ancak 1569'da gerçekleştirilmiş ve daha sonra Kıbrıs savaşı nedeniyle askıya alınmışsa da, Venedikliler tarafından 1504'te Memluklere Osmanlı karşıtı bir işlevle

⁶ Halil İnalçık, "Part I. The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914* (Eds. İnalçık, Donald Quataert), Cambridge 1994, s. 9-410, özellikle 180-185.

⁷ İnalçık, "Part I. The Ottoman State", *a.g.e.*, s. 330-347.

⁸ *The Great Ottoman-Turkish Civilization*, c. I (Ed. K. Çiçek), Ankara, 2000, harita. "Trade Routes of the Empire".

önerilen Süveyş Kanalı fikri, o dönemde birkaç kez 1531-32'de, 1568'de ve tekrar 1586'da yeniden göz önüne alınmıştı.⁹

Bu nedenle, savaşı tetikleyen etmenler arasında Osmanlı gemilerine korsanlar tarafından yapılan saldırı olaylarının olduğu yönündeki padişahın doğrulaması temelsiz görünmüyor. Bunlardan bazıları daha sonra divanda diğerlerinden daha içten bir tepki olarak belirdi. En azından bir tanesi özellikle hatırlanabilir: 1569'da Mısır'ın defterdarının bindiği gemi korsanlar tarafından saldırıya uğradı ve ele geçirildi. Katip Çelebi'ye göre bu haber üzerine II. Selim'in öfke nöbeti geçirmesi adayı fethetme kararını hızlandırdı.¹⁰

Ancak İstanbul'u İskenderiye'ye bağlayan yolun Müslümanlar için bir özelliği daha vardı: Bu yol hacıların kutsal şehirler olan Mekke ve Medine'ye ulaşmak için kullandıkları yollardan biriydi. Osmanlı padişahlarının Mısır'ın fethiyle (1517) sahip oldukları dini üstünlüğün bir kısmı, tam anlamıyla onların kutsal yerlerin hizmetkârı olmalarına ve dolayısıyla, kendilerinden önceki Memluk sultanları gibi, aynı zamanda hac yollarının koruyucusu olmalarına bağlıydı. Bu nitelik, Müslümanlar üzerinde güçlü bir meşruiyet unsuruydu. Bu nedenle, dindar bir İslam hükümdarının, denizin bu kısmına uğrayan hacılarla yüklü gemilere yapılan saldırılara izin vermesi düşünülemezdi.¹¹

Halihazırda barış anlaşması yapılmış bir devlete karşı savaş başlatmadan önce, yalnızca tutarlı jeopolitik veya ekonomik gerekçelere sahip olmak değil, aynı zamanda hem uluslararası hukuk düzeyinde hem de tebaaya yönelik görüntüde ileri sürülecek nedenlere sahip olmak gerekiyordu. Bu gerçek, savaşı istemeyenlerin, yani belli bir hareket alanı olduğu sürece çatışmadan kaçınmaya çalışan Sokollu'nun siyasi gücüyle örtüşüyordu. Venedik balyosu ile temasları, onu, Serenissima'nın kendiliğinden bir teslimi ile adayı barışçıl bir şekilde ele geçirmeye çalışmaya itti; bu temaslar muhtemelen, düşmanlıkların patlak vermesini bir süre geciktirmeyi başaran Venedik temsilcisi Marcantonio Barbaro tarafından Senato'nun kendisini çatışmaya tamamen hazırlıksız bulmamasını sağlayarak becerikli bir şekilde desteklendi: Çavuş Kubad, bu nedenle adanın devredilmesi talebini Venedik'e getirdi. Ancak Sokollu'nun girişimleri, hem Venedik uzlaşmazlığı hem de o sırada devletin en yüksek dini otoritesi olan, 1554'ten 1574'e kadar bu görevde bulunan zamanın önemli bir kişiliği şeyhülislam

⁹ İnalçık, "Part I. The Ottoman State", *a.g.e.*, s. 327-331; R. Fulin, "Il Canale di Suez e la Repubblica di Venezia (MDIV)", *Archivio Veneto* 2 (1871), s. 175-213.

¹⁰ Katip Çelebi, *Tuhfetü'l-kibar fi esfari'l-bihar*, c. I (Ed. O. Ş. Gökyay), İstanbul, 1980, s. 903.

¹¹ Suraiya Faroqhi, *Pilgrims and Sultans. The Hajj under the Ottomans*, Londra–New York, 1996, s. 7-10.

Ebussuud'un hatırı sayılır derecede desteğine sahip olan savaş partisinin gücüyle çatıştı.

Ebussuud'a hukuki bir cevap alması için sorulan soru, dini şevkle heyecanlanan Müslüman bir hükümdarın, kafirlerin camileri kiliseye çevirdiği, İslam'a zulmettiği ve dünyayı pisliklerle doldurduğu, eskiden İslam ülkesi olan bir ülkeyi daha önce imzaladığı ve daha sonra bozulacak bir barışla kafirlerin elinden almak istemesinin doğru olup olmadığıydı. Ebussuud'un cevaben verdiği fetvada, Müslüman bir hükümdarın, bütün Müslümanlar için kazanç ve menfaat sağlamadığı takdirde, kafirlerle meşru olarak barışa giremeyeceği tekrarlanmıştır. Bu avantaj elde edilmediyse, barış meşru değildi. Kalıcı veya geçici bir faydanın ortaya çıkması durumunda bozulmalıydı. Böylece Peygamber, kâfirlerle barış imzalamış, ancak daha sonra bozmuş, kâfirlere saldırmış ve Mekke'yi fethetmiştir. Adaya saldırma kararında, "Allah'ın halifesi" bu nedenle Peygamber'in sünnetini taklit edecek şekilde hareket etmiş olacaktır.¹²

Nitekim Kıbrıs adası hicretin ilk zamanlarında bir İslam diyarı idi. 647'de Muaviye tarafından saldırıya uğrayıp yağmalanmış, 653-54'te başka bir saldırıya uğramış, Halife Yezid dönemine (680-83) kadar Müslüman kalmış ve hatta ondan sonra Mansur (754-75) dönemine kadar Şam'a haraç ödemeye devam etmiştir. O eski fetihlerin bir hatırlatıcısı olarak, Ubâde ibn es-Sâmit'in eşi ve Peygamber'in kuzeni Ümmü Harâm'ın türbesi, o zamanlar Hala Sultan Tekkesi'nin inşa edildiği Larnaka yakınlarında 18. yüzyılda Osmanlılar tarafından yeniden keşfedildi. Nitekim, adayı fethetmek isteyen Muaviye, zaferden emin olmak isteyen halifeden, karısının da savaşa katılması koşuluyla, oraya gitmek için izin aldığından, ilk seferde bazı kadınlar da yer almışlardır. Seferin komutanı bu nedenle sadece karısıyla değil, kız kardeşiyle de ayrıldı ve diğer Müslümanlar onu taklit etti. Bilindiği kadarıyla sefere katılan çeşitli kadınlardan sadece Ümmü Haram katırdan düşerek ölme talihsizliğini yaşamış ve Kıbrıs'ta defnedilmiştir.¹³

Ebussuud'un fetvasında, padişahın "Allah'ın halifesi" olduğu ifadesi özellikle ilgi çekicidir; Osmanlı padişahlarının daha sonra 1924'te kaldırılan halife unvanını nasıl ve ne zaman kendilerine mal ettikleri konusundaki tartışmayı yeniden başlatabilecek dini alt metinlerle dolu bir ifadedir.¹⁴

Lusignan ailesi yılda 8.000 duka haraç ödemeyi taahhüt ettiği için, Kıbrıs adası İslam hukuku açısından bir şekilde Memluk krallığına bağlıydı. Aslında,

¹² Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi*, c. I (Ed. B. S. Baykal), Ankara, 1999, s. 466-467.

¹³ X. de Planhol, *L'İslam et la mer. La mosquée et le matelot, VII-XXe siècle*, Parisi, 2000, s. 25; A. H. de Groot, "Kubrus", *The Encyclopaedia of Islam* (bundan sonra *EI* olarak referans verilecek), c. V, Leiden, 1972, s. 301-309.

¹⁴ Bkz. Pedani, *La dimora della pace. Considerazioni sulle capitolarazioni tra i paesi islamici e l'Europa*, Roma, 1996, s. 47-53 ve kaynakça aynı yerde belirtilmiştir.

1427'de Kral Janus, Mısır sultanı tarafından esir alınmış ve belirlenen meblağı her yıl değerli kumaşlarla ödemeyi taahhüt ederek özgürlüğüne kavuşmuştu. 1489'da Caterina Cornaro, Cumhuriyet lehine tahttan çekildiğinde, bu taahhüt Venedikliler tarafından yapılmıştı. Nihayet, 1517'de I. Selim Mısır'ı fethetti ve Venedik ile yapılan yeni barış anlaşmasında haraç, artık kumaş olarak değil para olarak ödenecek olmasına rağmen, onaylandı. Memlûkler döneminde, adadan elde edilen gelir kutsal şehirler Mekke ve Medine'nin bakımına atfedildi. Bu nedenle Doğu pazarlarında çok aranan Venedik kumaşlarındaki bu haracın aynı zamanda Kâbe'yi örtmek için yılda bir kez yeni giysiler sağlamayı amaçlamış olması da mümkündür; Belirtildiği gibi bu görev, Mısır sultanının, gücünün meşruiyetini aldığı bu yerlerin koruyucusu olarak üstlendiği görevlerden biriydi. Memlûklerin varisi olarak Osmanlı padişahı adada kalıtsal bir hak iddia edebilir ve gelirini kutsal şehirlere ayırmayı düşünebilirdi.¹⁵

Bu perspektiften yola çıkarak, Zante'nin yanı sıra, Kıbrıs'ın 1484'ten beri Osmanlılara haraç ödeyen bir başka Venedik adası olduğu, Eflak veya Boğdan prenslikleri ve hatta Ragusa Cumhuriyeti ile aynı konumda bulunduğu, Osmanlılar için ödedikleri yıllık haraçlara göre resmen bir İslam ülkesi olduğu ancak bunun dışında en azından iç politikada oldukça özgür statüde yer aldığı söylenebilir. Aslında imparatorluğun parçası olan çeşitli bölgelerin hepsi aynı yasal statüye sahip değildi. Örneğin, "üç daire teorisi"¹⁶ olarak adlandırılan şeye göre, Balkanlar'ın kendisinde Bulgaristan, Trakya, Makedonya ve Dobruca gibi tümü merkezi güçle yakından bağlantılı olan doğrudan egemenlik altındaki topraklar vardı. Bunları Bosna-Hersek, Karadağ, Sırbistan, Arnavutluk, Yunanistan ve ayrıca Macaristan'dan oluşan bir eyalet idaresinin görev yaptığı grup izledi. Son olarak, Ragusa, Eflak, Boğdan ve hatta bazı dönemlerde Transilvanya (Erdel) gibi Hıristiyanlar olarak haraç ödeyen yarı bağımsız prensliklerin oluşturduğu üçüncü halka vardı; bunlar, halkla aynı dinin devlet başkanlarına sahip olmak gibi özel ayrıcalıklara sahipti. Dolayısıyla bu bölgelerin Kırım hanlığı ya da İslam toprakları olmasına rağmen imparatorluk içinde özel bir statüye sahip olan kutsal Mekke ve Medine şehirleriyle hemen hemen aynı düzeyde oldukları söylenebilir.

Türk tarihçilerine göre, fetih için bir adım daha, Venedik'in tacizinden bıkan aynı ada halkından geldi. En temel haklardan yoksun bırakılan sakinlerin çoğu, haftada üç gün çalışmaya ve kendi üretebilecekleri her şeyin dörtte birine tekabül eden bir vergi de dahil olmak üzere çeşitli vergiler ödemek zorunda kaldılar. Böyle bir durumda geçimlerini zor sağlıyorlardı. Rum Ortodoks dini törenine bağlı

¹⁵ R. Dündar, "Conquest of Cyprus", *The Turks*, c. III (Eds. H. C. Güzel, C. C. Oğuz, O. Karatay), Ankara, 2002, s. 332-343.

¹⁶ Gilles Veinstein, "Les provinces balkaniques (1606-1774)", *Histoire de l'Empire Ottoman* (sotto la direzione di Robert Mantran), Parigi, 1989, s. 287-340.

Kıbrıslı nüfusu için Venedik makamlarıyla bir başka sürtüşme unsuru da Latin dini törenine tabi olma durumuydu. Bu nedenle, Venedik egemenliğine karşı olarak, Yunanların artık yüzyılı aşkın bir süredir tüm Rumeli'nin Türkler tarafından fethedilmesinde olumlu buldukları Osmanlı egemenliği daha kapsamlı bir vergilendirme, Hıristiyanların askerlik hizmetinden muafiyeti ve inanç özgürlüğü ile karakterize ediliyordu.¹⁷ Bunun yerine, esas olarak Venedik belgelerini inceleyenler, böylesine kötü bir durumu reddederek, ortak Hıristiyan geçmişiyile sürekliliğin altını çizerek, nüfus için ekonomik iyileştirme olanaklarının da bulunduğunu ve adada Venedik hakimiyeti döneminin tamamen olumsuz şekilde görülmesini bir "kara efsane" olarak kabul ettiklerini belirttiler.¹⁸

2. Taraftarlar ve Muhalifler

Osmanlı sarayında adayı fethetmek için yeni bir savaş konusunda karşı karşıya gelen iki taraf vardı. Muhalifler arasında sadece sadrazam Sokollu Mehmed Paşa'nın olduğu görünmektedir.¹⁹ Büyük Süleyman'ın saltanatının son yıllarında sadrazamlık yapmış olan bu yaşlı ve tecrübeli siyasetçi, tek başına bir devletten korkacak hiçbir şeyi olmayan imparatorluğu zor duruma düşürebilecek, büyük bir Hıristiyan koalisyonunun oluşmasından korkuyordu. Onun için birincil hedefler Macaristan ve Yemen idi. Mısır'dan çıkan ve Kızıldeniz boyunca inen rota hâlâ çok önemliydi: baharat yüklü gemiler kadar hacıların da uğrak yeri olan bu rota, artık Portekiz gemilerinin ilgi odağı haline geldi. Hıristiyanlarla büyük mücadele artık sadece Akdeniz'de değil, diğer sularda da verilecekti: Kızıldeniz'de planlanan Süveyş Kanalı ile Don ve Volga arasındaki sular, Sokollu Mehmed'in hizmet ettiği imparatorluğun ekonomik ve stratejik öncelikleri hakkında geniş vizyonunun bir parçasıydı. Sokollu Mehmed Paşa'nın Doğu ile Batı'yı birleştiren deniz ve kervan yollarının kesin bir stratejik ve ticari işlevi bulunduğu "genişletilmiş bir Akdeniz" vizyonuna sahip olan ilk kişi olduğunu doğrulamak neredeyse mümkün görünüyor: Basra Körfezi'nde veya Hint Okyanusu'ndaki bir eylemin Akdeniz'de sonuçları olacağını ve bunun tersinin de farkındaydı. Son olarak, onu savaşa gitmekten caydıran bir diğer sorun, Endülüs Moriskolarının o sırada kendilerini, Katolikliğin yabancı düşmanlığı politikası nedeniyle

¹⁷ Dündar, *a.g.e.*, s. 333; H. F. Alasya, *Kıbrıs Tarihi ve Kıbrıs'ta Türk Eserleri*, Ankara, 1964, s. 51.

¹⁸ Arbel, "Roots of Poverty and Sources of Richness in Cyprus under Venetian Rule", *Plousioi kai Ftouxi sten koinonia tes Ellenolatınikes anatoles* (Ed. X. A. Maltezou), Venezia, 1998, s. 351-360; Arbel, "Cypriot Population under Venetian Rule: a Demographic Study", *Meletai kai upommemata* 1 (1984), s. 181-215; Aynı yazar, "Entre mythe et histoire: La légende noire de la domination vénitienne à Chypre", *Études balkaniques* 5 (1998), s. 81-107.

¹⁹ Veinstein, "Sokollu Mehmed pasha", *EI*, c. IX, s. 706-711.

topraklarını terk etmek zorunda kaldıkları için askeri yardım da dahil olmak üzere yardıma muhtaç oldukları zorlu durumdu.

Sadrazamınkiyle birlikte Kıbrıs girişimine karşı başka bir ses çıkmamış görünmektedir. Özellikle, II. Selim'in Venedik dostu olduğu bilinen güçlü eşi Nur Banu'nun tutumuna, ve aynı zamanda 1561-62'de kızı Esmihan ile evlenen Sokollu'ya olan nefretine de kaynaklar sessiz kalmaktadır.

Sadrazam bu nedenle uzun ve masraflı bir savaştan korkuyordu; bu, kitlesel olarak çatışmadan yana olan içerideki muhaliflerin önemli siyasi makamlara yönelik iddialarını da destekleyebilirdi. Diğer önemli kişiler aslında II. Selim'in tutumunda ve Venediklilere karşı çıkma ihtiyacında ittifak halindeydiler. Her şeyden önce, tahta geçmek için kardeşi Bayezid ile mücadelesi sırasında Sokollu'nun hemşehrisi, eski padişahın hocası Lala Mustafa Paşa Selim'e destek olmuştu.²⁰ Lala Mustafa Paşa o zaman sadrazamlık sözünü almıştı. Ancak Selim sadrazamlık makamını Sokollu'ya verdi. Buna rağmen Lala Mustafa Paşa Kıbrıs'ta kazandığı zaferle tekrar ön plana çıkmayı başardı. Nitekim, Lala Mustafa Paşa düşmanlıkların patlak vermesinden sonra 1571 yılında bu askeri sefer için serdarlık görevi almış ve daha sonra adanın fethine gönderilmiştir.

Savaş yanlısı taraf, silahlı müdahale lehine fetvanın yazarı olan ve daha sonra kadınlardan İslam adına savaşçılar için toplu dualar düzenlemelerini isteyen şeyhülislam Ebussuud'u askere aldı. Ancak daha sonra Ebussuud'un pozisyonu yumuşadı ve Sokollu'nun desteklediği çizgiye yaklaştı, şimdi zaten patlak veren bir çatışmayı önlemeyi değil, mümkün olan en büyük avantajı elde etmeyi amaçladı. Bu krizden sonra Ebussuud, o ana kadar eski müttefiki olan sadrazama, gelecekte kendisine karşı bir daha fetva vermemeye söz verdi. Sakız adasının ganimetinin büyük bir kısmını kendisine ayırdığı suçlamasıyla 1568'de kapudan paşa görevinden alınan uzman bir denizci olan üçüncü vezir Piyale Paşa²¹ ve daha sonra İnebahtı yenilgisiyle sonuçlanan yaz seferi sırasında imparatorluk filosunun serdarı olan Pertev Paşa hâlâ lehte idiler.²²

Venedik'te bile Kubad'ın taleplerine olumsuz yanıt verme ve böylece çatışmayı hızlandırma kararı hafife alınmadı. 25 Haziran 1567'de tahta çıktıktan kısa bir süre sonra Cumhuriyetle barışı tasdik eden II. Selim'in bu sözüne olan inançsızlıktan faydalanmak için de savaş isteyenler vardı kuşkusuz. Ancak senatörler arasında, uzun ve maliyetli olması beklenen bir seferin masrafından kaçınmak ve ticaretin sürekliliğini sağlamak için adayı bir an önce teslim etmek isteyenler de vardı. Gerçekten de, o on yılda Kızıldeniz yoluyla Rialto'ya gelen baharat akışı, uzun bir bunalım döneminden sonra yeniden geçmişin yüksek

²⁰ J. H. Kramers, "Mustafâ pasha Lala", *EI*, c. VII, s. 720-721.

²¹ Franz Babinger, "Piyâle pasha", *EI*, c. VIII, s. 316-317.

²² Aynı yazar, "Pertew pasha", *EI*, c. VIII, s. 295-296.

seviyelerine ulaşmıştı; ticari eğilim olumluydu. Alman ile İtalyan pazarları yeniden fethedildi ve Fransa'ya da geniş açılımlar sağlandı. Bir savaş, gerçekte olduğu gibi, bu genişlemede bir krize neden olurdu. Son olarak, Kıbrıs'ı Osmanlı idaresine satmayı ve böylece çok maliyetli olacak bir çatışmayı ticarete dönüştürmeyi düşünenler de vardı.²³

Ancak birkaç saat içinde savaşın gerekliliği konusunda anlaşmaya varıldı. Kubad'ın İstanbul'a geri getirmek zorunda olduğu cevap buydu. 27-30 Mart 1570 tarihleri arasında Venedik'te yalnızca üç gün kaldıktan sonra, elçi en iyi diplomatik uygulamaya göre serbestçe ayrılabilirdi. Diğer bir Osmanlı diplomatı, İslamı kabul eden ve Venedik serüveninden sonra sarayda müteferrika olan Passau'lu Mahmud Bey, Venediklilerin zorunlu misafiri olarak kaldı. Mahmud Bey, 17 Ocak 1570'te kendisini Venedik Doge'una değil, Fransa Kralı'na akredite eden mektuplarla Venedik'e geldi. Osmanlı İmparatorluğu ile dostane ilişkilerin olduğu bir Hıristiyan devlet arasında çatışmanın ilan edildiği dönemde kralın bir murahhasının Paris'teki utanç verici varlığından kaçınmaya çalışan Fransız elçisinin uzun prosedürleri tarafından bekletildiğinde lagün şehrinde geçiyordu. Mahmud'u tutuklayan Venedikliler, kendilerine gönderilen bir elçi olmadığı için, herhangi bir uluslararası uygulamayı ihlal etmediklerini düşündüler. Ancak Kubad'ın bizzat İstanbul'a getirdiği tutuklanma haberi, Balyos Marcantonio Barbaro için ev hapsi şeklini alan ani bir Osmanlı tepkisiyle karşılık buldu. Mahmud daha sonra Verona'daki San Felice kalesine taşınırken, hizmetçileri Venedik'te yaşamakta serbest bırakıldı. Savaşın sonuna kadar orada kaldı ve İstanbul'daki Venedik temsilcisinin kurtuluş haberlerinin Senato'ya ulaşmasının ardından 1 Mayıs 1573 civarında serbest bırakıldı.²⁴

3. Savaşta Yaşananlar

16 Mayıs 1570'te Kubad'ın İstanbul'a dönüşünden hemen sonra Osmanlı donanması Boğaziçi sularını terk etti. Seferin başkomutanı serdar Lala Mustafa Paşa iken donanmanın başında vezir Piyale Paşa bulunuyordu. 2 Temmuz'da Limasol fethedildi ve hemen Larnaka'ya doğru yaklaşık yirmi kilometre ilerlendi. Leftari Kalesi neredeyse hiç savaşmadan teslim oldu. Venedikliler direnmeden teslim olanları cezalandırmak için bir misilleme düzenlediler, ancak ardından gelen sivil katliamı, Kıbrıs halkının onlara karşı hoşnutsuzluğunu artırmaktan başka bir işe yaramadı. 3 Temmuz'da Osmanlı orduları Larnaka'yı hem karadan hem de denizden kuşattı. Daha sonra bir Yunan papazı ordunun ilerlemesine yardım etti ve ertesini gün şehir fethedildi. 25 Temmuz'da uzun sürmesi gereken bir kuşatmanın yapılacağı Lefkoşa'ya ulaştılar; askerler saldırılar ve hastalıklar yüzünden ölmeye başlasalar bile kuşatma tüm Ağustos boyunca devam etti.

²³ Cozzi, "Venezia nello scenario europeo", *a.g.e.*, s. 53-57.

²⁴ Pedani, *In nome del Gran Signore, a.g.e.*, s. 162-164; *Relazioni di ambasciatori veneti al Senato*, c. XIV, *Costantinopoli. Relazioni inedite (1512-1789)* (Ed. Pedani), Padova, 1996, s. 161-163.

Bunun için Piyale Paşa, her gemisinden yüz kürekçinin çıkarılmasıyla oluşturulan kara harekâtına 20.000 kişilik bir ekip göndermeye karar verdi. 9 Eylül'de Lefkoşa fethedildi ve hemen ardından Girne ve Baffo teslim oldu. Ancak Piyale, ganimet ve köleleri İstanbul'a taşıyacak üç gemisinin, esir alınan ve İstanbul'da köle olmak yerine Santabarbara'yı ateşe vermeyi tercih eden bir kadın tarafından, havaya uçurulması nedeniyle zaferin tadını tam anlamıyla çıkaramadı. 16 Eylül'de on aydan fazla sürmesi gereken Gazimağusa kalesinin uzun kuşatması başladı. Ertesi yılın ilk Ağustos'unda, sayısız saldırı ve binlerce kurbanın ardından teslimiyet anlaşmasını kabul eden şehir Osmanlılara kapılarını açtı.²⁵

Bu olayın trajik özeti 5 Ağustos'ta Lala Mustafa'nın çadırında gerçekleşti. Osmanlı kaynakları birçok önemli ayrıntıda farklı bir versiyon sunsa bile, Venedik tarih yazımı, serdarın ani ve haksız bir şekilde çark edişini, kaleyi savunanların trajik sonuna dayandırır. Rivayete göre,²⁶ Osmanlı kumandanı kuşatılmış olanlara önceden yüklenmiş 14 gemiyle ayrılma izni vermişti. Venedikliler daha sonra, gemilerin kendisine iade edileceğinden emin olmak için aralarındaki en küçüğü Antonio Querini'yi rehin olarak isteyen, paşayı karşılamaya gittiler. Bragadin'in bu talebe küstah cevabı "ne bir bey, ne de bir köpek alkoyamazsın" oldu. Bu sözler üzerine Lala Mustafa sinirlendi ve savaşın başında Venedikliler tarafından hac yolunda esir alınan elli adamın derhal serbest bırakılmasını istedi. Teslim anlaşmasına göre bunlar iade edilecekti, ancak Bragadin ona cevap verdi, "Her biri bir komutana aitti ve teslim gecesi katledildiler." "Peki seninkini ne yaptın?" diye serdar sordu. Cevap, "Diğerleri kendilerinininkini öldürdüğünde, ben de benimkini öldürdüm" oldu. Sonra Lala Mustafa "Yani teslimiyet anlaşmasını ihlal ettin" dedi. Çok kısa ama iyi belgelenmiş Osmanlı kronikleri her şeyden önce Lala Mustafa'nın, efsanesi zaten sadece Giustina Renier Michiel'in eseriyle²⁷ doğmuş olan, Antonio Querini'ye yönelik şehvet dolu arzusuyla ilgili sessizdir; Şahsının rehin tutulacak bir kişi olarak belirtilmesi, bu amaç için en gençleri, genellikle kralların veya önemli kişilerin çocuklarını kullanma geleneğinin bir parçasıydı. Bununla birlikte, iki tarih yazımı, esas olarak kahramanların davranışlarıyla ilgili olarak birbirinden ayrılır. Peçevi'ye göre katliamın sebepleri, serdarın çark edişine değil, her halükarda kaybeden Bragadin'in küçümseyici tavrına bağlanmalıdır ve her şeyden önce sözünü bozan Osmanlılar değil, silahsız esirleri iadelerini garanti ettikten sonra kılıçtan geçiren Venedikliler olmuştur; Paruta gibi²⁸ çağdaşlarının bile bahsettiği, hac sırasında ele geçirilenler üzerine versiyonlar, daha önce sözü edilen o kutsal aura ile süslenmiştir. Bunu paşanın intikamı takip etti; on Venedikli komutan olay yerinde öldürüldü, Bragadin

²⁵ İ. Bostan, "Kıbrıs seferi günlüğü ve Osmanlı donanmasının sefer güzergâhı", *Dünden Bugüne Kıbrıs Meselesi*, İstanbul, 2001, s. 11-38.

²⁶ Peçevi versiyonu aşağıda verilmiştir, *Peçevî Tarihi*, c. I, s. 469-470.

²⁷ G. Renier Michiel, *Origine delle feste veneziane*, 5 ciltler., Alvisopoli, 1817-1827.

²⁸ Paolo Paruta, *Dell'istoria vinetiana della guerra di Cipro*, Venezia, 1573, s. 125.

vahşice işkence gördü ve birkaç gün sonra acımasızca öldürüldü. Paşanın öfkesi yatışınca kadar kapı ağası tarafından gizlenen Ercole Martinengo kurtuldu. Daha sonra hadım edildi, ancak birkaç yıl sonra kaçmayı başardı ve balyosun yardımıyla Venedik'e döndü.²⁹

Kıbrıs daha sonra kozmopolit imparatorluğun simgesi haline geldi, öyle ki, merkezi idare altında yaşayan çeşitli etnik gruplar buraya taşındı. Önceleri merkezi yönetimin doğrudan kontrolü altında olan ada, daha sonra jeostratejik önemi nedeniyle özerk bir vilayete dönüştürülmüş ve Anadolu kıyılarının bazı sancakları ilhak edilmiştir. Köylüler için zorunlu çalıştırma kaldırılmış, Katolik hiyerarşisi ortadan kalkmış ve Yunan kilisesi, Yunan cemaatinin lideri haline getirilen ve Venedik idaresine kıyasla Osmanlı idaresinde daha özerk olan, başpiskoposun yönetimi altında onarılmıştır.³⁰

4. İnebahtı Savaşı

Ancak, savaş henüz bitmemişti. Osmanlı donanması hâlâ Akdeniz sularında ilerliyordu ve o yaz seferinin başında, düşmanı arama ve ona saldırma emrini almıştı. Şimdiye kadar operasyonların başlamasından bu yana aylar geçti, ancak henüz hiçbir temas gerçekleşmedi. İlk kadirgalar Şubat ayında denize açılmış, kerestelerini Korfu'da toplayan Venediklilere karşı gönderilmişti. Kapudan paşa Müezzinzade Ali Paşa, otuz kadirgayla birlikte 21 Mart'ta İstanbul'dan ayrılmıştı. Bu komutan, önceki yıl büyük bir birliğe komuta ettiği Lefkoşa kuşatmasında da hazır bulunmuştu. İkinci vezir Pertev Paşa 4 Mayıs'ta kadirgalarla ve serdar unvanıyla ayrılmıştı. Mayıs ayında üçüncü vezir Ahmed Paşa, Yunanistan ile Adriyatik arasında savaşan donanmayı kara harekâtlarıyla desteklemek için orduyla başkentten ayrılmıştı. 9 Mayıs'ta Pertev Paşa'nın gemileri, Müezzinzade Ali Paşa'nın gemilerine katılarak, Venedik'e ait deniz aşırı topraklarda çeşitli akınlarla ortak harekate başladı. Eylül ayında Venedik donanmasını geçemeyince ve Hıristiyanların aylarca savaştan kaçtıktan sonra kendilerini sınamaya cesaret edemediklerine inanarak donanmanın terhis edilmesine karar verildi. O zamana kadar sipahiler kısmen karaya çıkmış ve kış kampı hazırlanmaya başlamıştı.

Bununla birlikte, Hıristiyan filosu, önemli karıştıklıkların üstesinden geldikten sonra, şimdi yeniden birleşip doğuya doğru yelken açabildi. İki taraf arasındaki savaş 7 Ekim'de gerçekleşti. Birkaç saat içinde Osmanlı gemileri ya yok edildi ya da ele geçirildi. Müezzinzade Ali Paşa öldürüldü, Pertev Paşa yüzerek kurtuldu ve sadece barbar birliklerinden birinin komutanı Uluç Ali gemilerini kurtarıp birkaç

²⁹ Francesca Lucchetta, "Il medico del bailaggio a Costantinopoli fra terapie e politica (secc. VXVII)", "Veneziani in Levante. Musulmani a Venezia", *Quaderni di Studi Arabi*, 15 suppl. (1997), s. 5-50.

³⁰ De Groot, "Kubrus", *a.g.e.*, s. 301-309.

yağmayla İstanbul'a dönmeyi başardı.³¹ Batılı kaynaklar ilk büyük Osmanlı yenilgisi ve Hıristiyanlığın kurtuluşunun başlangıcı olarak görülen bu muharebe üzerinde dururken, Osmanlı kaynakları genelde o zamanlar *sıngın donanma*, yani "dağıtılmış donanma" denilen olguyu neredeyse sessizce geçmektedir.

Tarihçiler, yenilginin nedenlerini araştırmaya ve yönetimin acil tepkilerini vurgulamaya ağırlık vermektedir. Filonun erken ayrıldığı, mürettebatın denizde bu kadar ay geçirdikten sonra tükendiği, Sipahi'nin, yani savaş gücünün çoğunun zaten kısmen karaya çıktığı ve bu nedenle saldırının artık beklenmeyen bir zamanda gerçekleştirildiği ve o yılki seferin sonuçlandırıldığı üzerinde durulmaktadır. Ayrıca, özellikle yeniçerilerin başında yer alan ancak hiçbir zaman bir gemi birliğinin komutanı olmamış olan kapudan paşa ve yine bir deniz değil kara kuvvetleri komutanı olan Pertev Paşa, deniz işlerindeki deneyimsizliğin altını çizmektedir; Her ikisi de, savaştan önceki o heyecanlı saatlerde, deniz muharebesinin nasıl yapılabileceğini bir komuta merkezinde bilen birkaç kişiden biri olan Uluç Ali'nin önerdiği taktikleri küçümsemişti. Müezzinzade bu nedenle saldırıyı tamamen ıskalamış, sıranın tam ortasına yerleştirilmiş, hayal bile edilemeyecek şekilde toplarla donanmış Venedik gemilerine bütün güçleriyle saldırmıştı. Hıristiyanlar için elverişli olan hava koşulları, yenilgiye katkıda bulunarak üzerine düşeni yapmıştı

Böylece sıngın donanma, askeri seferlerin hızlı ve olumlu sonuçlar getirdiği, İstanbul'daki iklime son verdi. Bununla birlikte, haberler başkente ulaştığında, ahali haberlerden etkilenmedi; bir asırdan biraz daha kısa bir süre sonra, Girit Savaşı'nın başında Venedik gemileri Çanakkale'ye ulaştığında çok farklı bir tavır ve toplu panik görülecekti. İnebahtı'dan sonra merkezi organların reaksiyonu bunun yerine hemen ve etkili oldu. Hıristiyan filosu dağılmaya başlarken ve Venedikli yöneticiler arasında zaferden sadece imaj değil, bazı maddi faydalar elde etme umutları da sönerken, Merkezi yönetim Uluç Ali'ye dağılan gemilerin bir araya getirilmesi ve Yunanistan ile Sakız Adası arasında nöbet tutulması için emir verdi. Rumeli beylerbeyi Ahmed Paşa ise asker toplamak ve onları kalelere muhafaza için koymak, Preveze çevresini teftiş etmek ve ardından Mora'ya gitmekle görevliydi. Verilen emir savaş alanını terk eden askerleri kınamak, ancak onları cezalandırmak değil, saflarını yeniden düzenlemektir. Karadağ kadılarını ayrıca en açık yerlere nöbetçi göndermeleri ve kalelerin garnizonlarını tamamlamaları söylendi. Boğazlar, Rodos ve Modon'u koruyanlara teyakkuz halinde olmaları emredildi. Aslında Hıristiyan donanmasının bu kadar çabuk dağılacağı ve bir saldırıdan korkulacağı düşünülemezdi. En zayıf nokta sayılan Kıbrıs adası, ordularla birlikte birkaç beylerbeyi ve reis gönderilerek güçlendirildi. Uluç Ali ve Sokollu Mehmed Paşa, donanmanın kış aylarında yeniden kurulması emrini verdiler. Büyük miktarda paranın yanı sıra, imparatorluğun tüm

³¹ S. Soucek, "Ulûdj 'Alî", *EI*, c. X, s. 810-811.

cephanelikleri, onların emrine verildi ve ayrıca bu dramatik saatlerde tasarlanan gövdeler için bahara hazır olacak şekilde taze ahşap kullanımına başvurdular.³²

5. İnebahtı'dan Sonra

Bu nedenle, İnebahtı yenilgisi imparatorlukta kitlesel bir halk tepkisi yaratmadı. Osmanlı gemileri, o zamana kadar yaptıkları gibi, birkaç ay içinde Akdeniz'de devriye gezmeye devam ettiler. Sonuçta, Kıbrıs adası, hasmane diplomatik ilişkilerin başlangıcında amaçlandığı gibi fethedildi.³³

Cumhuriyet için sonuçlar çok daha ciddiye, öyle ki Onlar Konseyi 7 Mart 1573'te Senato'nun bilgisi dışında Padişah ile bir barış anlaşması imzaladı. Yahudi Doktor Solomon Aşkenasi'nin³⁴ müzakerelere müdahalesi, o ulusun Venedik'e karşı bir komplo kurduğuna dair şüphelerin ortadan kalkmasına katkıda bulundu ve Yahudi tüccarların faaliyetleri yeniden başladı. Ancak kriz, Kıbrıs'ın Suriye'ye giden yolda bulunan limanlarının kaybedilmesiyle birlikte genel olarak ticareti etkiledi; dahası, adanın ürünleri ve özellikle hem gemiler için balast hem de kesin karlılık ürünü olan tuz eksikti. Çatışma sırasındaki gemi kayıpları da ticari nakliye üzerinde ağırlık yarattı. Buna ek olarak, diğer milletler Akdeniz'de bir yer edinmek için düşmanlıklardan yararlandı. Sadece Fransız bayrağı savaş sırasında Venedik bayrağının yerini almakla kalmadı, aynı zamanda İngilizler ve Hollandalılar da giderek daha şiddetli ticari taşıyıcılar olarak rekabet etmeye başladılar. 1575 ile 1577 yılları arasında lagün şehrinin vuran veba ekonomik durumu daha da istikrarsız hale getirirken, 1576'da Antwerp'in yağmalanması İngilizleri Akdeniz'e giderek daha fazla doğrudan ilgi duymaya itti. Livorno limanı kısa sürede önemli bir liman haline geldi.³⁵

1574'te Osmanlılar Tunus'u İspanyollardan geri aldı. Bu fetih, iki imparatorluk arasındaki 1580 ateşkesiyle birlikte, birçok tarihe göre Akdeniz'de büyük bir dönüm noktasını işaret ediyordu. İnebahtı Savaşı, imaj açısından önemli olsa da, uluslararası siyaset açısından pek bir anlam ifade etmemiştir. Nitekim alınan bu yenilgi, Osmanlı'nın genel savaşı kazanmasını ve belirlenen Kıbrıs'ın fethini, Hıristiyan korsanların olası demirlemelerinin ortadan

³² İnalçık, "Lepanto in the Ottoman Documents", *Il Mediterraneo nella seconda metà del '500 alla luce di Lepanto*, Firenze, 1974, s. 185-192.

³³ Mantran, "L'écho de la bataille de Lépante à Constantinople", *Il Mediterraneo*, s. 243-256.

³⁴ Arbel, *Trading Nations. Jews and Venetians in the Early Modern Eastern Mediterranean*, Leiden–New York–Köln, 1995, s. 77-94.

³⁵ Knapton, "Tra Dominante e Dominio", *La Repubblica di Venezia in età moderna*, s. 203-552, özellikle 232-233.

kaldırılmasını ve İstanbul'u Mısır'a bağlayan güzergahın daha fazla güvence altına alınmasını engelleyememiştir.³⁶

Bununla birlikte, garip bir şekilde, çatışmadan yana olan tüm kahramanlar, girişimlerinden büyük faydalar elde etmediler. Yosef Nassî muhtemelen Naxos Dükü unvanıyla padişahın lütfunu da kaybetti ve kısa bir süre sonra öldü. Lala Mustafa Paşa, çok rağbet gören sadrazamlık makamına ne o zaman ne de daha sonra kavuşamadı. Aksine, adanın kalelerinin kuşatılması sırasında çok fazla adam kaybetmekle suçlandı ve birkaç yıllığına siyaset sahnesinden çekilip ancak 1577'de geri dönebildi. Bazı gemileri kaybetmekle suçlanan Piyale Paşa, II. Selim'in bir kızıyla evli olmasına rağmen, 1570'in sonunda zaten iktidardan uzaklaştırıldı. Kapudan paşa Müezzinzade Ali Paşa, İnebahtı Savaşı'nda hayatını kaybetti. O saatlerde güvenli bir yere kaçan Pertev Paşa, başkente döndü ve emekli oldu, ancak imparatorluk haremünün maiyetine bağlı olan karısının iyi niyetleri sayesinde başını kurtardı. Siyasi emellerini sona erdiren savaştan tam bir yıl sonra, 7 Ekim 1572'de öldü. Sultan II. Selim de zaferin meyvelerinden uzun süre yararlanamadı ve 1574'te hamamda kazara düşerek öldü.³⁷

Sokollu Mehmed Paşa ise, bir Bosnalı tarafından öldürüldüğü 1579 yılına kadar sadrazamlık yaptı. Savaştan önce ve savaş sırasında, imparatorluk çevresi içindeki konumu çok kırılgan olmasına rağmen, bulunduğu yeri koruyan tek kişi oydu, rakipleri birer birer devrildi. Nitekim, savaş kararı verildikten sonra, Sokollu kesinlikle bundan kaçınmaya çalışmadı; diplomasiyi ve Venedik temsilcisiyle gizli temasları unutmadan, kendisine karşı savaşanlarla müzakere etti ve hatta, savaşı düşmanlarını iktidardan uzaklaştırmak için kullandı, aynı anda İmparatorluk Sarayı'nın duvarları içinde daha sağır edici ve gizli başka savaşlar verdi. Bazı Türk tarihçileri,³⁸ sadrazamın denizde olası 1571 yenilgisini öngördüğü, hatta belki de desteklediği veya en azından hesaba kattığı hipotezini ileri sürmüşlerdir. Bir zamanlar kapudan paşa olduğu için deniz meselelerinde biraz tecrübesi vardı, ancak Osmanlı filosu daha sonra donanmada hızlı olan iki komutana emanet edildi. Daha önce Sokollu, önemli görevleri yerine getiremeyenlere önemli görevler verme sistemini kullanmış, böylece siyasi kariyerlerini tehlikeye atmıştı. Örneğin, 1569 civarında Lala Mustafa Paşa'yı Yemen serdarlığına atamıştı, paşanın neredeyse mahvolmasına yol açacak bu pozisyon, ancak II. Selim'le olan

³⁶ A. C. Hess, "The Battle of Lepanto and its Place in Mediterranean History", *Past and Present* 57 (1972), s. 53-73; Ömer Lütfi Barkan, "L'Empire Ottoman face au monde chrétien au lendemain de Lépante", *Il Mediterraneo*, s. 95-108.

³⁷ C. Woodhead, "Selim II", *EI*, c. IX, s. 131-132.

³⁸ İ. H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi*, c. II, İstanbul, 1948, s. 388-420; Michel Lesure böyle bir iddiayı reddediyor, Bkz. Aynı yazar, *Lépante, la crise de l'Empire ottoman*, Paris, 1972, s. 64.

dostluğu sayesinde kurtuldu; 1577'de Pers seferi için hem Lala Mustafa hem de rakibi Sinan Paşa serdar atandı; ikisi de sadrazamlığa talip oldular, ancak bu durumda bile sadrazam makamı sağlam bir şekilde Sokollu'nun elinde kaldı. 1571 yaz seferinin başlangıcında, iki komutana verilen kesin emir, her yeri aramak ve düşman filosuna saldırmaktı. Öte yandan, bozkır savaş geleneğine mensup alplar tarafından kurulan ve esas olarak kara ordularıyla kazanmaya alışmış bir imparatorluk için denizde bir yenilgi de ikincil öneme sahip sayılabilir. Belki Sokollu yaşanan felaketi öngörmemişti, ama devletin sağlam olduğunu ve bunun kesinlikle son siyasi hasımlarından kurtulmasını sağlayacak sınırlı bir bölüm olacağını, sonunda savaşın çoktan kazanıldığını ve Kıbrıs'ın fethedildiğini kesinlikle biliyordu. Çatışmayı istemeyen tek kişi sonunda gerçek kazanan oldu.

CEPHEDEKİ OSMANLI YAZMALARI (ST. PETERSBURG, KİEV VE MOSKOVA KÜTÜPHANELERİNDEKİ TRABZON EL YAZMALARI)

İlya Vladimiroviç Zaitsev¹

Çevirmen: Selim Karagöz²

Vardığında Trabzon'a Türkler -
Çevirdi kiliseleri camiye...
Ve şimdi işgal etti Moskof;
Karşılaştı evrak ve medreseyle

Dağ gibi kitap... belge... el yazması...
Yığıyor üst üste yorgun insanlar...
Ve bu yazma cennetinin içinde
Bir tek ben ve elimde anahtarlar!

Büyük bir gösterişle o gün işte
Açıyorum kapısını arşivin.
Uçuyor açar açmaz üzerime
Bir yarasa bulutu girişte

Çekiyorum arkamdan kapıyı –
Kapatıyorum dünyaya kendimi...
Ağır kubbesi altında caminin
Kabir sessizliği sarmış her yanı.

(Agatangel Krımski, *Trabzon'da*, 1917)

¹ Prof. Dr., Moskova Ekonomi Yüksekokulu, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doğubilimleri Bölümü, e-mail: izaitsev@hse.ru

² Arş. Gör. Aksaray Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, e-mail: selimkaragoz@aksaray.edu.tr. ORCID: 0000-0001-7044-4027

Makale Geliş Tarihi:26.01.2022

Makale Kabul Tarihi: 28.01.2022

I. Dünya Savaşında Kafkas Cephesinde Rus Ordusunun başarılı askeri harekâtları neticesinde Osmanlı topraklarının önemli bir bölümü işgal edildi. Rus birlikleri, 18 Nisan 1916'da Trabzon'u (eski Trebizond) ele geçirdiler. Türkler, kentin kontrolünü tekrar ancak 11 Şubat 1918³ tarihinde ele geçirebildiler. Rus hükümeti, Haziran 1916'da, "Savaş Hakkıyla Türkiye'den Ele Geçirilen Bölgelerin Yönetimine Dair Geçici Yönetmelik" çıkardı. Buna göre; işgal edilen bölgeler doğrudan Kafkas Ordusu Ana Komutasına bağlı olan "Türkiye Ermenistanı" geçici valisine devredildi. Trabzon böylece yaklaşık 2 yıl Rusların elinde kaldı.⁴

Rusya Bilimler Akademisi, işgal edilen bölgelerde kültürel varlıkları kurtarmak için büyük çabalar sarf etti. Kafkas Ordusu Başkomutanı, 17 Mart 1916'da, 117 sayılı şu emirnameyi çıkardı:

"Ordunun işgal ettiği yerlerde eski kitapların, el yazmalarının, yazıtlı ve damgalı taşların her ne sebeple olursa olsun alınıp satılmasını ve toplanmasını kesinlikle yasaklıyorum. Elleri eski el yazmaları veya kitaplar, yazıtlar veya kiliselerin tarihi eserleri olan kişiler, bunları Kafkasya Müzesinde sergilenmek üzere bölge genel merkezlerine teslim etmek, nerede bulunduğu bilgisini de paylaşmak zorundadır." [14, 1482].

İlimler Akademisinde işgal edilen yerlerdeki tarihi eserlerin korunması ve kayıt altına alınması için özel bir komisyon oluşturuldu. Komisyona ünlü Rus Bizantist Fedor İvanoviç Uspenski başkanlık ediyordu. Komisyon, 13 Mayıs 1916'da Trabzon'da çalışmalara başladı. Komisyonun çalışmalarının yasal dayanağı ise (Kafkas) Valisi Knez Nikolay Nikolayeviç'in çıkarttığı özel bir kararnameydi [2, 108].

Uspenski raporunda: "Büyük zorluklarla ele geçirdiğimiz bu şehirdeki misyonumuz, olması gerektiği gibi medeni, fakat her türlü önlemler alınmış şekilde hareket etmektir" diyor ve şöyle devam ediyordu: "Bölgedeki Ortodoks kiliseler ve manastırlar başta olmak üzere eski eserleri, içindeki eşyalar ve koleksiyonlarla birlikte camileri kayıt ve koruma altına almak amaçlarımız arasındadır." [13, 1467-1468].

"Anıtların korunması ve en azından temel seviyede anlaşılması işi, 5. Piyade Kolordusunun emrinde olan polis ve kumandanlığa bırakılmış oldu. Yerel yönetim organlarının yetkilerinin üzerinde olan en yüksek koruma ve tescil komisyonu, birçok akademik komisyonda görev aldı ve oldukça tatmin edici vazifeler yerine getirdi." [13, 1468].

³ Çevirenin notu: Yazar, makaledeki tüm tarihleri Şubat 1918'e kadar Rusya'da kullanılan Jülyen takvime göre vermiştir. Gregoryan takvime göre uyarlamak için tarihlere 13 gün eklemek gerekecektir. Örneğin Gregoryan takvime göre Trabzon'un kurtuluşu 24 Şubat 1918'dir.

⁴ Şehirdeki Rus faaliyetleri hakkında daha fazla bilgi için bakınız: [2, 96-111].

Trabzon'un işgalinden hemen sonra Komisyon, 'camilerdeki eserlerin çalınmasının önüne geçmek' için önlemler alır. F.İ. Uspenski, 2 Haziran 1916 tarihli bir kısa raporunda, 'camilerde bulunan eserlerin güvenli bir yere taşındığı' bilgisini verir [13, 1465].

Uspenski, 13 Mayıs'ta Ortahisar'ı (Ortahisar Camii - Eski Altın Başlı Meryem Kilisesi) inceledi. "Rus birliklerinin Trabzon'a girişinden birkaç gün önce çoğunlukla Ortodoks Rum tebaadan oluşan azgın güruhun Müslümanların kutsal alanlarına uyguladıkları akıl almaz taciz ve tahribatı kelimelerle ifade etmek çok güç. Türklerin terk ettikleri, korumasız kalan tüm evler yağmalanmış, kilitleri ve pencereleri kırılıp dökülmüş evlere rahatlıkla girip değerli eşyaları alabiliyorsunuz. Kâğıt yazmalar, kitaplar ve diğer önemli arşiv belgeleri yerlere saçılmış bir durumda; balyalarca el yazması, torbalarca kitap ve kâğıt etrafa saçılmış, yağmacılar tarafından işe yaramaz hale getirilmiş." [13, 1473] Uspenski, caminin içindeki eserlerin korunması ile görevlendirilmiş müezzini bulur: "Müezzine camide kalan eserleri bizzat muhafaza etme görevi verilmişti. Yanına da bir zabıta memuru bırakılmıştı. Bilahare bir anahtarını ben aldım, bir anahtarını da müezzine bıraktım." [13, 1473].

Rus bilim adamlarının cephelerde hangi koşullarda çalıştıklarını hatırlamakta fayda var. 1915'te kentin Ermeni nüfusu sınır dışı edilmiş, bir kısmı öldürülmüştü.⁵ 16 Nisan 1916'da, Rus birliklerinin şehre girişinden hemen önce, neredeyse tüm Müslümanlar şehri terk ettiler. Ağustos 1916 tarihli bir raporda Uspenski şunları yazıyordu: "İlk başta Ermeniler Trabzon'un Türk ve Rum nüfusuna şok edici, kasıtlı ve vahşet dolu zulümler yaptı. Bunun neticesinde, Ermeni mahalleleri ve evleri yağmalandı ve Ermeni yerleşimleri oldukça ıssız hale geldi: Açık kapılar, kırılmış eşyalar, sandıklar, şiltelerden dağılmış yastık ve yorganlar, etrafa saçılmış kitaplar ve evrak. Envaiçesit değerli eşya, kıyafet, ev eşyası, kilim Türkler ve onlara yardım edenler tarafından ele geçirildi. Harp bizi Trabzon'a doğru yaklaştırdıkça kentin varlıklı Türk aileleri mülkleriyle beraber şehri terk ediyorlar, Ruslar şehre girmeden birkaç gün önce Rumlar Türklerin boşalttıkları yerlere yerleşip mülklere konmaya başlıyordu. Bunların bir kısmını Türkler Ermenilerden ele geçirmişti. Oldukça yoğun Türk nüfusu olan Trabzon'da Türklerin yaşadıkları yerler yağmalanmış, kilitler kırılmış ve evlerde bulunan değerli ne varsa şehir dışında güvenli yerlere taşınmıştı. Şehri işgal eden Ruslar, yerel metropolite kontrolsüz bir güç verip Rumlara işgal bölgelerinde tüm kolaylıklar sağlandı.⁶ Dolayısıyla Rumlara yönetimi Türklerden daha iyi değildi

⁵ Ermenilere sempati duyduğunda şüphe olmayan S.R. Mintslov (daha sonra Trabzon bölgesi başkanı), şehirde sadece üç Ermeni'nin hayatta kaldığını bildiriyor [11, 87].

⁶ F.İ. Uspenski, Rumlara ve Türklerin (İ.Z.) geçici hükümetinin Başkanı olan Trabzon metropoliti Hrisanfı (1881-1949) kast etmektedir.

ve Türklerin Ermeni korkularına Türk mahallesinin yağmalanmasının çirkinliği eşlik etti” [13, 1467].

26 Ekim 1916’da Uspenski, yapılan çalışmalar hakkında ikinci bir rapor hazırladı. Bu raporda, yıkılmış camilerdeki eserlerin korunmasının garantisinin olmadığından bu merkezlerin yakınında olması ve aynı zamanda civarda bir polis karakolunun bulunması sebeplerinden dolayı şehrin merkezinde yer alan Ortahisar’ın (Eski Altın Başlı Meryem Kilisesi) bu amaçlar için seçildiğini yazıyordu. İşte bu camii, kurtarılan belgelerin toplanacağı yer olarak belirlendi. Oldukça zengin eser çeşitliliği vardı: “En kayda değer eserler Türklerin terk etmeden önce bıraktıkları ve bizim darmadağınık halde bulduklarımızdı. Bu eserler Ruslardan önce para ve değerli eşya bulmak gayesiyle yağma yapan Rumların gazabına uğramıştı. Yazma eserler, civardaki yapılardan bu camiye taşındı. Devlet Dumasının üçüncü müfrezesi tarafından işgal edilen özel bir evden önemli bir Türk kütüphanesini transfer ettim ve nihayet bizzat şahsım tarafından sahiplerinin terk ettiği bazı özel mülklerden birçok kitap ve el yazması bulundu. Temel ve en değerli materyal, devletin diyanetine bağlı olan camilerden ve S.R. Mintslov’un bağışlarından çıktı” [4, 1659]. Bu şekilde kilise Uspenski tarafından kitap ve el yazması deposu olarak seçildi ve aynı zamanda “gelecekteki kilise ve arkeoloji müzesi için de temel atılmış oldu” [4, 1659].

Anlaşıyor ki; “S.R. Mintslov’un bağışları” caminin yakınında bulunan el yazmalarından oluşuyordu. Bu konu hakkında Sergey Rudolfoviç şöyle yazıyordu: “Caminin bir yanında bir Türk okulu, diğer yanında ise muhtemelen bir imama ya da bir alime ait bir ev vardı. Ev olduğunu düşünmemin sebebi; bahçesinde kısmen basılı, kısmen parşömen üzerine yazılı yırtık Türkçe kitap yığınları ve eski kitaplar olmasıdır. “Üzerlerine yağmur yağmış, toz toprak içerisindedeler”⁷ yine de bir çöpçü gibi davranarak birçok ilginç şey bulmayı ve yanıma almayı başardım” [11, 47-48].

F.İ. Uspenski, toplanan arşiv belgelerini korumak için önlemler alma talebiyle Trabzon müstahkem bölgesi komutanı A.V. Schwartz’a yazmıştı. Bu konu hakkında şunları söylüyordu: “Aleksey Vladimiroviç, kendisi için yeni bir askeri muhafız karakolu oluşturmanın imkânsız olması ve polis gözetiminin Ortahisar gibi geniş bir mekânın güvenliğini ve dokunulmazlığını sağlayamamasından dolayı, talebimin yerine getirilmesindeki zorluklara dikkat çekti. İçinde bulunulan bu vaziyet neticesinde, daha değerli eşyaları sandıklara koyup, acil tahliye ihtiyacı doğması durumunda hazır hale getirmenin gerekliliği düşüncesine kanaat getirdim. Böylece hem camilerde muhafaza edilen hem de tarafımca bulunan, farklı kişiler tarafından getirilen ve bölge ahalisinin terk ettiği yerleşimlerde bulunan çok çeşitli türlerdeki el yazmaları, 4 ayrı sandığa paketlenmiş

⁷ Puşkin’in "Bilge Oleg Şarkısı"ndan biraz değiştirilmiş bir alıntı.

çivilendi, İstanbul'daki Rusya Arkeoloji Enstitüsü'nün mührü ile mühürlendi ve Ortahisar Camii'nin narteksinde ayrı bir odaya yerleştirildi. Tiflis'te iken majesteleri (Kafkas) Valisine bir rapor sunma şansına sahip olduğumda ve kendisine el yazmalarının tahliyesi ve daha güvenli bir yere nakli düşüncesini ilettiğimde, Majesteleri bu fikri tasvip etti ve ileride haciz yoluyla temin edilmeyen yazıtların dışında özellikle camilerden çıkarılan el yazmaları ile ilgili ayrı ve hususi bir karara varılması gerektiğini de ekledi. Bu şekilde dört yüzden fazla doğu el yazması yağma ve yıkımdan kurtarıldı. Kitaplar, yazıtlar, kararlar ve mahkeme davalarının resmî arşivi ve hesap defterleri, arkeolojik, hukuki ve iktisadi açılardan ehemmiyet derecelerinin netleştirilmesi için uygun koşulları bekliyor” [4, 1662-1663].

S.R. Mintslov, Ortahisar'daki el yazmalarının muhafazası hususunu günlüğünde 13 Haziran 1916 tarihiyle aktarmıştır: “Eski Hıristiyan ilahilerinde, ebedi alacakaranlıkta, doğu dünyasından yazmalar ve kitaplarla dolu dağ gibi yığılmış sandıklardan bahsedilir; tepede yüzlerce yarasa başları eğik şekilde üstlerindeki tonozlara asılıdır; insanoğlu orada belirince yarasalar etrafa dağılırlar ve hava kararmaya başlar...”[11, 44].

Birtakım beklenmeyen hadise ortaya çıkınca, taşınabilir mallar Rusya'ya tahliye edilmeye başlandı, bu durum özellikle savaşın harap ettiği Osmanlı kütüphanelerinin el yazmalarını etkiledi. El yazmaları çıkarılmamış olsaydı, şehirdeki askerlerin ya da şehirde kalan ahalinin ellerinde yok olması kaçınılmaz olacaktı. S.R. Mintslov, 12 Haziran 1916 tarihli günlüğüne, Trabzon arşivlerinin mahvedilişinin resmini canlı bir şekilde çiziyor: “Dün köprüyü geçerken tuhaf bir manzarayla karşılaştım: Hapishanenin altındaki uçurumun⁸ kenarı boydan boya bembeyaz olmuştu, her taraf kağıtlarla doluydu; her biri iki arşın yüksekliğinde destelenmiş bağlanmış kitaplar... Hepsi vadinin dibinde ateşe verilip yakılmış. Birkaç asker gidip, sopalarla kâğıtları karıştırıp harlıyordu. Sonunda anlaşıldı ki; hapishane binası ve diğer yapılar bir telgraf şirketine devredilmiş ve başındaki kumandan Melik Parsadanov genel temizlik talimatı vermiş. Bölgenin tüm arşivi ve buradaki Türk hakimiyeti boyunca biriken mahkeme belgeleri bir vadiye atılarak yakılmış. Bu durumda burada ne denli mühim ve değerli malzemenin kaybolduğu sorusunu sormak abesle iştigal olacaktır.”⁹ [11, 42].

⁸ Çevirenin notu: Bahsedilen yer günümüzde Tabakhane Vadisi olarak anılmaktadır.

⁹ Çevirenin notu: S.P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü'nün Türkçe çevirisinde ilgili kısım şu şekilde tercüme edilmiştir: “Dün akşam köprüden geçerken garibe bir olayın şahidi oldum. Hapishanenin aşağı tarafında yargan beyaz kâğıtlar ile dolu idi. Burada kitap paketleri de vardı. Onların hepsi yarganın derinliğinde yanarak duman çıkarıyordu. Burada birçok asker vardı. Onlar ağaç yardımıyla kâğıtları bir yere topluyor ve yakmaya çalışıyorlardı. Sonradan anlaşıldı ki, hapishanenin binası ve diğer şeyler telgraf idaresine

Tahliye için hazırlanan dört sandıktan birinin kesinlikle Petrograd'a ulaştığını biliyoruz. İçinde 17 el yazması olan bu sandığı F.İ. Uspenski 1916 Eylül'ünün sonunda bizzat çıkardı.¹⁰ İkinci sandıkta klasörün içinde 18-38 ve 66 numaralı defterler vardı. İlk iki sandık camilerden el yazmaları içeriyordu. Üçüncü sandıkta 187 ve dördüncü sandıkta yaklaşık 200 el yazması bulunuyordu (91 ciltli, 65 defter, 23 parça (fragment) ve yaprak, 12 çanta el yazması). Üçüncü ve dördüncü sandıklar farklı şekillerde toplandı, yani camilerden toplananlarla bir ilgisi yoktu. F.İ. Uspenski'nin 12 Ekim 1916'da bir sunum yaptığı İmparatorluk Bilimler Akademisi Tarih ve Filoloji Bölümü toplantısında, "I ve II numaralı sandıkların Asya Müzesinde¹¹ tutulmasına, III ve IV numaralı sandıkların ise Asya Müzesine transfer edilerek müze müdürüne, el yazmalarının korunması için gerekli önlemlerin alınması ve el yazmalarının en azından ön tanımlarının derlenmesinin iletilmesi, F.İ. Uspenski tarafından sunulan dini içerikli görsel tablonun da Asya Müzesine götürülmesi" kararına varıldı [6, 1491-1492].

Kurulun aldığı karardan açıkça anlaşılıyor ki; sadece camilerle doğrudan ilgisi olmayan ve terkedilmiş şahıslara ait konutlardan toplanan el yazmaları Asya Müzesine Rusya özel mülkü olarak kaydedilmek isteniyor. İçinde Kur'an bulunan sandıkların ise sadece daha iyi şartlar oluşana kadar müzede saklanması kararı verildi. F.İ. Uspenski'nin bu mesele ile ilgili oldukça mantıklı düşünceleri vardı. Öncelikle o, camilerin ve camilere bağlı ya da camilerin içinde olan mülklerin "Türklerin devlet mülkiyeti olduğunu, dolayısıyla savaştan sonra, Trabzon'da Türk egemenliğinin yeniden kurulması durumunda, camilerin Rumlara, Ermenilere ya da Gürcülere değil, Türklere teslim edilecek olduğunu" oldukça haklı olarak gördü [16, 226]. İkinci olarak, Rusların el yazmalarına el koyma haklarını tartışan F.İ. Uspenski, İstanbul'daki Rus Arkeoloji Enstitüsü kütüphanesinin başına gelenlere atıfta bulundu. Enstitü, savaş esnasında İtalyan ve ardından İspanyol büyükelçilerinin koruması altında kalmasına rağmen, Türk hükümeti değeri üç yüz bin rubleyi aşan kütüphaneyi Osmanlı malı ilan etmişti. F.İ. Uspenski çoğunlukla onun kişisel çabalarıyla kurulmuş olan enstitünün kütüphanesinin savaştan sonra iade edilmesi konusunun tartışmaya açılmasını, bu

verilmiş, onların komutanı Melik Parsadanov temizlik yapılmasını emretmişti. Eyalatin tüm arşivi ve Türklerin burada oturdukları sürede görülmüş olan mahkeme işlerinin belgeleri yargana atılarak yakılmaya başlanmıştı. Burada ne kadar değerli belgeler yok olmuştur. Artık bu meseleden söz etmeye değmezdi!" (Uzun, Enver, Rus İşgal Komutanı S.P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü, 1. Baskı, Şubat 2008, Trabzon).

¹⁰ F.İ. Uspenski 25 Eylül 1916'da şehirden ayrıldı. Bakınız: [11, 129].

¹¹ Çevirenin notu: Aziatski Muzei (Asya Müzesi). Rusya İlimler Akademisi, Şarkî El yazmaları Enstitüsü (Институт восточных рукописей РАН) bünyesinde bulunuyordu. Asya Müzesi'nde doğu el yazmaları, Avrupa dillerinde doğu dünyası üzerine yazılmış kitaplar, arkeolojik buluntular, etnoğrafik malzemeler, çeşitli nadir eserler ve sikkeler muhafaza ediliyordu.

süreçte ele geçirilen Trabzon el yazmalarının güçlü bir pazarlık kozu olacağını umuyordu. “Şüphesiz Rus hükümetinin Trabzon'da bulunan ve bir keşif ile incelemeye ve tescile tabi olan kitap, el yazması ve koleksiyonlara el koyma hakkı vardır. Değer açısından elbette, Türkler tarafından İstanbul'da el konulanlarla eşit değiller, ama yine de Türklerle gelecekte yapılacak barış müzakerelerinde, Trabzon'da el koyduğumuz kitap ve el yazmaları yığınları çok muhtemeldir ki, Rus Arkeoloji Enstitüsü'nün el yazmaları ve koleksiyonlarını geri almak konusunda Türk hükümetine karşı önerilecek ve kendi eserlerimizin aidesinde faydalı olacaktır.”[16, 226-227].

Petrograd'a getirilen el yazmaları derhal bilimsel araştırmalara konu olmaya başladı. 25 Ocak 1917'de, İmparatorluk Bilimler Akademisi Tarih ve Filoloji Bölümü'nün bir toplantısında, İ.Yu Kraçkovski, Uspenski'nin Trabzon'dan getirdiği koleksiyondan 15 Kur'an toplanması konusundaki çalışmalarının neticelerini sundu [8, 346-349].¹²

12 Ekim 1916'daki bir toplantıda F.İ. Uspenski şunları söylüyordu: “Bu el yazmalarının ne ifade ettiğini ve gelecekteki akıbetleriyle ilgili olarak, Kafkas valisinin iradesini iletmeyi görev sayıyorum. Anıtların korunmasına yönelik tedbir önerilerimi onaylayan ve I numaralı sandığı Petrograd'a, Bilimler Akademisi'ne taşımaya salık veren Majesteleri, Trabzon komutanına geri kalan sandıkları aynı yere göndermesini emretti. Aynı zamanda, Bilimler Akademisi'ne, el yazmalarının, savaşın bitiminden sonra yeni emirler bekleyen (sınıflandırma ve araştırma) akademiye verildiğini açıklamam talimatı verildi. Ekselanslarının görüşüne göre, camilerde tutulan el yazmaları, şahsi olarak elde edilenlerden farklı olarak, özel bir değerlendirmeye ve karara tabidir. Bunlarla ilgili olarak (III ve IV numaralı sandıklar) Majesteleri, oryantal el yazmalarıyla ilgilenen Rus kurumları arasında dağıtımlarında herhangi bir engelle karşılaşmamaktadır. Birincisine, yani camilerden alınan el yazmalarına gelince, bunların değerlendirilmesi savaşın sonuna kadar ertelenmelidir. El yazmaları işte bu koşullar altında İlimler Akademisine aktarılmıştır”[6, 1491].

Uzun süre Türkiye'de yaşayan ve Türkleri iyi tanıyan Uspenski, Müslümanların duygularına karşı çok hassastı. Mintslov'un aktardığına göre ona şunları söylemişti: “Cami herkesin gözü önünde, şehrin merkezinde. Burada hala Türkler var. Onların dini duygularını rencide ederiz. Trabzon belki de tekrar onların eline geçecek. Görsünler ki; türbelerine saygılıyız. Mihraplarına, hiçbir şeylerine dokunmadık” [11, 45]. Uspenski hakkında şüpheci, hatta biraz alaycı olan S.R. Mintslov, bu düşüncelere tamamen yabancıydı: “Her şeyden önce,

¹² Rusya Bilimler Akademisi Doğu El Yazmaları Enstitüsü'nün Arapça el yazmaları koleksiyonunun açıklamasında sadece bir Trabzon Kuran var. 1283 / 1866-67 yılları [3, 41, No. 64].

şehirde sadece bir avuç Türk kaldı. Yüzyıllardır ezilmiş Hristiyanları bir kenara bırakıp Müslümanların duygularını düşünmeye gerek yoktur. Üçüncüsü, mesele bilimi ilgilendiren bir mesele olduğu için, geriye kalan her şey bir kenara bırakılmalı” [11, 45].

Bu arada işgal altındaki diğer Osmanlı topraklarında da arkeografik çalışmalar başlatıldı. “1916 sonbaharından bu yana, Kafkas cephesinde kurtarılan çok sayıda İslam el yazması Asya Müzesi’ne ulaştırılmaya başlandı. Bu noktada en büyük rolü oynayan kişi, N.Ya. Marr’ın teklifiyle tarihi eserlerin ve belgelerin korunması ve kayıt tescili amacıyla Bilimler Akademisi tarafından birkaç kez askeri operasyon alanlarına gönderilmiş, Kafkasya Müzesi’nin kıdemli küratörü S.V. Ter-Avetisyan olmuştur.¹³ El yazmaları ilk olarak Tiflis’e teslim edildi ve daha sonra her biri altı parçadan yedi düzineye kadar çeşitli büyüklükteki posta paketleri halinde Petrograd’a gönderildi. Asya Müzesi Müdürü K.G. Zaleman, ön envanterin hazır hale gelmesiyle derleme işini devraldı. Ne yazık ki, kronik bir hastalık onun yeterli hızda iş yapmasına müsaade etmedi ve el yazmalarının müzeye akışı ve yığılması, envanterler çıkarma işinin ilerlemesinden daha hızlı ilerledi. Ölüm, çalışmanın daha başlangıcındayken, 30 Kasım 1916’da K.G. Zaleman’ı yakaladı” [7, 383-422; 17, 1619-1630].

Rus bilim adamlarının 1916’daki çalışmalarının neticeleri bu şekildeydi. Bir sonraki yaz, F.İ. Uspenski önderliğindeki keşif ekibi, Trabzon’daki çalışmalarına devam etti. 1 Kasım 1917’de F.İ. Uspenski, Bilimler Akademisi Tarih ve Filoloji Bölümünün bir toplantısında şunları bildirdi: “Kafkasya Cephesi askeri hareket bölgesinden dönüşümün üçüncü gününde, bölümü (Tarih ve Filoloji Bölümü) arkeolojik keşif faaliyetlerinin sonuçları hakkında kısaca da olsa bilgilendirmem gerektiğini düşündüm. Keşif faaliyeti, cephenin değişen şartlarının yanı sıra finansal zorluklarla da boğuşarak tüm olumsuz koşullara rağmen, kendisine verilen görevleri büyük bir istikrarla yerine getirdi ve önemli başarılar elde etti.

1. Hem geçen yıl şahsım tarafından toplanan hem de Türkler tarafından Trabzon’daki Ortahisar Camii’ne bırakılan muazzam el yazması malzemesinin bilimsel ve siyasi açıdan ehemmiyeti açığa çıkarıldı. Tüm bu materyaller çalınmaya karşı güvenilir bir ortamda koruma altına alınmıştır... ”[12, 1443].

17 Ocak 1918’de F.İ. Uspenski, Tarih ve Filoloji Bölümünde 1917 yılının yaz sezonu keşiflerinin sonuçları hakkında bir rapor sundu. Çalışmaya yedi kişi katıldı. 1916-17 sonbahar-ilkbahar döneminde keşif ekibinin yokluğunda, Ortahisar camisindeki depo revir olarak ve daha sonra da askeri üs olarak kullanıldı. Bu süreçte toplanan eserlerin kaderi hakkında konuşmak zor ancak,

¹³ Çevirmenin notu: Smbat Vardanoviç Ter-Avetisyan - Смбат Варданович Тер-Аветисян.

F.İ. Uspenski, 8 Haziran 1917'de "Caminin girişinde, içinde Bilimler Akademisi'ne ait eşyaların bulunduğu ve üzerlerinde yine Bilimler Akademisi'nin mühürlerinin olduğu iyi korunmuş kutuların olduğunu" öğrendi [16, 209].

Ortahisar'da toplanan el yazmalarının incelenmesi ve tasnifi, Rusya'dan gönderilen Moskova Lazarev Enstitüsü profesörü Kievli Agafangel Efimoviç Krımski¹⁴ tarafından yapıldı.¹⁵ 1 Haziran'da asistanı P.N. Lozeev ile birlikte Moskova'dan ayrıldı ve 15 Haziran 1917'de Trabzon'a ulaştı.

A.E. Krımski ve P.N. Lozeev'in görevleri; Ortahisar'da yığılı duran el yazmalarını ayıklamak, en değerlilerini ayırmak ve genel tasvirlerini yapmaktan ibaretti. Toplanan her şey basılı kitaplar, el yazmaları ve belgeler olarak bölümlere ayrıldı. Basılı kitapları düzenledikten sonra, A.E. Krımski şöyle yazıyor: "Önümüzde muazzam zenginlikte bir Türk kütüphanesi olduğunu görüyoruz. Bu kütüphanenin bütünlüğü içinde hem eski hem de yeni Türk edebiyatını kapsamlı bir şekilde anlayabileceğimiz malzeme var. Dini ve fennî ilimlerle ilgili, alimlerin ve edebiyatçıların yazdığı ve dönemin baskıları da dahil olmak üzere her türlü eser vardı. Bu koleksiyon öncelikle diğer tüm Türkiye baskılı yayınlar gibi önemlidir (Türkiye'nin vilayet bibliyografyasını derleme olasılığının neredeyse olmadığı bilinmektedir) ikinci olarak Trabzon özelinde gerçekleştirdiğimiz araştırmamız açısından önemlidir" [15, 213-214].

El yazmaları kısmı da büyük ilgi gördü. "Görünüşe göre beş yüzden fazla el yazması vardı; ancak Temmuz yenilgisinden sonra beş yüzden az kaldı. Yaklaşık iki yüz kadarı çok rastlanan, son dönem baskısı Kuran'lardır. Ne arkeolojik ne de kaligrafik açıdan ilgi çekici olan bu eserleri camide özel bir rafa koyduk. Sadece üç yüz ilginç el yazması bir kenara ayrıldı. Fakat bu sayı bile oldukça etkileyici. Ayıklama ve yerleştirme işleminden sonra dört sandık doldu. Türkiye'de hazırlanıp yazılmış olsa da el yazmalarının dili genellikle Türkçe değil, Arapçadır. Büyük bir çoğunluğu skolastik felsefe ve mantık (diğer belgelerin yanı sıra, Porfirieva "İsagoglar") ve Arap filolojisi üzerine yazılmış eserlerdir. Bazı klasik dönem şairlerinin eserlerinin el yazmaları da bulunmaktadır. Burada nadide eser yoktur, ancak genel olarak değerli bir el yazması koleksiyonu oluşturulabilir" [15, 214]. Aşağıda göreceğimiz gibi, A.E. Krımski, beraberinde Kiev'e iki eşsiz parça götürmüştür.

¹⁴ Çevirmenin notu: Krımski (Kırım Tat. Ağatangel Efım Kırımli) aslen Kırım Tatarı idi.

¹⁵ Çalışması ile ilgili raporun tamamı, F.İ. Uspenski'nin [16, 212-216] raporunun metninin bir parçası olarak basılmıştır. Kiev arşivlerindeki malzemelere atıfta bulunarak Trabzon'daki faaliyetlerine kısa bir genel bakış için bkz. [5, 79-80].

Son olarak, camiden muazzam miktarda belge (yaklaşık 3 bin pud) toplandı. Bu belgeler şehrin tüm yönlerini araştırmada kullanılacak eşsiz bir başvuru kaynağı niteliğindedir.

A.E. Kırmiski, 1917 Eylül ortalarında Trabzon'dan ayrıldı. Tüm bu süre boyunca dayanılması zor koşullarda çalışmak zorunda kaldı: Caminin içi püre kaynıyordu. Diğer taraftan şarkiyatçıların araştırmaları yerel Rum ahalinin doğrudan düşmanlığıyla karşılaştı. Rumların bu düşmanlığı doğrudan müdahale ve hırsızlığa kadar vardı. 9-10 Temmuz gecesi camiye baskın yapıldı ve birçok el yazması ve belge çalındı.¹⁶

Şehirde kalmış olan Türkler ise bilim adamlarına mümkün olan her şekilde yardımcı oldular. "Trabzon Türklerini ve hayırsever Güney Kafkasya Müslüman toplumunun temsilcilerini minnetle anmalıyız. Bize son derece iyi davrandılar. Ortahisar Camii'nin korunmasının sağlanmasında bizlere yardım ettiler, bölgedeki tarihi eserler ile ilgili kendi istekleriyle yardımcı oldular, açıklamalar yaptılar, ellerinden geldiğince her zaman bizim için yararlı olmaya çalıştılar ve iyilikseverlikleri bizi ziyadesiyle memnun etti. Yaptıkları iyilikler ve gösterdikleri hoşgörü, diğer halklardan gördüğümüz muamele ile büyük tezatlık teşkil etmektedir" [15, 216].

Bu keşif gezisi, A.E. Kırmiski'ye "Trebizond'da" (В Трапезунте) şiirini yazması için ilham verdi. Satırlarını bu makalenin girişine koyduk [9, 473-480].¹⁷

A.E. Kırmiski'nin bu keşfe iştiraki sayesinde, Trabzon'dan gelen el yazmalarının bir kısmı Kiev'e getirildi ve şu anda Ukrayna'da V.İ. Vernardski Milli Kütüphanesi'nde muhafaza edilmektedir. Eserleri sıralayacak olursak:

1. El-Beydavî'nin 1 Şevval 986 / 1 Aralık 1578 tarihli, üzerinde İskenderiye el-Hatuniyye Camii Vakıf Kütüphanesi mührü olan meşhur tefsiri [1, 4, No. 9].
2. Aynı tefsir (iki cilt halinde). İlk olarak 1 Rebiyülevvel 1173 / 23 Kasım 1759¹⁸ yılında yazıldı. Hatuniyye Medresesinin Camii vakıf kaydının birinci cildi 30 Cemaziyelevvel 1268 / 21 Mart 1852¹⁹ tarihlidir. Birinci ciltte A. E. Kırmiski'nin tanıtım yazısı mevcut (З книгозбірні проф. А.Кримсько – А. Kırmiski'nin koleksiyonundan) [1, 4-5, No. 10-11].

¹⁶ Aslında yağma, 1916-17 kışı boyunca sürekli olarak devam etti. F.İ. Uspenski'nin, Türklerin arazi ve gayrimenkul mülkiyeti ile ilgili belgeleri, senetleri vb. yok etmeye çalışan bölgenin Rum tebaasının suçlu olduğuna dair hiçbir şüphesi yoktu. Bakınız: [16, 225, 227-228].

¹⁷ İlk defa yayımlanıyor [10].

¹⁸ Çevirenin notu: Yazar 23 ноября 1759 (23 Kasım 1759) yazar. ТТК çevirme kılavuzuna göre 23 Ekim 1759.

¹⁹ Çevirenin notu: ТТК çevirme kılavuzuna göre 22 Şubat 1851

3. El-Bagavi'nin «مصباح السنه» eserindeki "Tefsir kitab al-misbah" yorumu. 17 Muharrem 850/14 Nisan 1446 nüshası. Trabzon Vakıf Kütüphanesi'nin 1323/1905-06 tarihli mührü ile. [1, 7, No. 13].
4. تلخیص المفتاح El-Kazvini. El yazması 742-748 / 1341-1347'de yazılmış bit nüshadır. Trabzon Vakıf Kütüphanesi'nin mührü var ve “Trabzon 1314 / 1896-97” dan daha küçük. A.E. Krımski mülkü (ex libris) [1, 29-30, No. 50].

Bu el yazmalarından bazılarının Krımski tarafından kişisel koleksiyonuna dahil edilip üzerleri işaretlendiğine bakılırsa, bu eserleri Kiev'e getirip kütüphanesine dahil eden bizzat Krımski'nin kendisidir.

Diğer bazı Trabzon yazmaları da ülkemizin özel koleksiyonlarına dağıtılmıştır. 2000'lerin başında, Saint Petersburg'daki Rus Milli Kütüphanesi, M.İ. Çuvanov'un koleksiyonundan Arapça bir belge temin etti. Bu belge, Rebiyyülevvel 1279 / Ağustos 1862 tarihinde Kadiri tekkesi imamı Muhammed b. el-Hac Hasan Tokadi tarafından hazırlanan Kadiri şeyhi Seyyid Hüseyin Muhammed Zayn ed-din el-Kadiri'nin soyağacının (şecere) bir kayıdır. Üzerindeki 24 Nisan 1916 tarihli kurşun kalem yazısına bakılırsa bu yazma da Trabzon koleksiyonlarından çıkmıştır [19, 17-18].

Trabzon yazmalarından biri şu anda Moskova'daki Rusya Devlet Kütüphanesi'nde muhafaza edilmektedir (Rusya Devlet Kütüphanesi El yazmaları Bölümü, f.186, no. 9). İlgili nüsha, Trabzon Hatuniyye Camii görevlilerinin vakıf gelirlerinin defteridir.

Başlığı:

دفتر یدر وظائف سنك خدمه اوقافی خاتونیه طربزونده

El yazması, mavi renkli ebru kağıdıyla ciltlenmiş, dikey şekilde dar bir defterdir. Toplamda 12 varaktan oluşmaktadır. Sayfa 1-3 arasında caminin vakıflarının listesi ve bağlı medreseler listelenmiştir. Sayfa 4-7'de 'Han-ı attanak'²⁰ vakıfları listelenmiştir. 8. varakta mevcut malların bir listesinin altında Trabzon Vakıfları Müdürü Mehmed Tevfik'in mührü basılmıştır. Metin, 29 Şevval 1289/9 Kanun-i evvel 1288 tarihlidir. Bu da 19 Aralık 1872'ye tekabül etmektedir. 9-12 arasındaki sayfalar boştur.

²⁰ Gün Han, Vakıf Han ya da Attar Han adlarıyla bilinen, Hacı Yahya adlı biri tarafından 1781 yılında Hacı Yahya tarafından yapılan Trabzon'un ünlü hanı (عطارناك). Kelime aslında "ıtrılı" anlamına gelir.

A.E. Kırmski, Trabzon Hatuniye Camii kütüphanesinden Kiev'e ve Moskova'ya getirilen iki el yazması hakkında şunları söylüyor: "Araştırmalarımızın ilk günlerinde Hatuniye Camii'nden bir torba belge bulduk; vakıf defterleri, arazi kayıtları, gelir ve gider raporları, işverenlerin ve çalışanların mabuzları, kısacası tüm belgeler mevcuttu. Bu belgelerin arasında ayrıca eski padişahların cami vakıflarının kendi tasarruflarında olduğunu belgeleyen orijinal maaş mektupları da vardı" [15, 215].

Tarih'e göre cami, 911/1505-506 yılında Sultan Selim'in annesi Gülbahar Hatun tarafından yaptırılmıştır [20, 231].²¹ 1640-41'de Karadeniz kıyısı boyunca gerçekleştirdiği seyahatinde ünlü seyyah Evliya Çelebi, camiyi şöyle anlatıyor: "Batı tarafındaki yerleşim yerinde Hatuniye Camii: Sultan I. Selim Han, bu Trabzon'da doğduğundan dolayı saygıdeğer annesi yaptırmıştır. Aydınlık bir camidir. Tamamen (—) ile örtülü bir minareli nurlu camidir. Gayet sağlam evkâfi vardır. Hatta Polata Pazarı adıyla bilinen kasaba bu Hatuniye vakfına aittir ve nice mamur köyleri de vardır. Tek parça olan kubbesi içinde her gece süslenmiş kandiller yanar ve bütün kalabalık cemaat ibadet ederler. Bir kat san'atlı minaresi uzun servî ağacı gibi göklere baş uzatmıştır.

Bu camiın duvarlarının taşlarının bir sırası cilalı taşlardır, bir sırası beyaz ve bir sırası da parlatılmış tarlar ile yapılmıştır. Camiın tarihi budur:

Ez be-bâhî beytul-ibâd âmed

Sene 920 [1514].

Camiın tamamlanmasına tarih "*fe-temmel*" lafzı uygun düşmüştür. Sene 920 [1514]."²²

Evliya Çelebi, Hatuniye Medresesi hakkında ise şunları söylüyor: Hatuniye Medresesi: Camii avlusunun dört tarafında yüksekçe odalar ile donanmış ilim

²¹ Çevirenin notu: Cami, medrese, misafirhane, aşhane, fırın, ahır, mahzen ve kilerden oluşan Hatuniye İmareti Evkafı, 1505-1506 yıllarında Gülbahar Hatun tarafından değil, oğlu Yavuz sultan Selim tarafından 1514-1515 yıllarında annesi Gülbahar Hatun anısına inşa edilmiştir. Zira 1505'te Trabzon'da vefat eden Yavuz Sultan Selim'in annesi Gülbahar Hatun'un türbesi de bu kompleks içinde yer almaktadır. Vakfın inşası ve vakfın gelirleri ve işleyişi hakkında detaylı bilgi için bkz. Zehra Topal, "Hatuniye İmareti Evkafına (Gülbahar Hatun Vakfına) Tahsis Edilen Gelirler" Haz. Fethi Gedikli, Akçaabat Yazıları II, İstanbul: Yedirenk, 2010, s. 81-91.

²² Çevirenin notu: Yazarın Evliya Çelebi'den doğrudan alıntı yaptığı kısım için Yücel Dağlı-Seyit Ali Karaman'ın Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi çevirisi kullanılmıştır. (*Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-bolu- Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*, haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, 2. Cilt 1. Kitap, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, 2005: Ankara, s. 105.

yurdu bir medresedir ki; ders hocası ve öğrencilerine her ay vakıf tarafından maaşları, et ve mum paraları ulaştırılır.

Cami bünyesinde bir de mektep vardı. “Hem tanınmış kişilerin hem de fakir kimselerin okuduğu yüksek taş duvarlı güzel bir kubbesi olan Hatuniyye Mektebi, caminin batı duvarı tarafındaydı. Bütün yetimlere vakıftan günde iki öğün yemek, bayramlarda da giysiler, ince yünden yapılmış fesler ve cep harçlığı verilirdi. İnşa tarihi 920 (1514)” [18, 39].

“Hatuniyye imareti (aynı adı taşıyan) camiye bitişik durumdadır ve Trabzon’da eşi benzeri yoktur. Bu caminin güney duvarında aşhane ve yemek yeme bölümü yer almaktadır. İhtiyacı olan herkese cömertçe ikramlarda bulunulur, karınları doyurulur. Fırında hayır amacıyla beyaz ekmek pişirip camiye gelen fakirleri cömertçe doyururlar. Yiyecekleri muhafaza amacıyla kullanılan, içi bakliyat dolu büyük bir kiler bulunur. Özellikle öğrenciler için mutfağa bağlı ayrı bir yemek odası bulunmaktadır. Her gün sabah ve öğlen öğrencilere birer tas çorba ve birer pide ekmek ikram edilir. Cuma geceleri pilav, safranlı pilav, soğanlı etli güveç servis edilir. Bunlar, hayırseverin ikramıdır – ona dua edin!” [18, 39].

Evlilya'nın aktardıklarından, caminin vakıf ekonomisinin ne kadar önemli olduğu anlaşılmaktadır. Vakıflar hakkında tutulan kayıtlar, belgeler ise çok daha değerlidir.

Netice itibariyle Trabzon'daki Rus keşif heyetinin 1916-1917'deki iki yaz sezonunda gerçekleştirdikleri çalışmaların neticesinde arkeografik anlamda yüzlerce, hatta binlerce basılı ve el yazması eser ve belge savaşın dehşetinden kurtarıldı. Küçük bir kısım (15 Kur'an nüshası) 1916'da Petrograd'a götürüldü. Açıklamalı tanıtım yazısı İ.Yu Kraçovski tarafından yayınlandı. En azından dört el yazması (ikisi çok değerliydi - 14. ve 15. yüzyıllar) A.E. Krımski tarafından Kiev'e götürüldü (geri kalan ikisi Beyzavî'nin tefsirinin XVI. ve XVII. yüzyıllara ait kopyalarıydı). Hâlihazırda Ukrayna Milli Kütüphanesi'nde muhafaza ediliyor. Son olarak, bir el yazması (Hatuniyye Camii'nin vakıflarının listesi) Moskova'ya götürüldü ve şu anda Rusya Devlet Kütüphanesinde dir.

Bibliyografya

1. Akademiya nauk Ukrainskoy SSR. Tsentral'naya nauchnaya biblioteka im. V.I.Vernadskogo Katalog arabskikh rukopisey. Sost. A.V.Savchenko. Kiyev, 1988.
2. *Akardzha Khalit Dyundar*. Trabzon stanovitsya Trapezundom: prevrashcheniye osmanskogo goroda v russkiy vo vremena Pervoy mirovoy voyny // Russkiy sbornik: issledovaniya po istorii Rossii. Red.-sost. O.R.Ayrapetov, Miroslav Yovanovich, M.A.Kolerov, Bryus Menning, Pol Cheysti. T.VIII. M.: Modest Kolerov, 2010.
3. Arabskiye rukopisi Instituta vostokovedeniya. Kratkiy katalog. Pod redaktsiyey A.B.Khalidova. Chast' 1. M.: Izd-vo «Nauka», glavnaya redaktsiya vostochnoy literatury, 1986.
4. Vtoroy otchet o zanyatiyakh v Trapezunte i okrestnostyakh (Prilozheniye k protokolu XII zasedaniya Otdeleniya Istoricheskikh nauk i Filologii Imperatorskoy Akademii Nauk 26 oktyabrya 1916 g.). // Izvestiya AN, VI seriya, t.10, vyp.17. Pg., 1916.
5. *Gurnitskiy K.I.* Agafangel Yefimovich Krymskiy. M.: Izd-vo «Nauka», glavnaya redaktsiya vostochnoy literatury, 1980.
6. Izvlecheniya iz protokolov zasedaniy Otdeleniya Istoricheskikh nauk i Filologii Imperatorskoy Akademii Nauk. XI zasedaniye 12 oktyabrya 1916 g. // Izvestiya AN, VI seriya, t.10, vyp.16. Pg., 1916.
7. *Krachkovskiy I.YU.* Arabskiye rukopisi, postupivshiye v Aziatskiy Muzei Rossiyskoy Akademii Nauk s Kavkazskogo fronta // *Krachkovskiy I.YU.* Izbrannyye sochineniya. T. VI. M.-L.,1960.
8. *Krachkovskiy I.YU.* Opisaniye sobraniya koranov, privezennykh iz Trapezunta akademikom F.I. Uspenskim // Izvestiya Akademii nauk. T.11, vyp.6. Pg., 1917 (Prilozheniye k protokolu 11 zasedaniya Otdeleniya Istoricheskikh nauk i filologii Imperatorskoy Akademii Nauk ot 25 yanvarya 1917 g.).
9. *Krim'skiy A.YU.* V Trapezunti // *Krim'skiy A.YU.* Vibrani skhodoznavchi pratsi v p'yati tomakh. T. II. Tyurkologiya. Kiiiv: Institut skhodoznavstva NANU, 2007.
10. *Krim'skiy A.YU.* Spomini z lita 1917, pid chas moskovs'koï okupatsii // Pal'move gillya. Yekzotichni poyezii. Chastina tretya (1917-1920). I-VI. U Kiïvi, 1922.

11. *Mintslov S.R.* Trapezondskaya epopeya. Dnevnik. Kiyev. Trapezond. Finlyandiya. Berlin: Sibirskoye knigoizdatel'stvo, b.g. [1925].
12. Protokoly zasedaniy Otdeleniya istoricheskikh nauk i filologii // Izvestiya Rossiyskoy Akademii nauk. T. XI, Vyp.17. Pg.,1917.
13. Soobshcheniya i otchet akademika F.I.Uspenskogo o komandirovke v Trapezunt (Prilozheniye k protokolu X zasedaniya Otdeleniya Istoricheskikh nauk i Filologii Imperatorskoy Akademii Nauk 21 sentyabrya 1916 g.) // Izvestiya AN, VI seriya, t.10, vyp.16. Pg., 1916.
14. Otchet akademika N.YA.Marra o komandirovke letom 1916 goda na Kavkaz dlya okhrany pamyatnikov v rayone voyennykh deystviy (Prilozheniye k protokolu X zasedaniya Otdeleniya Istoricheskikh nauk i Filologii Imperatorskoy Akademii Nauk 21 sentyabrya 1916 g.) // Izvestiya AN, VI seriya, t.10, vyp.16. Pg., 1916.
15. Otchet professora A.Ye.Krymskogo. *Uspenskiy F.I.* Otchet o zanyatiyakh v Trapezunte letom 1917 g. (Dolozheno v zasedanii Otdeleniya Istoricheskikh nauk i Filologii 17 yanvarya 1918 g.) // Izvestiya Rossiyskoy Akademii nauk. T. XII, Vyp.5. Pg.,1918.
16. *Uspenskiy F.I.* Otchet o zanyatiyakh v Trapezunte letom 1917 g. (Dolozheno v zasedanii Otdeleniya Istoricheskikh nauk i Filologii 17 yanvarya 1918 g.) // Izvestiya Rossiyskoy Akademii nauk. T. XII, Vyp.5. Pg.,1918.
17. *Falev P.A.* Osmanskiye rukopisi, postupivshiye v Aziatskiy Muzey Rossiyskoy Akademii Nauk s Kavkazskogo fronta // Izvestiya RAN, 1918.
18. *Evllya Chelebi.* Kniga puteshestviya (Izvlacheniya iz sochineniya turetskogo puteshestvennika XVII veka). Perevod i kommentarii. Vyp.3 Zemli Zakavkaz'ya i sopredel'nykh oblastey Maloy Azii i Irana. M.: Izd-vo «Nauka». Glavnaya redaktsiya vostochnoy literatury, 1983.
19. *Yastrebova O.M., Vasil'yeva O.V.* Rukopisnyye knigi arabskoy grafiki i drugie materialy vostochnogo proiskhozhdeniya. SPb., RNB, 2017 (Novyye postupleniya v Otdel rukopisey Rossiyskoy natsional'noy biblioteki (2001-2005). Vyp.4).
20. *Ertuğrul Özkan.* Gülbahar Hatun Camii ve Türbesi // Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Cilt 14. İstanbul, 1996

**MEHMET YILDIRIR, SONGÜL KADIOĞLU,
SEVGİ IŞIK, *TÜRKİYE KADASTROSUNUN
TARİHİ, KADASTRO TARİHİNİN
KAYNAKLARI*, ANKARA 2021, 284 s.**

Hatice ORUÇ*

Türkiye Kadastrosunun Tarihi. Kadastro Taribinin Kaynakları başlıklı kitap Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü yayını olarak 2021 yılı Aralık ayında basılmıştır. Eser, söz konusu Kurum'da pek çok bilimsel faaliyetin düzenlenmesi ve yayının hazırlanmasında etkin rol alan Mehmet Yıldırım, Songül Kadioğlu ve Sevgi Işık tarafından kaleme alınmıştır. A4 ebadında 284 sayfadan oluşan Kitap, Giriş ve 3 Bölümden oluşmaktadır. Kullanılan arşiv belgeleri ve telif eserlerinin gösterildiği Kaynakça kısmı kitabın sonunda yer almaktadır.

Kadastronun Tanımı ve Tarihsel Gelişim Süreci başlığını taşıyan Giriş kısmında (s. 15-40) öncelikle kadastronun etimolojik kökeni ve tanımıyla ilgili görüşler değerlendirilip, kadastronun mülkiyet ile olan ilişkisi ortaya koyulmaktadır. Bu kısımda kadastronun dünyada ve bilhassa Avrupa'daki gelişim süreci detaylı olarak ele alınmaktadır. Hemen akabinde Osmanlı Devleti'nde mülkiyet telakkisi değerlendirilip, mülkiyet-kadastro ilişkisi konu edilmektedir. Osmanlı toprak sistemi için büyük önem arz eden tahrir defterleri yazılı/tavsifi kadastro çalışması olarak yorumlanıp bunlar hakkında değerlendirmelere girilmektedir. Giriş kısmında anlatımlar çeşitli plan, kroki, resim vs. görsel malzeme ile zenginleştirilmiştir.

Ülkemizdeki kadastro çalışmalarının tarihsel seyri Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti Dönemleri olarak iki ayrı bölümde değerlendirilmektedir.

* Prof. Dr. A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü. horuc@ankara.edu.tr., ORCID:0000-0003-2185-1640

Osmanlı Devleti Dönemi: İlk Kadastro Çalışmaları başlıklı Birinci Bölüm'de (s.41-102) ilk olarak ölçüme dayalı kadastro uygulamalarının iptidai bir şekli olan mesaha çalışmalarının Osmanlı'daki örneklerine yer verilmektedir. Akabinde ise günümüzdekine benzer modern kadastro çalışmalarının ilk örnekleri ve gelişim süreci detaylı olarak ortaya konulmaktadır. Osmanlı Devleti'ndeki bu ilk kadastro çalışmalarına ait pek çok pafta, harita ve çizimin de gösterildiği eserde bu dönemde kullanılan aletler de görseller içerisinde verilmektedir. Arşiv belgeleri ve kaynak eserlere dayalı olarak hazırlanan kitapta kullanılan paftalar ve çizimler ise ilk defa gün yüzüne çıkmaktadır. Bu özelliğiyle de kitap özel bir önemi haiz olmaktadır. Kadastro modernleşmesi noktasında atılan önemli adımlardan ilk fen heyetinin oluşturulması, ilk meslek okulunun açılması ve ilk kanunun hazırlanması gibi konular ise ayrı başlıklar altında detaylı olarak işlenmekte, bu alanla ilgili tüm kaynaklar ortaya koyulmaktadır.

Kitabın İkinci Bölümü *Türkiye Cumhuriyeti Dönemi 1923'ten 2021'e* başlığı altında işlenmiştir (s. 103-199). Osmanlı Devleti zamanında pek çoğu bölgesel olan kadastro uygulamalarını kaynak niteliğindeki pafta örnekleriyle açıklayan eserde, Cumhuriyet Dönemi'ne geçildikten sonraki ilk uygulamalar ve teşkilatlanma çalışmaları da yine her biri belge niteliğindeki fotoğraf, çizim ve paftalarla ortaya çıkarılmaktadır. Eserin devam eden kısmında da yine çok sayıda fotoğraf, pafta görüntüleri ve gazete haberleriyle desteklenmiş olarak kadastroya dair çıkarılmış kanunlar ve diğer hukuki düzenlemeler yine arşiv belgeleriyle desteklenerek değerlendirilmektedir. Bölümün sonunda kadastro çalışmalarının güncel durumu ele alınmaktadır.

Üçüncü Bölüm olarak belirlenen son kısım aslında EKLER olarak tasarlanmıştır. Bölüm adı da bundan dolayı *Ekler- Kadastro Tarihinin Kaynakları ve Önemli Notlar* olarak belirlenmiştir (s.201-). Kadastro tarihsel gelişim süreci açısından büyük önemi haiz, Osmanlı Devleti'nde ilk Kadastro Kanunu'nun hazırlayıcısı, dolayısıyla Türkiye'de modern kadastro hukukunun kurucusu olan Mahmud Esad Efendi (1855/56-1918) ile İlk Kadastro Kanunu gibi bazı önemli konular kitabın anlatım akışını bozmamak adına kitabın sonunda bu bölüme eklenmiştir.

Mülkiyet kavramının ve hukukunun ülkemizdeki gelişimini net bir biçimde ortaya koyabilmek amacıyla kadastro tarihsel seyrini tespit etmek büyük önem taşımaktadır. Bu alanda genellikle parça parça ve birbiriyle tutarlı olmayan bilgilerin çeşitli eserlerde konu edildiği görülmektedir. Birçok eserde kadastro tarihsel seyrini ülkemizde ilk defa, tarihi yanlış

tespit edilerek, 1912 yılında çıkarıldığı belirtilen kadastro kanunu ile başladığı ve Cumhuriyet Dönemi'nde yaygınlaştığı ifade edilmektedir. Osmanlı Devleti zamanında gerçekleştirilmiş pek çok bölgesel ve küçük çaplı kadastro çalışmaları ise neredeyse hiç bilinmemektedir. Bu kitap, kadastrounun başlangıç tarihi hakkında literatürde genel kabul haline gelen yanlış tashih etmekte, Türkiye'de modern kadastro çalışmalarının 1850'li yıllardan itibaren uygulanmaya başladığının altını çizmektedir. 1913 yılındaki ilk kadastro kanunundan sonra çalışmalar hız kazanmıştır. Eser, konuyla ilgili önemli tarihi bilgileri tashih etmenin yanında, çok sayıda kroki, plan, harita, resim vs. görseli de ilk defa yayınlamakla önemli bir başvuru kaynağı niteliği kazanmaktadır. Ayrıca Türkiye kadastro tarihini bütünsel bir bakış açısından ele alan ilk monografi olduğunu söylemek de yanlış olmayacaktır.

**MEHMET YILDIRIR, SONGÜL KADIOĞLU,
SEVGİ IŞIK, KADASTRO MEKTEB-İ ÂLÎSİ
(KADASTRO MESLEK OKULUNUN
TARİHÇESİ VE KAYNAKLARI), ANKARA
2021, 237 s.**

Hatice ORUÇ*

Kadastro Mekteb-i Âlîsi (Kadastro Meslek Okulunun Tarihçesi ve Kaynakları) isimli kitap 2021 yılının Aralık ayı içerisinde okuyucuyla buluşmuştur. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü yayını olan kitap, Mehmet Yıldırım, Songül Kadioğlu ve Sevgi Işık tarafından kaleme alınmıştır. Bu kitap, yine aynı kurumun yayını olan *Türkiye Kadastrounun Tarihi. Kadastro Tarihinin Kaynakları* başlıklı kitabın bir tamamlayıcısı gibi görünmektedir.

Türkiye’de 1911 senesinde açılmış olan ilk Kadastro Meslek Okulu’nun kuruluşu, tarihsel gelişim süreci hakkında belge ve kaynaklara dayalı bir çalışma daha önce yapılmamıştır. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan kitap bu anlamda bir ilke işaret etmektedir ve kitapta bu okulun tarihi bütün yönleriyle ortaya koyulmaktadır.

A4 ebadında 237 sayfa olan kitap, Giriş ve Dört Bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında (s. 15-34) Osmanlı Devleti’nde ilk kadastro çalışmalarının seyrine kısaca yer verilmiştir. Birinci Bölüm *Osmanlı Dönemi Kadastro Mektebi (1911-1916)* başlığını taşımakta ve konu alt başlıklar halinde işlenmektedir (s. 37-61). Kadastro mektebinin kuruluşunu hazırlayan şartlar ve kuruluşu anlatılmaktadır. Defter-i Hakani Nazırı Mahmud Esad Efendi’nin gayretleri sonucunda 1911 yılında İstanbul’da Sultanahmet’teki Devlet-i Hakani Nezareti binası içerisinde Kadastro Mektebi açılmıştır. Mektebe ilk öğrenci kaydının 30 Eylül 1911 tarihinde yapılmış olması sebebiyle, yazarlar Mekteb’in “resmi ve fiili” kuruluş tarihini de bu tarihe yerleştirmektedirler. Bundan kısa bir süre sonra, 25 Ocak 1912’de Kadastro Mektebi, Kadastro Mekteb-i Âlî olarak tasdik edilmiştir. Mektep 1914 yılında

* Prof. Dr. A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü. horuc@ankara.edu.tr., ORCID:0000-0003-2185-1640

Birinci Dünya Savaşı sebebiyle kapatılıncaya kadar faaliyet göstermiştir. Birinci Bölümde 1911-1914 yılları arası dönemde Mektep’le ilgili olarak kurucusundan öğretmenlerine, ilk öğrencilerinden ders kitaplarına kadar pek çok konu fotoğraf ve belgelerle ortaya koyulmaktadır. 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı’nın başlaması ve umumi seferberlik ilan edilmesiyle birlikte okul kapanmış, 14 Mart 1916 tarihinde ise lağvedilmiştir. Kitapta okulun öğrencilerinin umumi seferberlik ilanıyla birlikte sefere katıldıkları, bunlardan 20 öğrencinin çeşitli cephelerde şehit oldukları yine belgeleriyle ortaya koyulmaktadır. Kaynaklara yansıdığı kadarıyla yalnız bir öğrencisi geri dönen okul, öğrenci bulunamadığı için 1925 yılına kadar kapalı kalmıştır.

Cumhuriyet Dönemi Kadastro Mektebi (1915-2021) başlıklı İkinci Bölüm’de (s. 67-105), Kasım 1925’de TBMM kararıyla Ankara’da tekrar açılan Kadastro Mektebi’nin bundan sonraki tarihsel süreci, kullanılan binalar, öğrenciler, ders kitapları ve çeşitli çizimlerin görselliğinde okuyucuya sunulmaktadır. Bu görseller gazete haberleri ve okula ait etkinlik fotoğraflarıyla da desteklenerek, Kadastro Meslek Okulu’nun kayıt, ders geçme, mezuniyet gibi tüm detayları ortaya koyulmaktadır. Okula 1936 tarihi itibarıyla kız öğrenciler alındığı, 1941 yılında ise ilk defa olarak okulun idaresine bir kadının atandığı görülmektedir: Ünlü Göz Tabibi Mehmet Esat Paşa’nın eşi ve Hasan Hilmi Paşa’nın kızı olan Makbule Hanım. Kitapta yer alan bilgiye göre Mektep tarihinde tespit edilebilen tek kadın müdür de Makbule Hanım’dır. Bu bölümde ayrıca, idarî olarak Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü’ne bağlı Okulun süreç içerisindeki yönetmelikleri ve idarî değişiklikleri anlatılmaktadır. Kısa olan Üçüncü Bölümde (*Millî Eğitim Bakanlığına Devir Süreci (1994-2021)*) ise, Okul’un *Anadolu Tapu ve Kadastro Meslek Lisesi*’ne dönüşümü ve Millî Eğitim Bakanlığı’na devredilmesi gibi süreçler anlatılmaktadır.

Kitabın Ekler biçiminde düzenlenmiş son bölümünde (s. 108-229), Mekteb’in tarihi için önemli kaynaklara yer verilmektedir. Okula ait İlk Talimatname ile Osmanlı Dönemi’ndeki ilk öğrenci kayıt defterlerinin transkript edilerek verilmesi, ileride bu konuda araştırma yapmak isteyenlere önemli istatistiki bilgileri hazır olarak sunmaktadır. Her ne kadar kitapta 1911 yılından başlayıp günümüze uzanan süreç çok sayıda fotoğrafla birlikte sunulmuşsa da yine bu son bölümde özel bir fotoğraf arşivine de yer verildiği görülmektedir. 1930 yılından itibaren çeşitli arşiv ve koleksiyonlar ile okul yıllıklarından toplanan fotoğraflar, okulun tarihsel seyrini göstermekle kalmıyor, bu okuldan mezun olanlar için unutulmaz anıları da ortaya çıkarıyor.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ, OSMANLI TARİHİ ARAŞTIRMA VE UYGULAMA MERKEZİ (OTAM) DERGİSİ

OTAM, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi Bahar ve Güz olmak üzere yılda iki sayı yayımlanır. Hakemli olan dergide Osmanlı tarihi ile ilgili özgün ve bilimsel makaleler, çeviriler, kitap tanıtımları yer almaktadır. Makaleler, Türkçe, İngilizce, Fransızca veya Almanca olabilir.

OTAM Dergisi'ne gönderilecek yazılar, daha önce yayımlanmamış ya da yayımlanmak üzere başka bir yere sunulmamış olmalıdır. Yazarlar telif hakkı kendilerinde olmayan materyaller için gerekli izni almakla sorumludur.

OTAM Dergisine gönderilecek yazıların özgün ve bilimsel olması, mevcut literatüre katkı sağlaması beklenir. Özgün araştırma ve inceleme makaleleri yanında, çeviri, belge yayını, haber, nekroloji, kitap tanıtımı gibi yazılara da yer verilir. Yayına kabul edilen yazıların telif hakkı Ankara Üniversitesi *OTAM* Müdürlüğü'ne aittir.

OTAM Dergisi yazım ilkelerine uygun olarak hazırlanmış yazılar, elektronik olarak otam@ankara.edu.tr e-posta adresine gönderilmelidir. Yazım kurallarına uygun olmayan yazılar kabul edilmez. Yazının bir nüshası, yazar(lar)ın imzasının bulunduğu "Yayın Hakkı Devir Sözleşmesi" ile birlikte aşağıdaki adrese gönderilmelidir:

Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Atatürk Bulvarı, No: 45, Kat:1, Oda: 134 06100 Sıhhiye/ANKARA.

OTAM Yayın Kurulu, yazıların esasına yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapabilir. Yayına kabul edilmeyen yazılar, yazarlarına iade edilmez.

Yazım Kuralları

Yazılar sırasıyla başlık, özet, anahtar kelimeler, metin, tablolar, resimler, kaynakçadan oluşmalı, MS Word programında, Garamond yazı karakteri ile yazılmalıdır.

1. Başlık: İçerikle uyumlu ve onu en iyi ifade eden bir başlık olmalıdır. Büyük harflerle ve 16 punto yazılmalı ve ortaya hizalanmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında daima 6nk aralık bırakılmalıdır.

2. Yazar ad(lar)ı ve adres(ler)i: Yazar(lar)ın ad-soyadı başlığın altında, sağ köşede 11 punto ile yazılmalı ve (*) işareti ile yazar(lar)ın unvanı, akademik durumu, görev yaptığı kurum, e-posta adresi 10 punto ile italik olarak dipnotta verilmelidir.

Örneğin: * Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, e-mail: xxx@xxx.edu.tr.

3. Özet: Çeviri, haber, nekroloji ve kitap tanıtımı dışındaki yazılara konuyu tam olarak yansıtan en fazla 300 ve en az 150 kelime içeren Türkçe ve İngilizce özetler eklenmelidir.

4. Anahtar kelimeler: Özetlerin sonunda makalenin ana konusu ile ilgili en az 4 ve en fazla 6 anahtar kelime bulunmalıdır.

5. Metin: Metin 11 punto, tek satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında üstten: ve alttan 5,6 cm, sağdan ve soldan: 4,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Paragraf girintisi 0,75 cm olmalı, paragraflar arasında 6nk boşluk bırakılmalıdır.

Yazılar genel olarak (resimler ve tablolar dışında) 10,000 kelimeyi aşmamalıdır. Daha uzun bir metin için editöre başvurulmalıdır.

6. Alıntı: Alıntılar iki satıra kadar paragraf arasında tırnak içinde italik olarak verilmeli; iki satırdan uzun alıntılar ise ayrı bir paragraf olarak sağ ve soldan 1 cm içeride, blok hâlinde ve 1 satır aralığıyla 10 punto ile yazılmalıdır.

7. Bölüm Başlıkları: Makalede, düzenli bir bilgi aktarımı ve akışı sağlamak üzere ara başlıklar kullanılabilir. Ara başlıklar, ilk harfleri büyük, 11 punto ve koyu karakterde yazılmalıdır.

8. Tablo ve Resimler: Tabloların numarası ve başlığı bulunmalıdır. Tablo numarası üste, sola dayalı olarak normal yazı karakteri yazılmalı; tablo adı ise, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere italik yazı karakteri ile yazılmalıdır.

Resimler, yüksek çözünürlüklü (300 dpi), baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Resimlere numara ve isim verilmelidir. Resim numarası üste, sola dayalı olarak normal yazı karakteri yazılmalı; resim adı ise, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere italik yazı karakteri ile yazılmalıdır.

Şekil, çizelge ve resimler toplamı yazının üçte birini aşmamalıdır.

9. Dipnot: Dipnotlar, sayfa sonunda 10 punto tek satır aralığıyla ve girintisiz olarak yazılmalıdır. Bir eser ilk defa atıf yapıldığında tam künyesi ile yazılmalı, sonrasında kısaltma olarak gösterilmelidir. Dipnotta gösterilen bir eser, hemen bir önceki dipnot ile aynı ise a.g.e. (kitap için) ya da a.g.m. (makale, ansiklopedi maddesi için) şeklinde kısaltmalar kullanılabilir. Eserler dipnotlarda şu şekilde gösterilmez:

Kitap:

1- Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300–1600)*, Çev.. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003, s. 12.

2- H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 14.

3- *A.g.e.*, s. 12.

Makale, Ansiklopedi maddesi vs.

1-Halil İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Belleten*, XXIII/92 (1959), s. 575.

2-H. İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", s. 577.

3- *A.g.m.*, s. 577.

10. Kaynakça: Metnin sonunda kaynakça kısmı bulunmalı ve burada sadece metin içinde atıf yapılan eserler gösterilmelidir.

Kitap:

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300–1600)*, Çev. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003.

Makale, Ansiklopedi maddesi vs.:

İNALCIK, Halil, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Belleten*, XXIII/92 (1959), s. 575-610.

Adres:

Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Müdürlüğü
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Tarih Bölümü
06100 Ankara/ Türkiye
Web: <http://otam.ankara.edu.tr>
E-mail: otam@ankara.edu.tr; otam.ankara@gmail.com

ANKARA UNIVERSITY JOURNAL OF THE CENTER FOR OTTOMAN STUDIES

OTAM Journal is a peer-reviewed journal published biannually in SPRING and FALL. Original and scholarly articles (10,000 words max.), translations, book reviews on any aspect of Ottoman history are accepted for publication provided that they are approved by referees. Strict anonymity is accorded to both authors and referees.

Articles may be written in Turkish, English, French or German.

Articles submitted to the *OTAM* Journal must not have been previously published nor is under consideration for publication anywhere else. It is the responsibility of authors to obtain the necessary permission to use material that is not their own. The copyrights of the articles and reviews accepted for publication are transferred to the Directorate of Ankara University *OTAM* unless otherwise specifically agreed.

Manuscripts complying with the journals GUIDELINES should be sent via e-mail to otam@ankara.edu.tr. Articles not conforming to the guidelines may be rejected. A PRINTED COPY of the article together with the “TRANSFER OF PUBLICATION RIGHTS” bearing the signature of the author(s) must be sent to the following address:

Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Atatürk Bulvarı, No: 45, Kat:1, Oda: 134 06100 Sıhhiye ANKARA.

OTAM holds the right to make minor changes in the articles accepted for publication. Articles not accepted for publication cannot be returned to authors.

AUTHOR'S GUIDELINES

Submitted works should be written using MS Word program in Garamond and follow the order indicated below:

Title, Abstract, Key Words, Text, Tables, Illustrations/Photos, Works Cited.

1. Title: The title must be written in 16 point capital letters and centered. There must be 6nk space between the sub-headings and paragraphs.

2. Affiliation: The Author's name(s) must written in 11 point and appear below the title on the right hand. An asterisk footnote (*) following the last name should provide the author's affiliation and correspondence e-mail written in 10 point.

Example: * Instance: **Prof. Dr., Ankara University , Faculty of Letters, Department of History, e-mail: xxx@xxx.edu.tr.*

3. Abstract: Works apart from book reviews, translations and news must include abstracts of 150-300 words in both **Turkish** and **English**, and placed after the title.

4. Keywords: The Turkish and English abstract should be followed by 4-6 key words.

5. Main Text: The main text of the article must be written in 11 point, single-spaced. Pages must be numbered and have the following margins: Top – Bottom: 5.6 cm; Right–Left:4.5cm; Paragraph indent 0,75; 6nk space between paragraphs.

Articles should generally be no more than 10,000 words in length (plus figures and tables).

Authors of larger manuscripts should contact the Editor for advice.

6. Quotations: Quotations of up to two lines in length should be given within the body of the text in quotation marks and italics. Quotations longer than two lines should be given as a separate paragraph, indented 1cm on both sides, single-spaced and written in 10 point.

7. Section Titles: Section titles may be used to provide an orderly flow of information in the article. Section titles must be written in 11-point bold, and the first letter of each word in the title must be capitalized.

8. Tables and Pictures: Tables must be numbered and titled. Table numbers must be at the far left and non-italic. The title must be in italics with the first letter of each word in the title capitalized. Tables should be placed in the body of the text.

Pictures must be sent as separate attachment to the article, scanned in high resolution (300 dpi) print quality. Pictures must be numbered and have a caption. Diagrams, tables and pictures must not exceed one-third of the total space of the article.

9. Footnotes: Footnotes should be written in 10pt. The first time a work is cited in a footnote, the full citation must be given. Subsequently, the citation may be shortened. If the work to be cited in the footnote is exactly the same as the work cited in the footnote immediately before it (with no intervening footnotes), you may use *Ibid.* or *Ibid.* with a page number. For instance:

Book:

1- Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300–1600)*, Tr. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003, p. 12.

2- H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu*, p. 14.

3-*Ibid.*, p. 577.

Article, encyclopedia entry, etc.:

1- Halil İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Belleten*, XXIII/92 (1959), p. 575.

2- H. İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", p. 577.

3- Ibid., p. 577.

10. Works Cited: Only cited works should be listed in the following format:

Book:

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300–1600)*, Tr. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003.

Article, encyclopedia entry, etc.

İNALCIK, Halil, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Belleten*, XXIII/92 (1959), p. 575-610.

Address:

Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Müdürlüğü
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Tarih Bölümü
06100 Ankara/ Türkiye
Web: <http://otam.ankara.edu.tr>
E-mail: otam@ankara.edu.tr; otam.ankara@gmail.com